

2022

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

The Department of Culture and Tourism of Poltava
Regional Military Administration
The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum
Communal establishment “Center of Protection and Researching
Archaeological Monuments” of the Poltava Regional Council

ANTIQUITIES OF THE LEFT-BANK DNIPRO RIVER AREA 2022

Collection of scientific articles

In memory of Khv. K. Vovk
(1847-1918)
and M. P. Kuchera
(1922-1999)

Kharkiv-Poltava
LLC “Maidan”
2023

Департамент культури і туризму
Полтавської обласної військової адміністрації
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Комунальний заклад «Центр охорони та досліджень пам'яток
археології» Полтавської обласної ради

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2022

Збірник наукових праць

Пам'яті Хв. К. Вовка
(1847–1918)
та М. П. Кучери
(1922-1999)

Харків–Полтава
ТОВ «Майдан»
2023

УДК 903 (477)(092)

С 77

*Друкується за рішенням Ученої ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (протокол № 4
від 23 серпня 2023 р.) й плану роботи Центру охорони та досліджень
пам'яток археології Полтавської обласної ради на 2023 р.*

Редколегія:

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, професор; **Ковальова І. Ф.**, доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Литвиненко Р. О.**, доктор історичних наук, професор; **Михайлина Л. П.**, доктор історичних наук, професор; **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор; **Скорий С. А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (*відп. редактор*); **Титова О. М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Шаповалов Г. І.**, доктор історичних наук, професор; **Шерстюк В. В.** (*відп. секретар редколегії*)

Рецензенти:

Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.
Шербань А. Л., доктор культурології, кандидат історичних наук.

*При передруку та іншому використанні матеріалів
посилання на джерело обов'язкове.*

**Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2022 = Antiquities
С 77 of the Left Bank Dnieper Regions – 2022:** збірник наукових
праць / ДКіТ Полтав. ОВА; ПКМ імені Василя Кричевського;
ЦОДПА; [редкол.: Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та
ін.; відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Харків; Полтава : ТОВ «Майдан»,
2023. – 284 с., XVI кол. вкл., портр.

ISBN 978-966-372-884-1

Вміщені статті та публікації археологів – дослідників старожитностей Дніпровського лісостепового Лівобережжя і науковців музеїв, присвячені вшануванню пам'яті видатних учених — Хв. К. Вовка (1847-1918) та М. П. Кучери (1922-1999).

Видання об'єднало матеріали досліджень з історії археології, археології бронзового і раннього залізного віків, середньовіччя та козацької епохи.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, співробітників музеїв, краєзнавців, усіх, хто цікавиться найдавнішим минулим Полтавщини і Дніпровського Лівобережжя України.

УДК 903 (477)(092)

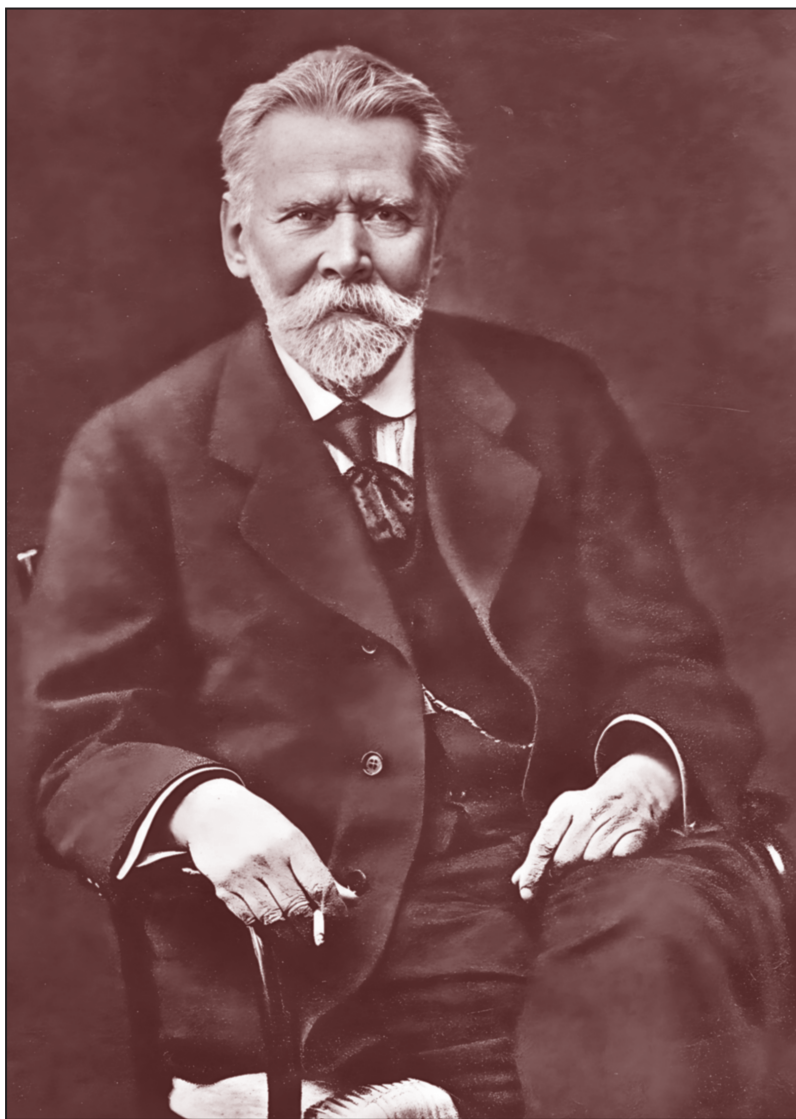
ISBN 978-966-372-884-1

© Центр охорони та досліджень
пам'яток археології, 2023.

© Автори статей, 2023.

© ТОВ "Майдан", 2023.

Хв. К. Вовк (1847–1918)

Полтавець Хведір Вовк та його вплив на розвиток музейництва

Про українського народознавця Хведора Вовка, автора 628 наукових праць, виданих різними європейськими мовами, який отримав прижиттєве міжнародне визнання, доктора Сорбонни, Каннського та Петроградського університетів, лауреата багатьох міжнародних премій, кавалера найвищої нагороди Франції – Ордена Почесного Легіону, члена понад десятка міжнародних наукових товариств і комісій.

Ключові слова: Вовк Хв. К., народознавець, Крячківка, Париж, Т. Шевченко, Земський музей, Мізин, колекційні збори.

Народився Хведір Кіндратович Вовк 5 (17) березня 1847 року в мальовничому селі Крячківка Пирятинського повіту Полтавської губернії. Походив із старовинного козацького роду [4, с. 3]. Його дід Матвій Вовк із сім'єю на початку ХІХ ст. виїхав до Криму на заробітки. Бурлацька доля в Херсонських степах судилася в молоді роки і його сину Кіндрату. У війську він дослужився до молодшого офіцерського чину. Після служби Кіндрат Матвійович повернувся на Полтавщину, де працював учителем, вихователем, економом маєтків. Як згадає пізніше у щоденнику вчений, батько був демократично настроєною і розумною та надзвичайно чесною людиною [15, с. 55]. Мати Ганна Федорівна (в дівоцтві Арістова) походила з білоруської шляхти, в сім'ї ріс ще молодший син Дмитро.

Село Крячківка, розташоване на річці Перевод (притока Удаю), у восьми кілометрах від Пирятини, належало прогресивним на той час поміщикам Закревським [15, с. 55]. У Березовій Рудці, де вони проживали, неодноразово перебував Тарас Шевченко. До цього часу зберігся будинок із флігелем, в якому, ймовірно, саме й народився Хведір Вовк.

Прятинський пісенний край відзначався багатоголоссям, яке збереглося і до сьогодні. У 1962 році музикознавець Володимир Матвієнко, записав тут у чотири голоси старовинну народну пісню «Ой, у полі древо», що була використана для експерименту у 1974 р., Олег Бахтіяров, кандидат психологічних наук, викладач Київської консерваторії на вимірювальному пристрої («Кірлянівський прилад») заміряв енергетику людської долоні до і після прослуховування багатоголосся, і виявилось, що людська долоня після прослуховування активно випромінює енергію. У Полтавському краєзнавчому музеї зберігаються аркуші [12], що підтверджують сказане.

Тисячолітня історія нематеріальної культури впливала і впливає на людський мікрокосм і, очевидно, це сталося й з маленьким Хведором, пуповина якого назавжди залишилася в селі Крячківці. Гострий допитливий розум Хведора не залишав поза увагою будні і свята односельців, їх побут, пісні, казки та легенди. Ця дитяча зацікавленість у зрілому віці трансформувалась у глибокий професійний інтерес до етнографії.

Згодом сім'я переїхала до Ніжина, де пройшли шкільні роки майбутнього вченого. Глибоко запав у душу юнака травневий день 1861 р., коли у Ніжині зупинилася скорботна процесія з тілом Тараса Шевченка. Тоді, біля труни великого сина України, Хведір Вовк поклявся самовіддано служити своєму народові, його культурі.

Освіту здобув на природничому факультеті Київського університету. Подаючи неабиякі надії в галузі природничих наук, зокрема хімії, Ф. К. Вовк, під впливом Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова, захопився народознавством [1, с. 60].

Важливе значення у тому, що етнографія стала для Хведора Вовка найулюбленишим предметом його досліджень, був приїзд до Києва відомого етнографа – полтавця Павла Чубинського влітку 1869 року. Саме зусиллями автора слів Гімну України був створений Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства, в якому Хв. К. Вовк брав безпосередню участь. За три роки існування відділу його членами видано сім томів праць (в 10-ти книгах). Це був яскравий збірник етнографічних, фольклорних, статис-

тичних, юридичних матеріалів, що за багатством джерел не має собі рівних і до нашого часу. Через відділ Товариства легалізувалася діяльність Громади, яка займалася відкриттям недільних шкіл, виданням книжок, розповсюдженням творів Т. Г. Шевченка.

У 1874 році Хв. К. Вовк уперше авторитетно заявив про себе як дослідник, коли виступив з рефератом «Основные черты южнорусской орнаментики» на III-му Археологічному з'їзді у Києві. Він проаналізував особливості орнаменту, його геометричні, рослинні і тваринні різновиди та висловив припущення, що подібні орнаменти характерні для мистецтва багатьох народів і розвивалися вони, швидше всього, паралельно [6]. Ця робота довгий час залишалася єдиним дослідженням з українського орнаменту.

Навесні 1875 року Хв. К. Вовк відвідав Санкт-Петербург, але спроба видати «Кобзар» Т. Г. Шевченка із забороненими творами не увінчалася успіхом. Уперше він побачив світ уже в Празі (1876 р.), потім був «Захалявний Кобзарик», виданий у Женеві, до якого увійшли всі заборонені цензурою поезії Т. Г. Шевченка із передмовою Хв. К. Вовка, де автор розглядав поета як апостола України, порівнюючи його з образом Христа. Примірник празького «Кобзаря» зберігається у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [ІДП КБ-751].

Після розправи царату над П. М. Чубинським і М. П. Драгомановим їх справу продовжили учні, серед яких Хв. К. Вовк – найвидатніша постать в етнографії: майбутній учений був залучений до політичної діяльності, боротьби в українському національному русі. Наслідком цього стало загострення урядових переслідувань. Хв. К. Вовк 1879 року виїхав з України і майже 30 років провів за кордоном [9, с. 110].

Цей час у його житті слід розглядати як другий життєвий період. Працював він у провідних народознавчих центрах Європи, поєднував викладацьку діяльність з науковою, вивчав етнографічні колекції в музеях Відня, Риму, Флоренції, Берна, Цюріха, Парижа [9, с. 110]. Твори мистецтва в італійських музеях він розглядав не тільки як етнограф, художник, споглядач, а й як антрополог. Особливо його цікавили доісторичні та етнографічні відділи музеїв. У Вати-

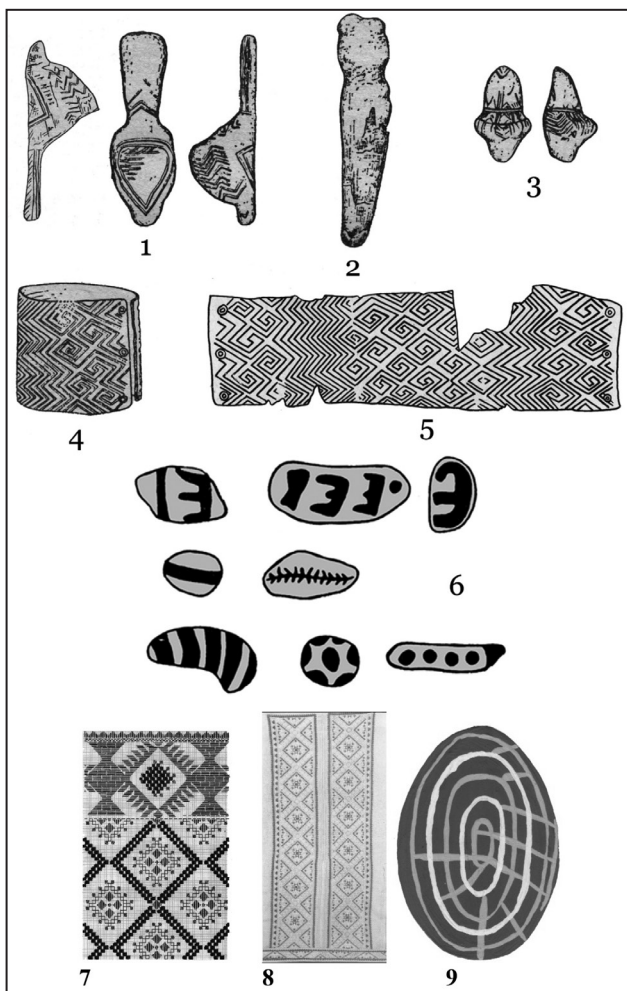

Рис. 1. Мізинські і піренейські палеолітичні знахідки та зразки орнаментики витворів народного мистецтва з Полтавщини.
 1, 2, 3 – зразки мистецьких знахідок із Мізина (статуетки у вигляді пташок і фалоса); 4-5 – браслет з ромбічним і ромбічно-меандровим орнаментом (Мізін); 6 – масдазільські знаки на гальках (Французькі Піреней); 7-8 – зразки полтавських вишивок із ромбами; 9 – мотив безкінечника, найпопулярнішого писанкового візерунку Полтавщини.

кані він відвідав картинну галерею, етрусський відділ, у Флоренції в Музеї старожитностей, поряд із єгипетськими раритетами, його увагу привернули вишивки [15, с. 175].

У Парижі він відвідував лекції в Сорбонні, проводив дослідження в Антропологічній школі, Музеї історії природи, Музеї Трокадеро, став членом Паризьких історичного, антропологічного та Львівського Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Найбільшу його увагу привернула тема «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» [13, с. 113].

У Парижі він завів нове знайомство з художником С. І. Васильківським, про якого в щоденнику залишив запис: «Земляк Васильківський – людина, безсумнівно, обдарована, освічена, оригінал, але ще більше старається бути оригіналом, і досить самолюбивий... Українофільство – корінне, але не без шовінізму. Манера його живопису мені дуже подобається» [15, с. 76]. Пізніше він передає С. І. Васильківському свою книжечку з 120-річним козаком Ананієм Коломійцем, головним героєм нарису Хв. К. Вовка «Задунайська січ», з якого художник зробив графічний малюнок. Очевидно, під впливом художника Сергія Васильківського і скульптора Марка Антокольського Хведір Кіндратович пише декілька мистецтвознавчих статей про французькі виставки, в яких оцінює картини Каролюса Дюрана, а також киян Сергія Костенка, Іванів Прянішнікова та Похітонова [15, с. 81].

У 1900 році вчений – один із організаторів міжнародних конгресів та Всесвітньої виставки у Парижі, на якій ним були підготовлені етнографічні та археологічні експозиції [8, с. 19]. Як палкий патріот рідної землі, він уболіває за те, щоб на виставці була представлена й Україна, бо розумів, що лише в такий спосіб можна познайомити європейські народи з українським, переконати Європу, що українська культура, а отже й народ – це самостійне явище в колі слов'янських культур. У листі до Бориса Грінченка він писав: «Треба б якось зробити, щоб і нашу Україну репрезентували на Всесвітній виставці, що буде у Парижі 1900 р. Окремого місця не дадуть, вже російський амбасад не пустить, та де у нас і гроші ті, щоб спорудити його, і де у нас те національне почуття, щоб це зробити (хіба ми фінляндці чи чехи?)... Я б

міг зробити загальний план такої виставки – себто рід програми...» [3, с. 9].

У секції Паризького антропологічного товариства Хв. К. Вовк організував етнографічну й археологічну виставку, де на тлі етнографічної карти України Грицька Величка було подано фотоматеріали з нових знахідок Вікентія Хвойки (біля Трипілля), багато етнографічних світлин із життя і побуту українського народу. Крім цього, на виставці була серія гончарних виробів із Опішні на Полтавщині, частина з якої розмішувалася поміж іншими виробами різних народів, що заселяли Росію, у розділі «Російське село». Ці вироби звертали на себе увагу і швидко розкуповувалися, так що незабаром довелося привезти ще чимало опішнянської кераміки, яка тоді здобула всесвітню славу [14, с. 16].

Під час всесвітньої виставки функціонував міжнародний університет, на якому Хв. К. Вовк виступив із рефератом про українську етнологію та про підготовку до етнографічної виставки 1902 р. на XII Археологічному з'їзді у Харкові [15, с. 93].

Перебування за кордоном не було солодким, а відірваність від материкової України позбавляла вченого можливості «віддати решту свого циганського життя» [8, с. 3] на створення систематизованого нариса з етнографії українського народу. Впродовж п'яти років (1901–1905) Хв. К. Вовк викладав етнографічні й антропологічні курси у Вишій школі суспільних наук у Парижі при Сорбонні [15, с. 92]. Відомо, що матеріальні умови склалися для Хв. К. Вовка невідрадно, і він на початку 1903 року відправив свою родину на Полтавщину, а сам поневірявся у скрутах. Пропозиція НТШ повернутися до Львова і працювати на скромні асигнування, але на українському ґрунті, була сприйнята позитивно [5, с. 6].

Познайомившись під час подорожей із незвичайним багатством та свіжістю народної культури і пережитків у Галичині, вчений звернувся до етнографічного Петербурзького музею, що організувався, з пропозицією зайнятися збиранням для нього колекцій на землях окремих етнографічних регіонів України – Галичини, Буковини, Закарпаття. Була складена угода, і Хв. К. Вовк особисто та через кореспондентів зібрав велику колекцію, що стала окрасою музею [8, с. 63] і маленьким куточком України. Вони різноманітні

за топографією, тематикою і визнані найчисельнішими колекціями (понад 3 тисячі етнографічних предметів) з життя і побуту українців [11, с. 6]. Крім цього, Ф. К. Вовк досліджував культуру і побут національних меншин Росії та інших країн. Досвід, набутий десятиріччями, починаючи зі створення виставок орнаментів у 1870-і рр. в Києві, потім у Музеї Трокадеро в Парижі, музеях Львова, Відня, майже всіх європейських столиць, Хв. К. Вовк 16 років життя присвятив на створення музею у Санкт-Петербурзі.

До міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-літтю Російського Етнографічного музею, були відкриті виставки: «Люди і речі», «Сім сходинок досконалості», «Східні слов'яни» та представників древнього расового типу на Землі – айни [6, с. 10]. В кожній із них, а особливо «Обрядовість східних слов'ян», переважали блоки експонатів, зібраних Хв. К. Вовком. Понад 10 років учений працював у музеї зберігачем етнографічного відділу й одночасно читав курс антропології у Петербурзькому університеті [7, с. 1]. Він багато зробив для створення об'єктів культури передусім в Україні і водночас українських експозицій у Віденському етнографічному, а також Музеї Людини в Парижі [15, с. 197].

Далеко не всім, лише вибраним, відкриваються скарби і найкоштовніші знахідки. Саме таким скарбом стала Мізинська палеолітична стоянка на Чернігівщині, яку Хв. К. Вовк знайшов випадково, відпочиваючи із родиною на Десні влітку 1908 р. [5, с. 7]. Сенсаційне відкриття з шедеврами мистецтва палеолітичної доби – зображення-ідоли та стилізовані жіночі статуетки й фігурки тварин, браслети, оздоблені геометризованими зображеннями, жіночі прикраси з бивнів мамонта зі славнозвісним орнаментом, що трансформується з безконечника в ромб і навпаки та являє змістовий код народного мистецтва світу і благословенної Полтавщини, зокрема (ткані вироби, писанки, кривий танок тощо), стали найбільшим досягненням Петербурзького періоду вченого й уславило його далеко за межами країни. В селі Псарівка неподалік Мізина на Чернігівщині, де була дача Хв. К. Вовка, – музей Мізинської стоянки. Про хід розкопок у Мізині Хведір Кіндратович розповідав на наукових зібраннях у Парижі, конгресах у Діжоні й Німі. У вересні 1912 року на Міжнародному антропологічному з'їзді в Женеві

Хв. К. Вовк виступив із доповіддю про розкопки в Мізині. З'їзд засвідчив надзвичайно високий авторитет Хв. К. Вовка. Він був нагороджений Міжнародною премією Кана [14, с. 24].

У царині етнографії Хв. К. Вовк створив узагальнюючу працю про етнографічні особливості українського народу – «Украинский народ в его прошлом и настоящем», видану в Празі (1916 р.), український переклад «Студій з української етнографії та антропології» (Прага, 1928 р.). Для другого тому (1916 р.) про етнографічні особливості українського народу професора Хв. К. Вовка миргородський мистець і музейник Опанас Сластьон виконав дві таблиці, на яких зображені головні убори (жіночі і чоловічі: намітки з серпанку, очіпки, кораблики й барвисті хустки; смушкові шапки, повстяні, солом'яні брили та капелюхи) [16, с. 112]. В ній уперше Хв. К. Вовк різнобічно охопив увесь народний український побут, науково висвітливши всі його царини, і дійшов висновку, що він з етнографічного боку являє цілісність, відокремлену від інших народів. За ці праці про антропологічні й етнографічні особливості українського народу Хв. К. Вовк одержав золоту медаль Російського Географічного Товариства і звання доктора антропології та етнографії [14, с. 25].

У травні – червні 1916 року Хв. К. Вовк із сім'єю відпочивав у Шишаках на Полтавщині. Тут, в урочищі Бутова гора, мав дачу В. І. Вернадський, який знав ученого ще з Парижу (1889–1890 рр.). Автор теорії про живу речовину запрошував ученого до Шишак у 1915 р., але тоді йому не вдалося приїхати через непевний військовий стан і погане здоров'я. Ще на початку ХХ ст. майбутній академік В. І. Вернадський був серед слухачів курсу передісторичної археології, яку викладав Хв. К. Вовк у Вищій школі суспільних наук в Парижі.

Будуючи дачу (за проектом В. Г. Кричевського) в Шишаках, В. І. Вернадський знайшов речі з курганів скіфського часу (VI – V ст. до Р. Х.), які передав до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Очевидно, при зустрічах у Шишаках вони говорили про ці випадкові розкопки та роботи В. М. Щербаківського у Гінцях [15, с. 120], який вивчав пізньопалеолітичну стоянку на Лубенщині й одну з перших своїх робіт, оприлюднених на Полтавщині, присвятив «Світлій пам'яті Федора Вовка». В. М. Щербаківський листувався з Хв. К. Вовком

ще з 1911 р. і прислухався до порад визнаного спеціаліста у дослідженні епохи пізнього палеоліту.

Добродій Хв. К. Вовк планував перенести свої дослідження, хоча б у літній час, на Полтавщину. За спогадами дочки Галини, батько також хотів побудувати дачу у Шишаках. Він навіть підшукував ґрунт для будівництва хати в містечку і на Бутовій горі, але нічого пригожого не знайшов, і відклав цю справу до закінчення війни. В цій місцині, що була притягальною для представників мистецької та наукової еліти України, В. І. Вернадський почав писати роботу «Об участии живого вещества в создании почв», яку завершив 1919 р. і присвятив пам'яті Хв. К. Вовка [2, с. 115].

Місце, яке вибрав В. І. Вернадський для своєї роботи і відпочинку – не випадкове. Долина річки Псел, як і інших річок північної півкулі Землі, має високі праві і низькі ліві береги. Але, коли річка протікає повз села Баранівку, Великий Перевіз, Шишаки та Яреськи, спостерігається незвичне явище: її лівий берег стає значно вищим за правий. Це є винятком із правила про силу Коріоліса. На думку В. І. Вернадського, це порушення інерційних сил планети створює своєрідний мікроклімат, що позитивно впливає на стан людини.

У 1916 році Хв. К. Вовк побував у Миргороді, Полтаві. 8 червня відвідав Полтавський земський музей, ознайомився зі знаменитою колекцією Катерини Скаржинської, деякими речами пограбованого і зібраного Миколою Макаренком скарбу, але, головним чином, його цікавили розкопки палеолітичної стоянки у с. Гінцях [15, с. 243]. Зупинявся у працівника Полтавської земської губернської управи Павла Чижевського, бачився з Опанасом Сластьоном, з яким разом у 1914 році готували «Малюнки Тараса Шевченка» в 2-х томах, їздив у село Кононівку (Пирятинський повіт) до мецената Євгена Чикаленка та на ярмарок до містечка Баранівки [15, с. 120].

Організаційна діяльність Хв. К. Вовка в Російському Географічному товаристві особливо проявилася під час підготовки XI Міжнародного Географічного конгресу, що відбувся у Петрограді в серпні 1916 року, де вчений разом із Петром Семеновим-Тянь-Шанським та іншими розробили план південно-західної екскурсії, розписавши її маршрут погодинно:

Москва – Чернігів – Київ – Полтава – Катеринослав – Херсон – Кам'янець-Подільський – Рівне – Київ. Іноземні гості у Полтаві оглянули Земський музей та колекцію К. М. Скаржинської [14, с. 24]. Тоді Хв. К. Вовк перебував на Полтавщині все літо.

У 1917 р. український уряд звернувся з пропозицією до національних діячів науки і культури повернутися в Україну для розбудови держави. На запрошення Петра Стебницького, одного із керівників Міністерства народної освіти в українському уряді, для організації Академії наук 11 червня 1918 р. вирушив на Україну і Хведір Кіндратович Вовк (а не В. І. Вернадський, як вважають деякі дослідники) [15, с. 14].

Та неприкаяне емігрантське життя, нестатки підірвали його здоров'я, а петроградське підсоння, очевидно, було для нього погибельним у такому пізнім віці: кожна зима приносила недугу, він знемагав і втрачав сили. Нещаслива пригода, хвороба на іспанку перервали його життя в дорозі (29 червня 1918 року в м. Жлобині, в Білорусі), не давши змоги наостанку послужити науці й культурі відродженої України в неї вдома. Похований Федір Кіндраторич Вовк на сільському кладовищі за Жлобином [15, с. 14].

Дізнавшись про кончину вченого, В. І. Вернадський писав: «Смерть Ф. К. Вовка надто тяжка з усіх аспектів. Особисто глибоко поважна людина, справжній учений, українець, але не фанатик, впливовий. Це велика втрата для академічної комісії, оскільки він з небагатьох тут – серед українців – людей з європейським світоглядом» [2, с. 115].

Ідею заснування наукового народознавчого осередку в Україні продовжував втілювати в життя один із учнів Хв. К. Вовка – Олександр Алешо. Він перевіз цінну спадщину вченого до Києва. Була заснована академічна установа з проведенням систематичних антрополого-етнографічних студій в Україні, що згодом трансформувалася в Музей антропології та етнографії, а пізніше – в Кабінет антропології ім. Хв. Вовка, з безцінною спадщиною професора (бібліотека, антропологічні та етнографічні матеріали у вигляді колекцій, заміток, малюнків, карток, антропологічних вимірів, фотознімків).

Структурно збірки поділялися на три розділи: палеонтологічний, антропологічний, етнологічний. Останній, відповідно, мав підвідділи: порівняльної етнографії, загальної етнографії та

етнографії України [9, с. 114]. Кабінет антропології та етнографії ім. Хв. Вовка скеровував наукову та експедиційну діяльність на теренах України, зокрема, робота Полтавського музею була спрямована на вивчення матеріальної культури і побуту населення, кустарних промислів та ремесел, історико-побутових аспектів діяльності цехових організацій. З метою монографічних досліджень краю музей практикував комплексні експедиції, в яких, окрім музейних працівників, брали участь місцеві краєзнавці та співробітники наукових інститутів. Так, у 1923, 1926–1927 рр. вивчалися Решетилівка, Опішнянський район, Яреськи.

Початок 1930-х рр. відкриває трагічну сторінку українського народознавства. Зліквідовані були всі етнографічні підрозділи Української АН, а більшість народознавців – учнів Хв. К. Вовка – загинули внаслідок сталінських репресій. До кінця 1980-х рр. недоступними були й праці вченого.

Проте, вже з початку 1990-х рр. відновилася робота етнографічного відділу Полтавського краєзнавчого музею – етнографічні розвідки, експедиції, профільні виставки та експозиції.

Наукова спадщина Хв. К. Вовка глибоко вивчається, осмислюється і використовується етнографами Полтавщини. Ім'я вченого – велета українського і світового народознавства – увічнене і на рідній землі (село Крячківка), де на будинку, в якому народився славетний полтавець, до 160-річчя з дня народження вченого встановлена меморіальна дошка, а до 90-річчя від дня смерті – підготовлена кімната-музей етнографічного профілю. У Полтаві його ім'ям названа вулиця.

Особливо пісенне і знамените крячківським багатоголоссям батьківське село Хв. К. Вовка залишається привабливим і сьогодні. Сюди переїхав Юрій Фединський (1975 р. нар.), американець українського походження, заснував кобзарський цех, де проводить літні кобзарські табори, навчає майструвати та грати на вересаївській, мамаївській кобзах, панській бандурі, лірі, торбану, гусях. У часи російсько-української війни мистець їздить з виступами на Схід України.

Сподіваємося, що в майбутньому в історичній частині головного музею Полтавщини з'явиться достойний розділ про Хведора Кіндратовича Вовка, адже храмам муз він присвятив своє гаряче серце.

Джерела та література

1. **Бабенко Л.** Клятва народознавця (Ф. К. Вовк). Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки): зб. ст. К.: Рідний край, 1991. 478 с.
2. **Вернадский В. И.** Дневники (октябрь 1917 – январь 1921) / [сост. М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Малмелов, В. С. Неополитанская]. К.: Наукова думка, 1994. 270 с.
3. **Вовк Ф.** Сторінки наукової спадщини та бібліографія праць (до 155-річчя з дня народження). К., 2002. 106 с.
4. **Вовк Хв.** Студії з української етнографії та антропології. К.: Мистецтво, 1995. 336 с.
5. **Грушевський М.** Федір Вовк (1847-1918). Народна творчість та етнографія. К., 1997. № 2-3. С. 3-7.
6. **Емельяненко Т., Урицкая Л.** Российский Этнографический Музей: путеводитель. СПб.: Изд-во «Эго», 2001. 20 с.
7. Материалы по этнографии. ГРМ. Л., 1926. Т. 3. Вып. 1. 159 с.
8. **Наулко В., Філімонова Ю.** Нововідкриті сторінки історії українознавства. Народна творчість та етнографія. К., 1997. № 4. 143 с.
9. **Скрипник Г. А.** Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. К.: Наукова думка, 1989. 304 с.
10. Труды III Археологического съезда. К., 1878.
11. Украинцы. XIX – XX вв. Каталог-указатель этнографических коллекций / [сост. Хазова Н. М., Карпова О. В.]. Л., 1983. 63 с.
12. Фонди ПКМ ВК. Инв. № НД 2189.
13. **Франко О.** Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка. Археологія. К., 1993. № 2.
14. **Франко О.** Народознавчі праці Ф. К. Вовка. Народна творчість та етнографія. К., 1989. № 6. С. 15-26.
15. **Франко О.** Федір Вовк – вчений і громадський діяч. К., 2000. 378 с.
16. **Ханко В.** Опанас Сластьон. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2022. 298 с.: 54 іл.

Г. І. Галян

Полтавець Хведір Вовк та його вплив на розвиток музейництва

Нарис про українського народознавця Федора (Хведора) Вовка, автора 628 наукових праць, виданих різними європейськими мовами, який отримав прижиттєве міжнародне визнання, доктора Сорбонни, Каннського та Петроградського університетів, лауреата багатьох міжнародних премій, кавалера найвищої нагороди Франції – Ордена Почесного Легіону, члена понад десятка міжнародних наукових товариств та комісій.

Ключові слова: Вовк Хв. К., народознавець, Крячківка, Париж, Т. Шевченко, Земський музей, Мізин, колекційні збори.

Н. І. Налан

Poltava Citizen Fedir Vovk and his Influence Over the Museology Development

About Ukrainian folk historian Fedir (Khvedir) Vovk, the author of 628 scientific works, published in different European languages, who received international popularity, Doctor of Sorbonne, Canes and Petrohrad Universities, laureate of many international awards, cavalier of the highest French award - The National Order of the Legion of Honour, member of more than ten scientific and commissions.

Keywords: Vovk F. K., folk historian, Kriachkivka, Paris, T. Shevchenko, Zemstvo Museum, Mizyn, collection gathering, the Russian Ethnographic Museum.

Архівні матеріали Федора Вовка з українського гончарства

Наводяться відомості про архів Федора Вовка, що зберігається в Інституті археології НАН України. Охарактеризовано фотографії, малюнки, вирізки із газет, зібрані відомим ученим, які є цінним джерелом для дослідників українського гончарства.

Ключові слова: Федір Вовк, Інститут археології НАН України, архів, українське гончарство.

Федір (Хведір) Кіндратович Вовк (1847–1918) – український учений зі світовим ім'ям, антрополог, археолог, етнограф, музейник, педагог, літературознавець. Незважаючи на те, що більше половини свого життя він проживав поза межами України, але ніколи не поривав зв'язків із нею. Підтвердженням тому є його архів, який він заповідав Україні, що зберігається в Інституті археології Національної академії наук України. Тут створений особистий фонд Ф. К. Вовка (Ф. 1. – 6 118 одиниць зберігання за 1825–1918 рр.), куди входить величезна кількість різноманітних матеріалів із археології, антропології, матеріали педагогічної діяльності вченого, а також листування, котре налічує 5 125 листів від 614 адресатів із різних країн світу [1].

У колі інтересів Федора Вовка, крім антропології та археології, була й етнографія. Підтверджують це публікації, рукописні записи, вирізки із газет, малюнки, плани, літографії й фотографії з його архіву. Вони пов'язані із весільними та поховальними обрядами, сільським господарством, ремеслами, домобудівництвом, рибальством, музичними інструментами і територіально охоплюють країни Європи, Азії, Африки. Ці документи зібрані вченим особисто або передані йому іншими особами.

Ф. К. Вовк проводив збір етнографічних матеріалів на територіях Австро-Угорської та Російської імперій, а саме серед україн-

ців Карпат, Галичини, Буковини, у Волинській, Полтавській, Чернігівській, Київській, Курській, Воронежській губерніях, Кубанській області. Ці дослідження він здійснював до 1916 року, майже до самої смерті.

Незважаючи на те, що гончарство не було предметом особливого зацікавлення Федора Вовка, він збирав відомості про виготовлення посуду, цеглярство, інструменти, горни тощо. Очевидно, дослідник планував використати їх у своїх роботах — фотографії, замальовки, нотатки, вирізки із газет.

У фонді Ф. К. Вовка, що зберігається в Інституті археології НАН України, є матеріали, пов'язані із українським гончарством (фонд 1, спр. В/217-В/219, В/230, В/235). Їх можна розподілити на кілька груп: 1) фотознімки, 2) чорнові замальовки, 3) вирізки із газет. Спробуємо коротко охарактеризувати останні.

1. Фотознімки. Можна виділити низку фотографій, на яких зображені горни, гончарі, глиняні вироби тощо. Очевидно, більшість світлин зібрані під час етнографічних експедицій дослідника.

Зокрема, у 1903–1906 роках Ф. К. Вовк здійснив етнографічні дослідження на Заході України, де збирав матеріали для музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Музею народознавства у Відні та етнографічного відділу Російського музею Олександра III у Петербурзі [3, с. 190]. Наприклад, до Російського етнографічного музею ним було передано найбільшу кількість (порівняно з іншими збирачами) етнографічних предметів життя і побуту українського населення (58 колекцій, близько 3 000 експонатів) [2, с. 6], серед яких чимало виробів із глини.

Можливо, одними із найбільш ранніх фотографій, що зберігаються в Інституті археології, є три із зображенням горнів у с. Пистинь (нині Косівський район Івано-Франківської області). Всі вони мають скорочений підпис «Пист». На одному з фотознімків зображено людину, очевидно, відомого гончаря Петра Кошака (1864–1940) та купу череп'я біля горну. На звороті іншого фото, що під номером 1, є підпис: «Піч Кошака з Пистині». У фондах Російського етнографічного музею зберігається колекція 986 кількістю 20 предметів. Це — глиняний мальований посуд гончаря Петра Кошака. Крім того, з цього села у фондах музею наявні кахлі, також зібрані Ф. К. Вовком. На одному із зразків є напис «Петро Кошак. Пес-

Рис. 1. «Вороток» для підйому накопаної глини.
Кол. Слов'яносербський повіт Катеринославської губернії.

тино» [2, с. 14]. Напевно, ці фотографії виконані 1904 року, коли Федір Вовк побував у Пістині, де й закупив зразки виробів Петра Кошака.

У 1909 та 1914 роках учений проводив дослідження на Чернігівщині. Звідти походить фото гончаря, який виготовляє горщики, а на звороті підпис: «Олешня».

1911 року Федір Вовк збирав етнографічні матеріали в Кубанській області. Очевидно, саме до цього часу належать фотознімки горну із станиці Титарівської, зроблені із різних боків.

1914 року етнограф здійснював дослідження у Херсонській та Катеринославській губерніях. На одному із фото, що зберігається в Інституті археології НАН України, зображено хату, а на звороті міститься підпис олівцем: «Херс. губ. Херс. повіт. Новий Буг» (очевидно, тут зазначено назву населеного пункту, таке містечко існує й нині у Миколаївській області, – *прим. авт.*). Далі подано опис хати: «Досить тіпична хата. Стріха на чоло і на причілках дуже виходить уперед і підпирається з кожного боку не більш як одним стовпом». Нижче зазначено: «...Спереду складені лимпачі», тобто саман, що сушиться. У нижньому правому

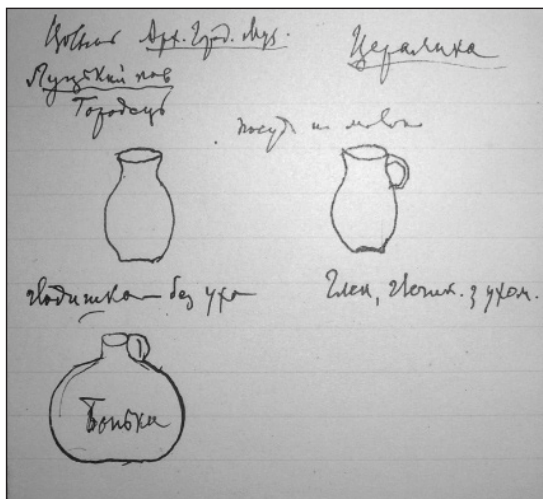

Рис. 2. Банька та посуд для молока (гладішка без вуха, глек або глечик з вухом). Експонати Городоцького музею барона Ф. Р. Штейнгеля.

Рис. 3. Мисник із мисками із села Цвітоха. Нинішній Шепетівський район Хмельницької області. Експонати Городоцького музею барона Ф. Р. Штейнгеля.

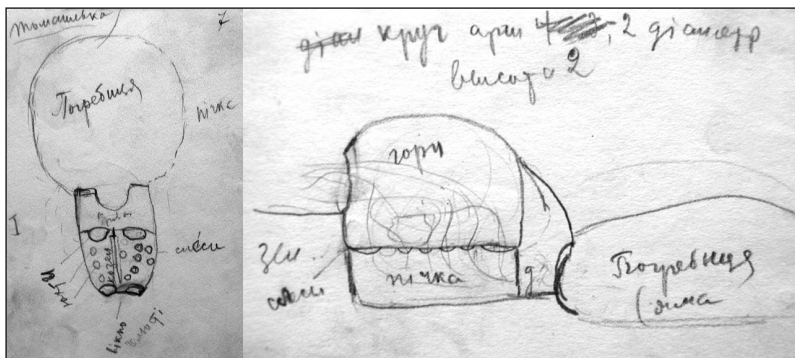

Рис. 4. План гончарного горна. Село Томашівка (нинішній Уманський район Черкаської області).

куті фото написано: «1911 г. Нива». Цілком можливо, що це фото запозичене із журналу «Нива».

У конверті з підписом «Будівництво Волинь, Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Херсонщина» зберігається фотографія, що є цінним джерелом у вивченні цеглярства. Вона фіксує сушіння цегли. На її звороті підпис: «Форми для кирпича, соломенная сушильня (сарай) и кирпич сушится на соломе». Крім того, на фото бачимо стіл, що, очевидно, служив місцем для формування цегли, та діжку біля нього.

В архіві зберігаються фото, пов'язане із видобуванням глини. На ньому є підпис: «Вороток для подъема глины. Словяносербский пов.» (далі нерозбірливо). Нині територія колишнього Слов'яносербського повіту відноситься до Луганської області (рис. 1).

2. Досить цікавими є **чорнові замальовки** вченого. Вони виконані олівцем, здебільшого нашвидкоруч і схематично. На деяких малюнках ми бачимо мисники, де стоїть глиняний посуд, вказані назви хатнього начиння тощо. До цих зарисовок є підписи, згідно із якими можна дізнатися, що частина з них виконані у селі Мшанець Луцького повіту і в Заславському повіті. Село Мшанець (нині Львівської області) пов'язане із початком експедиції Федора Вовка 1904 р. У ній взяли участь Зенон Кузеля, Іван Франко, а згодом інженер-фотограф П. Рябков [3, с. 186]. На жаль, точно визначити, де і коли виконані інші малюнки, не вдалося, здебільшого підписи не розбірливі. На

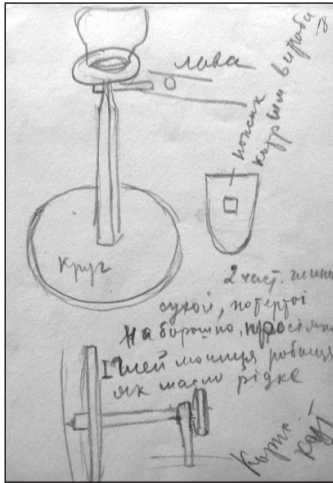

Рис. 5. Малюнок гончарного круга і гончарного ножа.
Село Коржовий Кут (нинішній Уманський район Черкаської області).

інших малюнках, окрім мисників, зображено інтер'єр хати. Глиняний посуд стоїть над дверима або біля печі.

Досить цінними є замальовки експонатів із Городоцького музею барона Ф. Р. Штейнгеля (наразі – село Городок Рівненського району Рівненської області). Музей був заснований 1896 року колекціонером, громадським і політичним діячем, меценатом Федором (Теодором) Штейнгелем. Події Першої світової війни стали причиною того, що у 1914 році музей було закрито. Його експонати потрапили до інших музеїв або були знищені. На одному з рисунків (рис. 2) зображено предмети із цього музею, а саме: баньку та посуд для молока (гладиска без вуха, глек або глечик з вухом), а на іншому – мисник із мисками з села Цвітоха нинішнього Шепетівського району Хмельницької області (рис. 3).

У конверті з підписом «Волинь, Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Херсонщина» є малюнок хлопця, що сидить за гончарним кругом. Зберігся підпис про те, з чого складається круг: «а) верхняк, в) ручка, с) веретено, д) спідняк, е) стовпець».

В іншому конверті з підписом «Літо 1910 року. Київщина, Уманськ. Тараш.» наявні «чорнові зарисовки». Наприклад, у відомому гончарному осередку Томашівка на Уманщині зроблена замальовка горну. Збереглися підписи, що вказують, з чого горно складається: погребця, слеси, юхти, вікно, челюсті.

Також вказано його розміри: «круг арш. 2 діаметр, висота 2» (рис. 4).

На двох малюнках, виконаних у селі Коржовий Кут (нинішній Уманський район, Черкаська область) зображено будову гончарного круга та гончарський ніжик. А також записано рецепт ангобу (рис. 5).

3. Вирізки із газет. На жаль, більшість із них не підписані, тому точно визначити, з якої саме газети ця вирізка, важко.

У кількох вирізках містяться матеріали про роботу Чернігівського земства з відкриття земської гончарної школи в селі Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії.

Також наявні вирізка з рецензією на книгу Івана Зарецького «Гончарный промысел в Полтавской губернии». Унизу чорнилом підпис: «Кієвлян. 1894». Напевно, ця вирізка походить з газети «Кієвлянин» за 1894 рік.

Цікавою є вирізка про смерть від серійного вбивці «горшколата» (ремонтника посуду) у селі Калинівка на Волині.

Інші вирізки містять короткі відомості про гончарів та їх вироби.

Описаний джерельний блок, що зберігається в архіві Інституту археології НАН України, характеризує масштаби етнографічних досліджень Ф. К. Вовка. На жаль, раптова смерть не дозволила йому впорядкувати свій архів. На деяких зарисовках, вирізках газетних статей, фотографіях бракує підписів про те, де і коли вони були зроблені чи опубліковані, що поки що знижує їх інформаційну цінність. Але, незважаючи на це, матеріали з особистого архіву Федора Вовка є доволі цінними для наукових студій майбутніх дослідників українського гончарства.

Література

1. **Станицына Г. А.** Этнографические материалы в личном фонде Федора Вовка (Волкова) в Научном архиве Института археологии Национальной Академии наук Украины. Интеграция археологических и этнографических исследований. Одесса; Омск: Изд-во Омского гос. пед. ун-та; ИД «Наука», 2007. С. 28-31.
2. Украинцы XIX–XX вв.: каталог-указатель этнографических коллекций. Сост. Н. М. Хазова, О. В. Карпова. Гос. музей этнографии народов СССР. – Л., 1983. – 64 с.
3. **Франко О.** Федір Вовк – вчений і громадський діяч. К.: Вид-во Європейського університету, 2001. 371 с.

А. В. Гейко

Архівні матеріали Федора Вовка з українського гончарства

Наводяться відомості про архів Федора Вовка, що зберігається в Інституті археології НАН України. Охарактеризовано фотознімки, малюнки, вирізки із газет, зібрані відомим ученим, які є цінним джерелом для дослідників українського гончарства.

Ключові слова: Федір Вовк, архів, Інститут археології НАН України, українське гончарство.

A. V. Heiko

Fedir Vovk's Archival Materials about Ukrainian Pottery

The article provides information about Fedir Vovk's archive, which is stored in the Institute of Archeology of the NASU. The article describes photos, drawings, newspaper clippings collected by the famous scientist, which are a valuable source for researchers of Ukrainian pottery.

Keywords: Fedir Vovk, Institute of Archeology of NAS of Ukraine, archive, Ukrainian pottery.

Т. П. Пустовіт, О. Б. Супруненко
(м. Полтава)

Про візит Хведора Вовка до приміщення Українського клубу в Полтаві

*Про перебування Хведора Кіндратовича Вовка (1847–1918)
у Полтаві та його відвідини 8 червня 1916 року приміщення
Українського клубу (1913–1918 рр.) – сучасного будинку, в
якому працює Центр охорони та досліджень пам'яток
археології Полтавської обласної ради.*

Ключові слова: Вовк Хведір Кіндратович, Український клуб, Полтава, Стрітенська вулиця, 37, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради.

Серед місць та споруд, пов'язаних з історією початку ХХ ст. і подіями Української революції в Полтаві вочевидь не останнє місце займає малопримітний цегляний будиночок по вул. Стрітенській, 37, — будівля, де наразі знаходиться Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради. Будинок — приклад типової губерніяльної архітектури кінця ХІХ ст.: вікна з наліпленими гіпсовими тягами-карнизами, невеликі профільовані уступи на фасаді, відсутність фронтона та виразних прикрас. Збудований він у кінці 1880-х рр., добудований на початку ХХ ст. Деякі зміни зовнішнього вигляду відбулися у кінці 1930-х та на початку 1950-х рр. Споруджувався півтораповерховий будинок для розміщення лікарняного закладу — гінекологічної поліклініки. В цокольній частині містилося на сьогодні рідкісне у подібних будівлях приміщення вугільного складу. На початку 1910-х рр. будинок виставили на продаж і невдовзі пристосували для інших цілей. Ось саме цей етап його використання й залишив помітний слід у міській та загальноукраїнській історії [14, с. 3–4].

Будинок виявився пов'язаним із діяльністю непартійної організації — Товариства українських поступовців (далі — ТУП), що на платформі федеративного устрою колишньої імперії відстоювало автономію України. Чільним представником ТУПу виступав Михайло Грушевський, який притримувався конституційно-парламентського шляху боротьби за українську справу. Це дозволило за режиму столипінщини залишатись ТУПу чи не єдиною в імперії легальною українською організацією [17, с. 49].

Інтереси Товариства на Полтавщині представляв Павло Чижевський. ТУП у Полтаві склався з федеративного союзу різних груп, політичних партій та організацій, передусім громадівців. До активних членів Полтавської громади належали від 20 до 75 чоловік, серед яких було чимало поважних в губернії людей, зокрема, Григорій Ротмістров, Микола Дмитрієв, Павло Макаренко, Грицько Коваленко, Микола Ковалевський, Кость Мощенко, Вадим Щербаківський, Віктор Андрієвський, Панас Рудченко та ін. Це був своєрідний союз різноманітних громад, що ставив собі за мету побудову автономної України у складі федеративної росії. І кожна громада, що входила до складу ТУП, була цілковито автономною — від анархістів до кадетів [16, с. 114 — 115].

Між полтавськими тупівцями і лідерами ТУПу, як зазначали дослідники, існувало цілковите порозуміння у площині вироблення стратегічних рішень та реалізації місцевих культурно-просвітніх проєктів. Серед них були: створення у Полтаві видавничої громади, будівельного і кооперативного товариств, Товариства «Боян», Українського клубу та ін. На певному етапі до ТУП увійшов і Симон Петлюра як редактор московської газети «Украинская жизнь», який також активно співпрацював із товариством, сприймаючи політичний напрям його діяльності [17, с. 49].

Маючи достатньо прихильників і друзів у Полтаві, М. Грушевський мав наміри відвідати місто ще в серпні 1903 р. на відкритті пам'ятника І. Котляревському. Проте, вірогідно, знаючи про українофобську позицію полтавського міського голови В. Трегубова, вчений свідомо відмовився від подорожі, аби не ускладнювати стосунки з офіційною владою, не завдавати зайвих проблем місцевим українофілам [13, с. 3].

Рис. 1. М. С. Грушевський серед представників полтавської інтелігенції. 9 листопада 1913 р.

М. Грушевський відвідав Полтаву 9–10 листопада 1913 р. (рис. 1). Прибув він сюди у складі київської делегації на відкриття Українського клубу й відзначення 75-х роковин смерті І. Котляревського. Час знайомства видатного історика з Полтавою пов'язаний саме з початком культурно-просвітницької діяльності Українського клубу (1913–1918 рр.) [14, с. 11]. За висловом сучасників, біля цього, чи не єдиного вогнища українського життя, «мав змогу тоді купчитись невеликий гурток свідомих українців, які чекали ... політичної волі України». Вони цілком легально виступали провідниками свідомої ідеї українства у зросійщеному губерньському місті [7, с. 2].

Український клуб відвідали чи брали участь у його роботі чимало визначних українців — Михайло Грушевський, Микола Міхновський, Леонід Жебуньов, Борис Мартос, пізніше — Хведір Вовк, Дмитро Багалій, Стефан Таранушенко та ін. Ну, а приміщення Клубу саме й розмістилося у будинку на вул. Стрітенській, 37.

Ідея створення Клубу з'явилася на початку ХХ ст., а спроба її втілення у життя розпочалася у 1910 р. із зібрання 11 квітня у

Рис. 2. Ф. К. Вовк.
1914 або 19.

помешканні присяжного повіреного Євгена Сіяльського (вул. Шевченківська, власний будинок) місцевої національної інтелігенції, яка обрала собі за мету створити такий заклад у Полтаві. Ідею його створення підтримали далеко не останні особистості в місті — Григорій Ротмістров, Георгій, Павло та Іван Панченки, Григорій Коваленко, Іван Різенко, Лев Падалка, Кость Шаревський, Панас Мирний та ін. [8, арк. 26 зв.].

Цей проєкт вдалося реалізувати три роки по тому. 18 травня 1913 р. Український клуб офіційно зареєстрували, затвердивши склад його старшин: Є. Сіяльський (голова), П. Чижевський, Г. Маркевич, Г. Ротмістров, В. Щербаківський, В. Андрієвський, Д. Своєхотов, І. Хоменко, П. Макаренко, П. Ганько та ін. Згодом цей склад зазнавав певних змін [17, с. 50].

Микола Ковалевський у мемуарах за друге десятиріччя ХХ ст. у Полтаві, пише, що «в такому невеликому порівняно місті, як Полтава, виявлення себе українцем потягало більші репресії з боку російської влади, як у Києві, де серед мільйонного населення окремі одиниці губилися для ока ... влади... [Крім того,] влада не хотіла допустити, щоб Український клуб став дійсним

осередком культурного життя полтавських українців» [10, с. 204]. Тому головою клубу було обрано відомого адвоката, одного із лідерів місцевих кадетів Є. Сіяльського, що на певний час дещо заспокоїло поліцію. Провідниками ж усіх головних національно спрямованих заходів у Полтаві, як і раніше, залишалися П. Чижевський, В. Андрієвський, Гр. Ротмістров, Гр. Коваленко, В. Щербаківський (з 1912 р.) та інші [14, с. 13].

Одне з основних питань подальшої успішної роботи Клубу як «інформаційного осередку і штаб-квартири» свідомих українців було пов'язане із наявністю власного «помешкання». Врешті-решт таке приміщення влітку 1913 р. було знайдене. Його орендували, хоча є свідчення, що придбали за 1300 крб. [6, с. 3]. І розмішувалося воно на вул. Стрітенській, 37 (у будинку Гальченка). Це потягло за собою проведення ремонту, а далі — підготовки презентації закладу широкому загалові.

Відкриття клубу запланували на переддень 75-х роковин смерті Івана Котляревського у неділю — 10 листопада. На цей захід запросили гостей із Києва, Харкова, Катеринослава [19, с. 2–3; 20, с. 2436–2441]. Офіційно ініціатива свята нібито виходила від міського самоврядування. Однак, значну підготовчу роботу для цього провела і Полтавська громада. Є підстави вважати, що головним розпорядником від українських сил міста тоді виступав колишній депутат (один із засновників українського парламентського клубу) Першої Державної думи, голова Полтавської громади П. Чижевський. Не зважаючи на свій поважний вік, він був людиною дуже жвавою, енергійною і притримувався, на думку сучасників, досить радикальних поглядів на українську справу. Завдяки своїм знайомствам у політичному і науковому світі П. Чижевський брав клопоти й головний тягар відповідальності на себе [146, с. 115]. Підтвердженням цього є його лист-запрошення до Дм. Яворницького від 4 листопада 1913 р., в якому він, зокрема, писав: «Не одмовтесь приїхати до нас на відкриття Полтавського українського клубу, яке призначене на 9-те листопада, та на святкування 75-х роковин смерті Котляревського, що улаштується городською полтавською думою...». І далі перераховував всі заплановані на ці дні заходи: панахиду коло пам'ятника І. Котляревського та складання вінків, народну лекцію про Котляревського в театрі,

спектакль «Наталка-Полтавка» і концерт [1, с. 153–154]. Такі ж запрошення від імені старшин клубу було надіслано до наукових інституцій Харкова й Києва, а також до редакції часопису «Рада».

Відкриття Клубу відбулося о 16 год. в суботу 9 листопада 1913 р. Після молебня й освячення приміщення голова ради старшин Є. Сіяльський оголосив клуб відкритим. Від гостей виступав і М. Грушевський, який зазначив, що «Шлях лежить перед нами ще довгий, і його можна перейти тільки при допомозі солідарности, глибокої свідомости наших потреб та організованої праці. Добро нашого народу вимагає од нас високого напруження — отже кожна українська інституція і кожна поодинокa людина повинна тепер жити свідомістю загально-українських інтересів та почуттям необхідности широкої енергійної праці» [14, с. 15–16].

Відкриття Клубу докладно висвітлили часописи «Рада» та «Украинская жизнь» [6, с. 3; 15, с. 8–9]. За спогадами В. Андрієвського, на завершення: «Наша вечеря пройшла так тепло, так мило, як рідко коли буває на офіційних урочистостях. При столі ми всі співали під проводом М. Саксаганського. А закінчилась вона загальною метелицею, котру ми під звуки новенького клюбового фортепяну танцювали, господарі й гості — усі разом з нашим головою — старим Сіяльським і найповажнішим ... гостем — професором М. Грушевським!» [2, с. 89]. На цьому вечорі серед запрошених були також присутніми редактор часопису «Рада» А. Ніковський, адвокат М. Міхновський, політичний і громадський діяч Л. Жебуньов [6, с. 3].

Невдовзі відвідали клуб письменник, публіцист і політичний діяч В. Жаботинський, українці з Кубані та чимало інших. Присутніх приємно вражала ця «затишна хата: облаштована зі смаком українськими килимами і гравюрами, з гарно виконаними портретами відомих земляків (до того ж, прибраних рушниками) та сволоком у головній залі, на якому за старим українським звичаєм було вирізано слова: «В своїй хаті своя правда і сила і воля». Окрасою світлиці пізніше став портрет Т. Г. Шевченка та рушник, подарований Я. Пергатом у лютому 1914 р. Найкраще враження на гостей справляло й оздоблення найбільшої зали — їдальні, оскільки «у буфетній кімнаті по вказівках [К.] Мощенко [було] зроблено великий і різьблений мис-

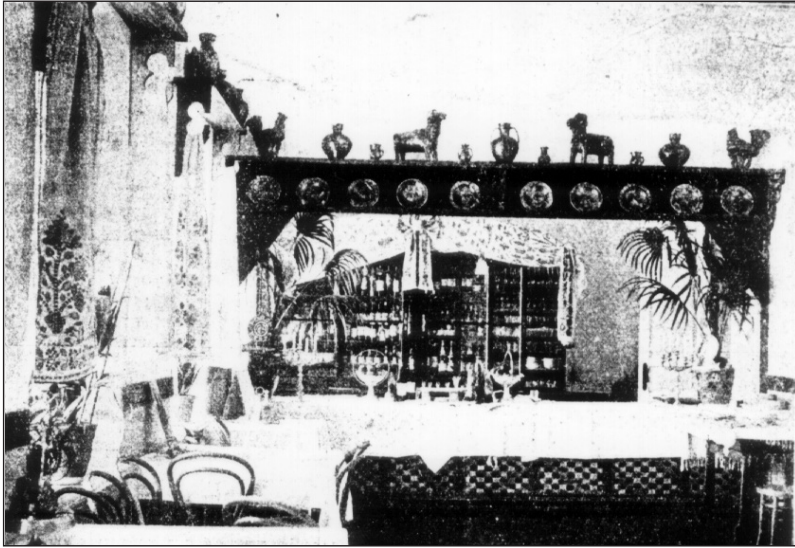

Рис. 3. Головна зала — світлиця (їдальня)
Українського клубу. Інтер'єр К. В. Мошенка.
Фото В. М. Щербаківського, 1913.

ник, на якому [містилася] опошнянських виробів посуда й два великих череп'яних барани» [18, с. 3]... До речі, дизайн цієї зали виконав завідувач етнографічного відділу Природничо-історичного земського музею, архітектор й етнограф К. Мошенко (рис. 2).

Заслужувала уваги й бібліотека Українського клубу, яка вже на початок Української революції нараховувала понад 2 тис. томів. Книгозбірня була неодмінним атрибутом цієї української інституції і постійно поповнювалася як за рахунок купівлі (передплати) найрізноманітніших видань, так і за допомогою жертводавців. На час відкриття Клубу «гарно різьблені в українському стилі шафи були повні книжок». Поміж тогочасних раритетів, що надійшли до клубу, слід назвати «Енеїду» І. Котляревського (перше видання), «Історію Русів», «Історію Малоросії» М. Маркевича, праці проф. М. Грушевського й Д. Бантиш-Каменського, повний комплект «Основи», «Київської Старовини» та «Записок Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка» [2, с. 90]. На сьогодні частина із цих видань збереглася у збірках полтавських музеїв, бібліотек

Рис. 4. Меморіальна дошка, що увічніює перебування в Полтаві на відкритті Українського клубу визначного вченого, громадського і державного діяча М. С. Грушевського (1866–1934). Вул. Стрітенська, 37. Автор Д. О. Коршунов, 2016.

вишів та Обласній універсальній науковій бібліотеці ім. І. П. Котляревського [14, с. 18].

Коли рада старшин Клубу вирішила безкоштовно надати товариству «Просвіта» частину свого приміщення і книгозбірню, то книг уже було 2320 примірників. 5 лютого 1918 р. складено угоду про їх передачу. На утримання книгозбірні, а саме: на придбання книжок, передплату періодичних видань, палітурні роботи і т. ін. клуб давав «Просвіті» відповідні кошти за постановою ради старшин [9, с. 103]. Після цієї передачі відбувалося нове, досить вагоме, якісне поповнення фондів. Нові надходження (до купівлі додавалися ще й власні видання) тепер здійснювалися передусім за сприяння діячів губерньської «Просвіти» — О. Левицького та В. Щербаківського [24, с. 12, 13].

Книгозбірня по вул. Стрітенській, 37 на поч. 20-х рр. ХХ ст. вважалася чи не найкращою у Полтаві. Проте неможливість громадським товариствам, в силу політичних та економічних умов, утримувати її в належному стані, призвела до передачі бібліотеки Полтавському історико-філологічному факультетові, пізніше

Інститутові народної освіти, а згодом — часткового розпорощення [14, с. 18].

Український клуб, хоч і вважався самостійною інституцією зі своїм статутом, проте ним, як й іншими громадськими товариствами національного спрямування — «Бояном» та «Українською книгарнею», безпосередньо опікувалась Полтавська громада. Він складав невід’ємну частину тієї загальної політики, яку провадили громадівці у кількох культурно-просвітницьких напрямках. Приміщення Клубу використовувалося не тільки для зібрань, нарад членів товариства «Боян», «Просвіти», репетицій хорового гуртка, а й різних публічних заходів [16, с. 116–117].

Щоправда, окремі з них, найбільш «небезпечні» для імперського губернського керівництва, заборонялися ще задовго до їх реалізації, так би мовити, «викорінювалися» в самому зародку. Так, лекції В. Щербаківського з археології й історії України (українською мовою), що планувалися до проведення, ще до їх початку були заборонені [4, с. 18]. Заборонили і загальні збори та урочисте засідання з приводу столітнього ювілею Т. Г. Шевченка, що мало відбутися в клубі 25 лютого 1914 р. [18, с. 3].

Та підтвердженням того, що громадівці таки добряче псували настрої проросійській адміністрації краю, є нині відома доповідь полтавського губернатора фон Богговута міністру внутрішніх справ щодо нагальних заходів проти національно налаштованих українців. Водночас місцева жандармерія на всіх неблагонадійних, у т. ч. й клубівців, акуратно й ретельно складала досьє, аби використати його при першій слушній нагоді [16, с. 117].

Таким чином, існування історичного будинку по вул. Стрітенській, 37 на початку ХХ ст. було пов’язане з діяльністю осередку українства в Полтаві — Українського клубу [3, с. 113; 14, с. 19].

Нагадавши про заснування та роботу Українського клубу, не можна обминути й того факту, що цей заклад відвідав славетний учений-земляк, антрополог й археолог, один із основоположників Всеукраїнської Академії наук Хведір Вовк (рис. 3).

У травні — червні 1916 р. Хв. Вовк із сім’єю відпочивав у Шишаках на Полтавщині, перебуваючи на дачі В. Вернадського в ур. Бутова гора [12, с. 167]. Академік В. Вернадський

був свого часу серед слухачів курсу передісторичної археології, який викладав Хв. Вовк у Вищій школі суспільних наук в Парижі (1889–1890 рр.). Творець теорії про живу речовину і ноосферу запрошував ученого ще у 1915 р. до Шишак, проте на той час йому не вдалося приїхати через воєнне лихоліття та стан здоров'я [11, с. 120].

Перебуваючи в ошатному будиночку, зведеному за проектом В. Кричевського в Шишаках, Хв. Вовк ознайомився з публікаціями та відгуками про кращий витвір художника й архітектора – будинок Полтавського губернського земства у Полтаві. Оглянути земський Природничо-історичний музей запрошував його і молодий завідувач археологічного відділу В. Щербаківський, який саме проводив дослідження пізньопалеолітичної стоянки в Гінцях на Лубенщині [12, с. 171, 174; 22, с. 120], а з 1911 р. листувався з Хв. Вовком, в тому числі й з приводу досліджень визначної пам'ятки доби пізнього палеоліту [12, с. 174]. Тому маститий учений усе ж вирішив оглянути земський будинок, познайомитися з колекціями музею й особисто побачити знахідки із Гінців. Спонукала його до поїздки й підготовка екскурсії для іноземних гостей-учасників XI Міжнародного Географічного конгресу у Петрограді, запланованої на серпень того ж року, за яку він відповідав [21, с. 24], а також інші справи, що стосувалися ймовірного будівництва дачі у Шишаках, викликаного бажанням хоча б у перспективі проводити влітку свої власні дослідження на Полтавській землі.

У травні 1916 р. Хв. Вовк поїхав до Миргорода, на початку червня – в Полтаву (7–8 червня). Відомо, що 8 червня він відвідав Полтавське губенське земство, де не тільки ознайомився зі знаменитою спорудою в стилі українського модерну, більшістю приміщень та їх оздобленням, а й побував на мансардному поверсі у Природничо-історичному музеї, де із колекціями археологічного, історичного та етнографічного відділів його знайомив К. Мощенко. Тут він оглянув збірку Круглицького музею Катерини Скаржинської, окремі нові надходження зі складу Малоперещепинського та Полтавського скарбів. Звісно, більше всього його цікавили матеріали досліджень палеолітичної стоянки в Гінцях [22, с. 243], переважну більшість знахідок із якої вченому побачити так і не вдалося через відсутність В. Щербаківського, котрий перебував на розкопках у Роменському повіті [12, с. 174].

Оглядав Хв. Вовк і просвітницький будинок М. В. Гоголя, де на той час експонувалися етнографічні та природничі колекції музею.

Зупинявся почесний гість у поважного співробітника губернської земської управи й очільника місцевого ТУПу та Полтавської громади Павла Чижевського. У Полтаві він також бачився із Опанасом Сластьоном, з яким у 1914 р. їздив у Кононівку Пирятинського повіту до мецената Євгена Чикаленка та на ярмарок у Баранівку [22, с. 120].

В. Щербаківський, який повернувся з розкопок 9 липня 1916 р., із жалем констатував у листах свою відсутність у музеї, дуже побивався з приводу того, що не зміг отримати консультації щодо своїх знахідок, які так детально описував Хв. Вовку [12, с. 174–175].

До речі, одну зі своїх перших наукових робіт з археології, оприлюднених на Полтавщині, В. Щербаківський саме і присвятив «Світлій пам'яті Федора Вовка» [23, с. 61], а, В. Вернадський — свою визначну працю, також написану на Полтавщині, — «Об участии живого вещества в создании почв» (1919 р.) [5, с. 115].

Під час перебування гостя у Полтаві П. Чижевський та К. Мошенко вирішили влаштувати скромний, як на воєнний час, прийом поважному колезі в стінах Українського клубу. Це не було проблемою, адже в Клубі тоді заробляли на сучасний лад «комплексними обідами» в традиціях української кухні. Тож після ознайомлення із закладом та його книгозбірнею, Хв. Вовка запросили до головної зали-вітальні за накритий вишитою скатертиною стіл із полтавськими стравами. Як відомо, їх подавали з буфетної через арку із приміщення сучасної приймальні Центру (отже, кабінет директора міг бути місцем приготування страв — кухнею).

Згадуючи про своє перебування у Полтаві, Хв. Вовк влітку 1916 р. писав: «А який там [у Полтаві] Український клуб! Мабуть чи не кращий на усю Україну. І гарно, і тепло, і просторо — й люди добрі і гостинні. А такого українського обіду як там, я мабуть вже літ 40 не їв» [14, с. 16–17].

Ось таким чином відобразився у джерелах візит Хв. Вовка до Полтави і приміщення сучасного Центру охорони та досліджень пам'яток археології, що відбувся 118 років тому.

Про Український клуб на сьогодні не забули. Його приміщення розглядається сучасниками як рідкісна збережена пам'ятка історії українського відродження початку ХХ ст., а більше — як об'єкт культурної спадщини часу Української революції 1917–1921 рр.

Поки що про це нагадує єдина меморіальна дошка (рис. 4), котра увічнює факт перебування у Полтаві та на відкритті Українського клубу визначного вченого, громадського і державного діяча Михайла Грушевського (1866–1934). Встановлена вона на замовлення Управління культури виконкому Полтавської міської ради 2016 р., а виконавцем проекту став полтавський скульптор, автор багатьох пам'ятних знаків і пам'ятників у місті та області, член Спільки художників України Д. Коршунов [14, с. 20].

Отже, в Полтаві позначена славна сторінка в історії України, а на простінках між вікнами існує ще чимало місць для увічнення представницького кола імен видатних учених, громадських діячів та митців, які тут побували чи працювали впродовж 140-літньої історії будинку. І сподіваємося, знайдеться тут місце й для меморіальної дошки нашому славному землякові Хв. Вовку.

Джерела та література

1. **Абросимова С.** Листи до Д. І. Яворницького. Хроніка 2000. К., 1993. Ч. 3-4 (5-6). С. 147-160.
2. **Андрієвський В.** Три громади: спогади з 1885-1917 рр. Львів: Видавець Іван Титор, 1938. Ч. II. 132 с.
3. **Андрієць В.** Перший рік діяльності Українського народного університету в Полтаві. Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.): зб. ст. наук. конф. ПКМ. Полтава, 1995. С. 113-114.
4. **Бирюков В. П.** В. М. Щербаковский и его лекции по археологии на курсах украиноведения в городе Хороле, Полтавской губ. (Июль, 1917 г.). ПАЗ: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876-1957). УК ПОДА, ЦОДПА; [ред. кол.: Бондаревський П., Моця О., Супруненко О. (відп. ред.)]. Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. Число четверте. С. 14-36.
5. **Вернадский В. И.** Дневники (октябрь 1917 — январь 1921). К.: Наукова думка, 1994. 270 с.
6. Відкриття українського клубу в Полтаві. Рада. К., 1913. 15 листопада. № 262. С. 3.
7. Вільний голос. Полтава, 1918. 14 квітня. Ч. 5. С. 2.
8. ДАРФ. Ф. 102/1910. Спр. 5. Ч. 63 Б. Арк. 26 зв.

9. **Журавель Г.** Товариство «Просвіта» у Полтаві. Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.): зб. ст. наук. конф. ПКМ. Полтава, 1995. С. 103-105.
10. **Ковалевський М.** При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.
11. **Кононенко Ж. А., Франко О. Е.** Исследования на Полтавщине (по материалам личных фондов В. В. Хвойки и Ф. К. Волкова (Вовка). Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар (18-19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Белоус А. П., Бондаревский П. К., Супруненко А. Б. и др.]. Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. С. 119-121.
12. Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка. [публ. і ком. Кононенко Ж. О., Супруненка О. Б.]. ПАЗ: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957) / УК ПОДА, ЦОДПА; [ред. кол.: Бондаревський П., Моця О., Супруненко О. (відп. ред.)]. Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. Число четверте. С. 167-177.
13. Михайло Грушевський у Полтаві (до увічнення пам'яті з нагоди 150-річчя від дня народження): буклет. Авт. тексту В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт, О. Б. Супруненко; УК ПОДА; ЦОДПА. Полтава: Дивосвіт, 2016. 1 а. А 3, скл. у 6 с.
14. **Мокляк В., Пустовіт Т., Супруненко О.** Український клуб у Полтаві: пам'ятка історії національного відродження та Української революції. ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ ім. В. Кричевського; ДАПО; ЦОДПА; [відп. ред. Титова О. М.]. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. 48 с.
15. Открытие украинского клуба в Полтаве. Украинская жизнь. М., 1913. № 12. С. 8-9.
16. **Пустовіт Т. П.** Український клуб у Полтаві (1913-1918): відкриття та напрямки діяльності. АЛЛУ. Полтава, 2000. № 1-2 (7-8). С. 114-120.
17. **Пустовіт Т. П.** Український клуб у Полтаві. Пам'ятки України. К., 2014. Серпень. № 8. С. 48-55.
18. Рада. К., 1914. 2 березня. № 50. С. 3.
19. Свято Івана Котляревського в Полтаві. Рада. К., 1913. 14 листопада. № 261. С. 2-3.
20. 75-летие кончины Котляревского. Полтавские епархиальные ведомости. Полтава, 1913. Часть неофиц. № 33. 20 ноября. С. 2436-2441.
21. **Франко О.** Народознавчі праці Ф. К. Вовка. Народна творчість та етнографія. К., 1989. № 6. С. 15-26.
22. **Франко О.** Федір Вовк – вчений і громадський діяч. К., 2000. 378 с.
23. **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. Записки Українського Наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Полтава, 1919. Вип. 1. С. 61-78.
24. **Щербаківський В.** Український університет у Полтаві: спогади. Щербаківський Вадим, проф. д-р; ЦОДПА; [відп. ред., упорядн.

Супруненко О. Б.; авт. прим. та ком. Коротенко В. В., Супруненко О. Б.].
Полтава, 1994. 40 с.

Т. П. Пустовіт, О. Б. Супруненко

Про візит Хведора Вовка до приміщення Українського клубу в Полтаві

Про перебування Хведора Кіндратовича Вовка (1847–1918) у Полтаві та його відвідини 8 червня 1916 року приміщення Українського клубу (1913–1918 рр.) – сучасного адміністративного будинку, в якому працює Комунальний заклад «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Ключові слова: Вовк Хведір Кіндратович, Український клуб, Полтава, Сретінська вулиця, 37, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради.

T. P. Pustovit, O. B. Suprunenko

About Khvedir Vovk's Visit to the Ukrainian Club Building in Poltava

The authors talk about Khvedir Kindratovych Vovk's (1847-1918) being in Poltava and his visit on June 8, 1916 to the Ukrainian Club Building (1913-1918), modern administrative house where Communal establishment "Center of Protection and Researching Archaeological Monuments" works.

Keywords: Vovk Khvedir Kindratovych, Ukrainian Club, Poltava, 37, Sretinska Street, Center of Protection and Researching Archaeological Monuments of Poltava Regional Administration.

Василь Ломиковський – збирач чи дослідник української старовини?

Про діяльність на ниві збирання та вивчення українських старожитностей на Полтавщині на початку XIX ст. Василя Ломиковського, одного із представників місцевої громадської еліти. Розглядаються питання його ролі і місця в проведенні археологічних досліджень краю та української історії.

Ключові слова: Полтавщина, Миргородщина, Василь Ломиковський, Олександр Лазаревський, історична спадщина, українські старожитності, антикварний рух, Андрій Бовгиря, українська ідея, Тарас Шевченко, археологічні розкопки, золотоординський мавзолей.

Процес формування модерної української національної самосвідомості пройшов у своєму розвитку, починаючи із доби Української національної революції XVII століття, кілька етапів. Один із найважчих з них припав на період кінця XVIII – початку XIX століть, коли російські імперські структури перейшли до тотального наступу на всі залишки української окремішності. Одним із найважливіших завдань, яке поставила перед собою російська влада, було позбавлення українського народу власної еліти. Адже саме вона виступала головним носієм окремої національної ідентичності, що серед іншого включала в себе історичну пам'ять. Тож особливого значення набула на цей час діяльність окремих патріотично налаштованих представників української еліти, переважно нащадків козацької старшини, направлена на дослідження і вивчення історії України, а також на пошуки та збереження історичних старожитностей – справжніх речових доказів вітчизняної минувшини.

Один із головних осередків українського культурного життя на початку XIX ст. сформувався на Полтавщині, поблизу Мирго-

рода. Поряд з іншими яскравими постатями, добре знаними поціновувачами української історії того часу, як то Д. Трошинський, В. Капніст, І. Муравйов-Апостол, дещо в тіні залишається їх добрий приятель Василь Ломиковський. Мало відомий за життя поза колом свого спілкування, після смерті він взагалі випав з орбіти дослідників української старовини.

І лише волею долі наприкінці XIX століття його ім'я та творча спадщина частково повернулись до зацікавленої українською історією громадськості. Це стало можливим завдяки О. Лазаревському, який розшукав, придбав, а згодом опублікував деякі матеріали з архіву В. Ломиковського. В результаті пошукової роботи, проведеної дослідником, широкому загалу стало відомо дещо про цю надзвичайно цікаву людину та про його діяльність в найрізноманітніших сферах.

Водночас, саме з легкої руки О. Лазаревського, сформувався той образ Василя Ломиковського, який на тривалий час закріпився за ним в історичній науці. Історик зарахував миргородського поміщика до «прежних изыскателей малороссийской старины», зазначивши, що «все эти лица оставили после себя литературные труды, указывающие, что у всех у них было достаточно любви к делу, но мало подготовки» [5, с. II]. Ознайомившись з тією частиною творчої спадщини В. Ломиковського, яка потрапила до його рук, О. Лазаревський прийшов до висновку, що вона є переважно витягами з рукописних українських літописів, друкованих книг і різних актових документів. Оригінальною працею автора історик вважав лише «Словник малоруської старовини», який він і надрукував у «Киевской старине» в 1894 році. У передмові О. Лазаревський зазначив, що тільки цей твір, який у рукописі має назву «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников. По алфавиту. Писано 1808 года», є дійсно самостійною роботою В. Ломиковського [5, с. II]. Називаючи В. Ломиковського збирачем, О. Лазаревський також зауважив, що він, можливо, мав на меті написати цілу «малороссийскую историю», але цьому наміру було важко здійснитись внаслідок «совершенной неподготовленности Л-аго к такой учено-литературной работе» [5, с. II].

Та як би там не було, О. Лазаревський все ж долучив постать В. Ломиковського до оригінальних істориків-аматорів, творців малоросійської історії.

Усе, що було виявлено та повідомлено О. Лазаревським про В. Ломиковського, на тривалий час стало своєрідним канonom для наступних істориків. Звичний для подальших історичних студій погляд на В. Ломиковського подав у своїй короткій, але змістовній довідці полтавський дослідник Петро Ротач, охарактеризувавши його «незвичайним для того часу трудівником – українським істориком, етнографом, перекладачем, агрономом-новатором» [14, с. 46].

Справжнім проривом у вивченні творчого доробку В. Ломиковського й оцінці його внеску в українську історіографію стало, здавалось, дослідження В. В. Кравченка, опубліковане у 1996 р., в якому він переконливо довів, що той самий відомий «Словник» В. Ломиковського не є оригінальним твором, а являє собою лише іноді повні, іноді фрагментарні виписки з опублікованого в 1803–1804 рр. словника, що його уклав Н. Яновський — «Новый словотолкователь, расположенный в азбучном порядке» [4, с. 347–348]. Тим самим В. Кравченко поставив під серйозний сумнів раніше приписувану В. Ломиковському приналежність до історичної науки та історіографії.

У розвиток зазначеного дослідження В. Кравченка вийшла стаття О. І. Журби «Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном?», в якій автор зробив спробу детального аналізу внеску В. Ломиковського до історіографії. Спираючись на результати роботи В. Кравченка, він прийшов до, на його думку, логічного висновку, що ми стали «свідками канонізації скромного штабс-капітана в якості провідного українського історика своєї доби» [2, с. 156].

Підкреслюючи той факт, що на відміну від історичних матеріалів та писань В. Ломиковського, які залишалися в рукописах і набули слави майже через сто років після їх створення, його агрономічна діяльність була широко відома, відрізняючись самостійністю та оригінальністю, О. Журба констатує, що Василь Якович «швидше репрезентував тип поміщика-прогресиста ніж дослідника української історії...» [2, с. 157].

Певною мірою підсумковою щодо виключення В. Ломиковського з царини історичної науки мала стати суто фахова стаття Н. І. Любовця «Василь Якович Ломиковський – збирач українських старожитностей», опублікована у 2009 році. Зробивши історіографічний огляд біографії В. Ломиковського щодо уточ-

нення його дефініції для довідкових видань, дослідник запропонував характеризувати його як «збирача і колекціонера народної старовини, поміщика-прогресиста, агронома-практика» [7, с. 136]. Свою увагу автор статті акцентує насамперед на етнографічній та агрономічній сферах діяльності Василя Ломиковського, в яких його заслуги не викликали сумніву. В публікації згадується про те, що В. Ломиковський був основоположником збирання українських народних дум [7, с. 134] та відомим на всю країну спеціалістом в окремих сферах сільського господарства (осушення територій і способи їх подальшого використання, ползахисні насадження) [7, с. 135]. Підкресливши таким чином різносторонність та високообдарованість особистості В. Ломиковського, Н. Любовець зарахував його лише до плеяди збирачів українських старожитностей (пам'яткознавців), які в непростий час намагалися зберегти в пам'яті народу згадку про багатовікову українську історію й українську культуру [7, с. 136].

Тенденція зводити постать В. Ломиковського лише до збирачів старовини знайшла своє відображення в історіографічних дослідженнях так званого антикварного руху, при вивченні якого обов'язково згадується прізвище В. Ломиковського. Саме до кола представників цього творчого напрямку його й відносить Д. Москальов. У сучасній історичній науці антикварний рух характеризується розгалуженою діяльністю, направленою на цілеспрямоване виявлення, систематизацію, дослідження, іноді й публікацію історичних пам'яток, що набували якості джерел. Д. Москальов зауважує, що постать Василя Яковича розглядається серед «довідково-вивчених» персоналій істориків-аматорів другої половини XVIII – середини XIX ст., які не «прославилися» на історичному полі своїми гучними проектами та їх вдалою науковою реалізацією [8, с. 116]. Н. Пазюра називає антикварний рух своєрідною культурною рефлексією української еліти, що становив важливий сегмент її свідомості, значення якого важко переоцінити в умовах бездержавного існування України, адже це сприяло збереженню її духовної та культурної спадщини [10, с. 36].

Безперечно прийняте істориками віднесення діяльності В. Ломиковського до антикварного руху певною мірою знову повернуло його постать у площину історичної науки, звідки, як уже було зауважено, його викреслили деякі дослідники.

При цьому повз увагу науковців пройшло надруковане у спеціалізованому виданні фахове дослідження А. Бовгірі, який докладно простудював фонд рукописів В. Ломиковського. На основі вивчення оригінального джерельного матеріалу дослідник дійшов обґрунтованих висновків, що творча спадщина В. Ломиковського дійсно містить значну сукупність окремих виписок із інших друкваних та рукописних текстів, а також документальних джерел.

Важливо відзначити, що впродовж усіх текстів рукописних збірників В. Ломиковського, як зазначає дослідник, простежується манера, яка полягає в детальних вказівках на джерело виписок із зазначенням автора видання та навіть відповідної сторінки, якщо це друкване видання, і наявності примітки «из рукописи», «из документов...», якщо мова йде про рукописні тексти або про документальні джерела [1, с. 5].

Також А. Бовгіря зауважує, що В. Ломиковський часто робив власні примітки-коментарі до окремих епізодів [1, с. 8], інколи вдавався до уточнень концептуального характеру [1, с. 8], а також, на думку дослідника, в рукописах можна виділити цілий ряд історіографічних приміток, що свідчать про досить глибоке знання тогочасної літератури з української історії [1, с. 9]. Щодо зроблених В. Ломиковським копій документів, історик відмічає, що після окремих із них упорядник рукописів зазначив свої примітки у формі запитань, виявляючи не лише свою зацікавленість змістом проблеми, а й обізнаність у певних її сферах [1, с. 12].

При цьому значна частина джерельного матеріалу відноситься до тематики російсько-шведської війни і, зокрема, до українського її аспекту [1, с. 10]. На думку А. Бовгірі, це свідчить про намагання упорядника збірника якомога повніше розкрити в документах суть подій, до яких безпосереднє відношення мала родина Ломиковських [1, с. 10], тобто пращурів Василя Яковича. Адже його прародич Іван Васильович Ломиковський, за влучним зауваженням С. Павленка, був не тільки другою людиною в гетьманаті Івана Мазепи [9, с. 40], займаючи посаду генерального обозного, а й одним з тих, хто у найближчому оточенні гетьмана ніколи не приховував свої антимосковські погляди та не залишив свого патрона у ті скрутні хвилини, коли програш мазепинців був очевидний [9, с. 42]. Відтак історія подій 1708–1709 рр. в збір-

никах В. Ломиковського, за характеристикою А. Бовгірі, є життєписом його роду, один із нащадків якого зробив спробу об'єктивного й неупередженого висвітлення тієї драматичної минувшини [1, с. 10].

Та найважливіше, що з'ясував дослідник, – це наявність в рукописній спадщині В. Ломиковського оригінальних історичних та історіографічних розвідок. Серед них – «О козаках вообще», де представлений огляд відомих на той час російських, польських, турецьких теорій про витоки козацтва, що складається з дев'яти розділів, кожен із яких присвячений огляду й критиці однієї з теорій походження цього феномену [1, с. 6], а також низка статей, зміст яких є авторськими творами В. Ломиковського, укладеними на основі його власної ерудиції та документальних джерел [1, с. 11].

Цікавим та важливим є зауваження А. Бовгірі щодо епохи, на яку припало життя В. Ломиковського. Адже вона була «піонерською» у царині української історіографії, а тому взагалі будь-які прояви активності в галузі цієї науки можна вважати за новаторські. Заняття історією на той час було справою поодиноких аматорів без доступу до необхідних джерел, ще й обмежених у професійному спілкуванні, що вело до замкненості й спорадичності історичних студій [1, с. 3].

Виходячи з усього вищевказаного, можна зробити висновок, що В. Ломиковський своєю дослідницькою роботою заслуговує на те, щоб бути зарахованим до справжніх подвижників майбутньої української ідеї.

Водночас, поваги та особливої уваги нащадків заслуговує той факт, що майже всі свої захоплення Василь Ломиковський прагнув реалізувати на практиці. Недаремно за агрономічні досягнення у розвитку господарства свого хутора Трудоліуб він отримав повагу сусідів-поміщиків та визнання з боку Товариства для заохочення лісового господарства, яке за написану ним книжку «Розведення лісу в сільці Трудоліуб» нагородило його золотою медаллю [11, с. 217], а від місцевих жителів – славу чорнокнижника, котрий знається з нечистим [11, с. 220].

Та для історичної науки особливе значення має те, що саме Василь Ломиковський перший спробував перевести у суто практичну площину своє творче та теоретичне захоплення україн-

ською старовиною. Адже саме його діяльності на ниві пошуку й дослідження старожитностей Полтавщини стосуються перша згадка і сухі критичні слова про чи не найперші цілеспрямовані археологічні розкопки на Полтавщині, проведені на початку ХІХ століття. І тільки примхами долі, які неможливо передбачити, можна пояснити те, що належать ці слова українському генієві Т. Г. Шевченку. Саме в його «Археологічних нотатках» зроблено наступний запис: «В 20-ти верстах от Хорола в имени г. Родзянко над рекою Хоролом на горе — поросшее ясиновым лесом и заваленное кирпичом укрепление, называемое Мечеть. Недавно стояла там круглая высокая башня. Но владелец, искавши клада, подрыл фундамент, и она разрушилась. Недалеке высокий курган, тоже разрытый и заваленный кирпичом...» [16, с. 17].

Звичайно ж виникає питання, як могло статися, що господар маєтку дозволив В. Ломиковському провести земляні роботи на своїй землі? Все стає на свої місця, якщо заглибитись у родинні зв'язки цього «полтавського Шлімана». Справа в тому, що мати Василя Ломиковського, Марія Василівна, походила з Родзянків, однієї зі знатних козацько-старшинських родин Миргородського полку. Вона була онукою Степана Родзянка (бл. 1678 — 1736), миргородського полкового обозного, та рідною сестрою Гаврила Родзянка, поміщика Хорольського повіту, який жив у селі Родзянках (нині село Веселий Поділ Семенівської ТГ Кременчуцького району). За всіма даними, родини Ломиківських і Родзянків мали дуже теплі відносини. Близька рідня, до того ж маючи спільне коло знайомих, вони часто та тісно спілкувались, їздили один до одного в гості: хутір Трудолюб був недалеко від села Родзянки, на межі з Хорольським повітом [12, с. 229]. Марія Василівна Родзянко, зокрема, напевно, дуже любила свого брата, бо аж тричі брала його хрещеним батьком своїх синів, в тому числі і Василя [13, с. 206].

Таким чином, немає нічого дивного в тому, що у тісному сімейному колі Ломиковських-Родзянок виникла ідея провести земляні роботи на «давніх руїнах невеликого городища» [6, с. 5], і довірити їх любителю старовини з власної родини.

«Власноручний рукопис» В. Я. Ломиковського за результатами проведених робіт знайшов і опублікував в «Кіевской старине» О. М. Лазаревський. Як впливає з документу, В. Я. Ломиковський, здійснивши в 1810 році невеликі розкопки ледь помітного

фундаменту «храму», знайшов тут «карнизні цеглини, що були вкриті поливою різних кольорів: білою, жовтою, темнозеленою і коричневою («кавовою»). Ребра пласких цеглин, що склали стіни храму, усі повністю були вкриті світлобірюзовою поливою, як навіть сам закріплювальний вапняковий розчин між ними» [6, с. 5–6]. Дослідник відзначив високу якість поливних зразків, розуміючи, що вік їх становить не менше кількох століть. Водночас щодо приналежності цих фундаментів до залишків татарської мечеті, про що переповідали місцеві мешканці, він зауважив, що «не можна сліпо довіряти переказу цьому» [6, с. 6].

Використовуючи серед іншого записи Т. Шевченка та В. Ломиковського, рештки цього золотоординського мавзолею нещодавно локалізував на території Кременчуцького (донедавна – Семенівського) району, на південний захід від Веселого Подолу на Василівській горі, що біля однойменного села, полтавський археолог В. В. Шерстюк [17, с. 72]. Висновок дослідника: «...неподалік с. Василівка, методами віртуальних археологічних розвідок було віднайдено, а потім зафіксовано польовими натурними обстеженнями, рештки золотоординського мавзолею» [22, с. 156]. На момент обстеження пам'ятки у 2015 році В. В. Шерстюк констатував наступне: «Наразі рештки мавзолею представлені у вигляді класичного курганного насипу, який щільно всіяний залишками цегли від частково розкопаної і пошкодженої оранкою поховальної споруди, в окремих випадках — з ділянками синьої поливи на одній з їхніх поверхонь, окремими зразками мозаїки, фрагментами керамічного посуду тощо» [18, с. 156].

Загалом же, на думку В. Шерстюка, дослідження В. Ломиковського — це чи не один із перших документально засвідчених фактів розкопок на Полтавщині, що велися з достатньо науковою метою і можуть носити назву археологічних, принаймні, як для того часу [17, с. 74].

Таким чином, справедливо буде стверджувати, що Василь Якович Ломиковський, будучи людиною всебічних обдарувань і маючи широке коло інтересів, був водночас істориком, етнографом, фольклористом, агрономом, а також і антикваром-збирачем української старовини. Серед іншого, як і багато передових представників ліберального дворянства Полтав-

щини, він особливо захоплювався вивченням вітчизняної минувшини. Історія України, історія рідної йому Миргородщини, багата на значні події, залишки стародавнього народного побуту, старовинне кобзарське мистецтво – це далеко не повний перелік об'єктів його досліджень в цій сфері. І серед його захоплень знайшлося місце для практичних планомірних пошуків реальних артефактів минулого своєї малої Вітчизни – Миргородської землі, якими стали перші, відомі на сьогодні, археологічні розкопки на Полтавщині, саме й проведені В. Я. Ломиковським.

Література

1. **Бовгира А. М.** Рукописні збірники Василя Ломиковського «Припасы для Малороссийской истории». Рукописна та книжкова спадщина України: зб. наук. ст. К., 2003. Вип. 8. С. 3-27.
2. **Журба О. І.** Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? Січеславський альманах. Дніпропетровськ, 2006. С. 153-158.
3. **Колесник І.** Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.
4. **Кравченко В.** «Словник малоруської старовини» 1808 року та його автор. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: Критика, 2011. С. 339-354.
5. **Лазаревский А.** Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским [Предисловие]. К., 1894. С. I-II.
6. **Ломиковский В. Я.** Нечто о древних развалинахъ, находящихся на поляхъ села Василевки, Полтавской губернии, Хорольскаго уезда Киевская старина. Годъ четырнадцатый. Т. XLVIII. 1895. Январь. Отдель II-й. С. 5-6.
7. **Любовець Н.** Василь Якович Ломиковський – збирач українських старожитностей (історіографічний огляд). Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. К., 2009. Вип. 16. С. 131-138.
8. **Москальов Д. В. Я.** Ломиковський і «Антикварний рух» в Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX століття. Січеславський альманах. Дніпропетровськ, 2009. № 4. С. 116- 122.
9. **Павленко С.** Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.
10. **Пазюра Н.** Антикварна програма козацько-гетьманських старожитностей на сторінках «Киевской старины» (до проблеми формування старого українського консерватизму). Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. А. Удод, Д. С. Вирський та ін.]. К.: Ін-т історії України, 2015. Вип. 26. С. 33-48.

11. **Розсоха Л. О.** Василь Ломиківський – знаний і загадковий. Миргородська старовина: Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. Кобеляки, 2002. С. 214-228.
12. **Розсоха Л. О.** Літературне коло Родзянків і його доквілля. Миргородська старовина: Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. Кобеляки, 2002. С. 229-242.
13. **Розсоха Л. О.** Миргородщина козацька і гоголівська. К.: ТОВ «ВБ Аванпост-прим», 2009. 396 с.
14. **Ротач П.** Колоски з літературної ниви. Полтава: Полтав. літератор, 1999. 560 с.
15. **Супруненко О.** Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. 20 с.: іл.
16. **Шевченко Т. Г.** Археологічні нотатки: уривок. Супруненко О. Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. С. 15-17.
17. **Шерстюк В. В.** Залишки мечеті чи мавзолею, доба середньовіччя (археол.). Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район / [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк; авт. ст.: В. А. Андрієць, Є. П. Бутенко, Г. В. Василенко та ін.]; ПКМ ВК; ЦОДПА. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. С. 72-74.
18. **Шерстюк В.** Розвідки в Полтавській області. Археологічні дослідження в Україні 2015: зб. наук. пр. К.: Стародавній Світ, 2016. С. 154-156.

В. О. Сальніков

Василь Ломиковський – збирач чи дослідник української старовини?

У статті розглядається діяльність на ниві збирання та дослідження пам'яток української старовини одного із представників громадсько-політичної еліти Полтавщини першої половини ХІХ століття Василя Ломиковського, а також його місце в історії археологічних досліджень краю. Аналізується характер його інтересу до української історії, а також наслідки та значення зацікавлення В. Ломиковського давніми старожитностями як для історичної науки, так і формування української самосвідомості та ідентичності.

Ключові слова: Полтавщина, Миргородщина, Василь Ломиковський, Олександр Лазаревський, історична спадщина, українські старожитності, антикварний рух, Андрій Бовгиря, українська ідея, Тарас Шевченко, археологічні розкопки, золотоординський мавзолей.

V. O. Salnikov

Vasyl Lomykovskiy – Collector or Researcher of Ukrainian antiquity?

The article deals with the activities of one of the representatives of the social and political elite of Poltava Region in the first half of the 19th

century, Vasyl Lomykovskiy, in the field of collecting and researching monuments of Ukrainian antiquity, as well as his place in the archaeological research of the region. The nature of his interest in Ukrainian history is analyzed, as well as the consequences and significance of V. Lomykovskiy's interest in ancient antiquities both for historical science and the formation of Ukrainian self-awareness and identity.

Keywords: Poltava Region, Myrhorod Region, Vasyl Lomykovskiy, Oleksandr Lazarevskiy, historical heritage, Ukrainian antiquities, antiquarian movement, Andrii Bovhyria, Ukrainian idea, Taras Shevchenko, archeological excavations, Golden Horde mausoleum.

Коштовні прикраси гориту з Першого Вовківецького кургану (1897 р.)

У статті розглядаються золоті пластинки, що прикрашали горит, знайдені С. А. Мазаракі у 1897 році у скіфському кургані поблизу с. Вовківці на Роменщині. Наводяться аналогії та висновок про цілеспрямований відбір пластинок, що відповідали певним міфологічним уявленням.

Ключові слова: скіфи, Роменські кургани, Вовківці, горит, лев, Сергій Мазаракі.

В одному з високих курганів, розташованих на правому березі р. Сули навпроти с. Вовківців Роменського повіту Полтавської губ. (нині Роменського р-ну Сумської обл.), влітку 1897*р. місцевий археолог-аматор С. А. Мазаракі знайшов залишки сагайдака IV ст. до н. е.

У каталозі археологічного зібрання Б. І. та В. Н. Ханенків на підставі записів С. А. Мазаракі зазначається: «с левой стороны [скелета], выше таза, кожаный колчан с 250 стрелами, украшенный 5 золотыми пластинками: одна с изображением льва (№ 410), три с изображением борьбы двух животных (№ 417) и одна с растительным орнаментом (№ 4132**))» [37, с. 6, також: с. 29, 31].

* В. А. Іллінська визначала час розкопок кургану 1 поблизу с. Вовківці в межах двох років – 1897–1898 [13, с. 48–49]. Разом із тим, І. А. Лінниченко, який, вірогідно, був присутній на розкопках, двічі робив доповіді про цей неординарний комплекс – на 309-му засіданні Одеського товариства любителів історії та старожитностей 26.02.1898 р. [5, с. 82, прим. 1] і засіданні Московського імператорського археологічного товариства, 04.01.1898 р. [17, с. 131]. Виходячи з дати доповідей, можна стверджувати, що роботи на кургані 1 поблизу с. Вовківці однозначно проводилися С. А. Мазаракі влітку 1897 р. [також див.: 5, с. 81].

** У каталожній частині цей номер був помилково замінений на № 415 [37, с. 29, 31], під яким значиться пластинка (фрагмент якоїсь прикраси) у вигляді листочка плюща (інв. № ДМ-1700). В. А. Іллінська, не вдаючись у подробиці помилки, про

За даними А. А. Бобринського, які він наводить за І. А. Лінніченком та С. А. Мазаракі, серед 5 золотих пластинок: «одна с изображением льва, художественной работы (фиг. 26), одна с изображением грифа (фиг. 29); две с изображением хищного зверя, пожирающего какое-то животное (фиг. 28)» [5, с. 85]. Швидше за все, включення до складу декору пластинки із зображенням грифона було помилкою, оскільки пластинок зі сценою шматування три, а не дві, як зазначив дослідник. А. А. Бобринський також опублікував малюнок поховання, зроблений С. А. Мазаракі, де на залишках шкіри зафіксовано 5 пластинок [5, с. 87, фиг. 42].

У подальшому опис знахідки за каталогом В. Н. та Б. І. Ханенків був прийнятий В. А. Іллінською [13, с. 48, 96–97], Є. В. Черненком* [38, с. 58] та іншими дослідниками [30, с. 95]. На сучасному етапі вивчення цей сагайдак визначається як горит, маючи на увазі, що при ньому мав бути й лук, залишки якого С. А. Мазаракі не зафіксував. Хоча наведена на малюнку форма решток шкіряного футляру (рис. 4) відповідає саме гориту.

Отже, до декору гориту, швидше за все, відносилися 5 наступних золотих пластинок.

Пластинка у вигляді лева (інвентарні №№ ІМ 11985, ДМ-1703 4**) [5, с. 85, 88, фиг. 26; 8, табл. 15; 47, р. 93, cat. 103; 13, с. 48, табл. XXXVII, 19; 23, с. 67, 117, кат. 811e, табл. XL, 811e; 37, с. 31, кат. 410, табл. XXIV, 410; 46, р. 232, cat. 106; 49, р. 75] – штампована, вирі-

---

вськ випадок зробила посилання на обидва вироби з рослинними мотивами як такі, що належали до сагайдака [13, с. 48, табл. XXXVII: 20, 21]. А. А. Бобринський відносив листочок однозначно до прикрас одягу, разом із якими, за його даними, він і був знайдений [5, с. 82, 88, фиг. 39]. В описі поховання, наведеному в каталозі зібрання В. Н. і Б. І. Ханенків, номер листочка (415), вірогідно, був помилково сплутаний з № 410, під яким проходить пластинка із зображенням лева [37, с. 6–7], що не мала жодного стосунку до декору вбрання.

* Водночас Є. В. Черненко невірно сприйняв повідомлення І. А. Лінніченка про 9 золотих пластин із зображенням лева, що прикрашали горит, як про таке, що відноситься до цього кургану [38, с. 58, прим.*]. Насправді ж, це – знахідка з іншого вовківецького кургану, розкопаного С. А. Мазаракі у 1898 р., що мав висоту 5,0–5,5 м [16, с. 16; також: 13, с. 49, 97]. Наразі куди після розкопок зникли ці пластинки невідомо, адже до зібрання родини Ханенків чи Київського художньо-промислового і наукового музею вони не надходили.

** Тут і далі – перший номер вказується за інвентарною книгою археологічного відділу Київського художньо-промислового і наукового музею, яку вів завідувач відділу В. В. Хвойка, другий – сучасний номер зібрання Скарбниці Національного музею історії України.

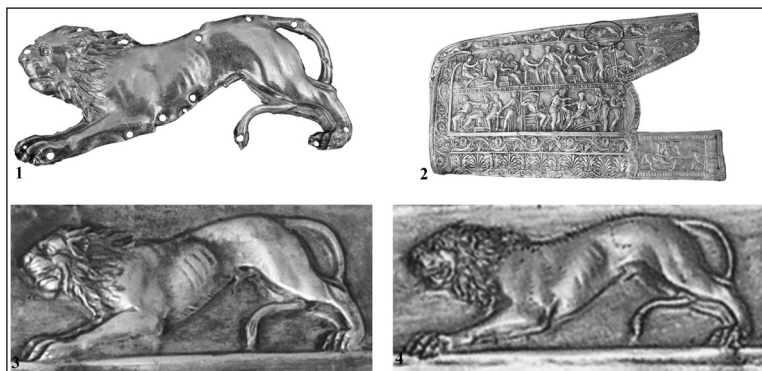

Рис. 1. 1 – 1-й Вовківецький курган (1897) (фото Д. В. Клочка);
 2, 3 – Мелітопольський курган (фото Д. В. Клочка);
 4 – курган Чортомлик (за А. Ю. Алексєєвим, 2012).

зана за контуром фігури. Звіра показано у профіль ліворуч у динамічній позі: голова піднята, зведені разом передні лапи простягнуті вперед, спина вигнута, круп піднятий, задні ноги відставлені назад, загнутий S-подібно хвіст підібганий до живота. Фігура дуже пропорційна, зображення відносно реалістичне, але без деталізації. Відтворено типову левину голову з напіввідкритою пащею, в якій помітні зуби, з масивним носом, очима, над якими виділено брови, округлим вухом із низкою заглибин по краю. Вуха візуально губиться у кошлатій гриві, показаній окремими видовженими пасмами, розподіленими поздовжніми лініями. Пасма розташовані у три ряди, перший ряд, що оконтурює морду більш рельєфний, третій, що заходить на плече, виділений лише заглибленими лініями. У невисокому рельєфі виділено округле плече, ребра, м'язи на стегні. У паху показано статевий орган. Лапи передані з виділеними пальцями, що закінчуються невеликими гострими пазурами. Перед пазурами на пальцях рисками виділена смужка шерсті (?). Хвіст товстий і довгий, з китицею на кінці у вигляді овального потовщення, розділеного вздовж рисками (рис. 1: 1).

Загальні розміри – 47 × 20 мм. По всьому периметру було пробито щонайменше 18 отворів (як із зовні, та і з середини) для кріплення пластинки до основи.

Подібні пластинки серед скіфських старожитностей невідомі. Хіба що віддаленою аналогією є ажурна пластівка із зображен-

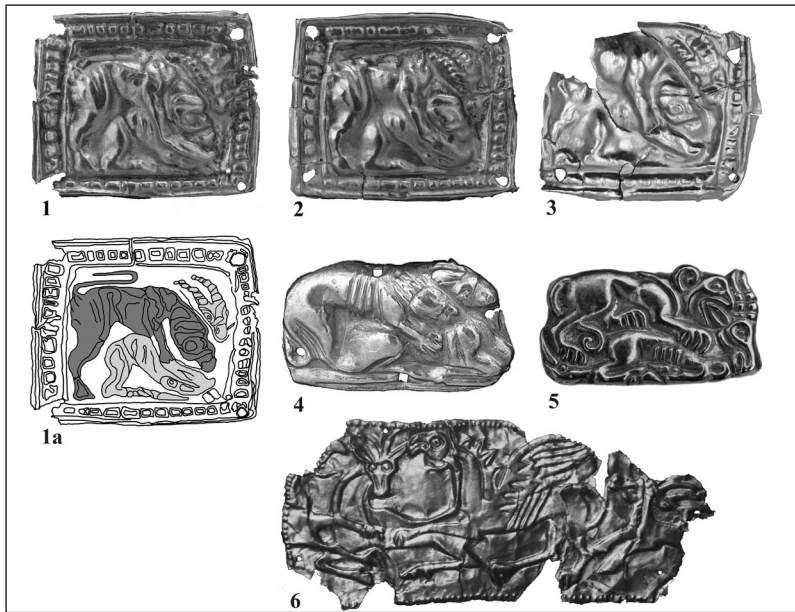

Рис. 2. 1-3 – 1-й Вовківецький курган (1897) (фото Д. В. Клочка, промальовка авторів); 4 – курган 5, с. Архангельська Слобода (фото Д. В. Клочка); 5 – поховання 2, 1-й Філіппівський курган; 6 – 1-й Ульський курган (за Е. В. Переводчиковою, 2015).

ням лева з Олександропільського кургану [33, с. 566, кат. 125]. В даному випадку використано подібну позу, але зовсім іншу стилістику відтворення. Для цього комплексу загалом властиві ажурні зображення звірів, сцен боротьби та рослинних мотивів, що, вірогідно, відображає певні тенденції образотворчої «моди».

Водночас, вовківецький лев подібний до одного з левів, відтворених на верхньому фризі золотих оббивок горитів чортомлицької серії (з курганів Чортмлик, Мелітопольський, Іллінецький та 8-й П'ятибратній), на що свого часу звернула увагу Н. А. Онайко [23, с. 67], а М. Трейстер відніс оббивки та пластинку до виробів одного майстра [49, р. 75]. Мається на увазі лев, зображений у сцені протистояння із вепром (рис. 1: 2). Паралелі між двома зображеннями (рис. 1) надзвичайно значні, відмінності проявляються лише у деяких деталях, головна з яких пов'язана із тим, що у левів на оббивках дещо витягнута морда з більш

детальним пропрацюванням рис та падаючим пасмом кудлатої гриви на щці.

Щодо чотирьох оббивок горитів дослідники сходяться на думці, що вони були виготовлені за допомогою однієї основи (матриці або набору матриць), а потім кожна із них дороблялася різними інструментами, внаслідок чого вони набували індивідуальних рис [див. порівняння чортмлицької та іллінецької оббивок: 36, с. 27–35; порівняння всіх чотирьох виробів: 18, с. 109–111; 24, с. 79–81; 31, с. 76–83; 38, с. 87, 89; 44, р. 226; та ін.]. Зазначені індивідуальні риси проявляються, зокрема, і в тому, що зображення лева у сцені протистояння із кабаном мають незначні відмінності на кожній оббивці. Зокрема, на чортмлицькому [2, фото на с. 206; 3, кат. 189, фото на с. 227] (рис. 1: 4) та, вірогідно, іллінецькому [36, табл. II] виробках у левів короткими рисками позначена шерсть на спині. Мелітопольське зображення (рис. 1: 3) відрізняється смужкою шерсті на грудях і животі [35, рис. 140–148]. Натомість, на п'ятибратньому [наскільки це можна зрозуміти за публікаціями: 40, рис. 13; 45, р. 122–125; 48, fig. 22–24] якихось особливих елементів зображення немає, що більше зближує його з вовківцевим.

Отже, якщо не зважати на окремі індивідуальні риси кожного зображення, то можна стверджувати, що вовківцеве не тільки виконане «майстром горитів», але, дуже вірогідно, виготовлене ним із застосуванням тієї ж самої матриці. Надалі зображення лева було вирізано чітко по контуру тіла і пробито отвори, що частково деформували краї та рельєф (особливо на носі звіра).

Пластинка (одна або кілька), можливо, була виготовлена майстром додатково вже після завершення роботи над оббивками горитів. Але не виключається варіант, що пластинку вирізано з готової пластини і, в такому разі, ми можемо з певною долею вірогідності припустити, що перед нами фрагмент ще однієї, п'ятої, оббивки.

Пластинка із зображенням сцени нападу хижака, 3 од. (інвентарні №№ ІМ 11983а, ДМ-1705/1-3) [5, с. 85, 88, фиг. 27; 13, с. 48, табл. XXXVII: 18; 23, с. 67, 117, кат. 811д, табл. XL: 811д; 11, с. 65, рис. 1: 8; 37, с. 31, кат. 410, табл. XXIV: 417] – чотирикутної форми. У рамці з рельєфних квадратів, розташованих поміж валиків, відтворено сцену нападу хижака на козла, орієнтовану праворуч. Козел лежить з підігнутими ногами, його голо-

ва піднята і повернута в анфас. Роги тварини довгі, з річними кільцями. Виділено також вирячені круглі очі. Хижак (лев-?) нападає зверху, схопивши жертву довгими передніми лапами і кусаючи її за груди. Задні лапи, непропорційно довгі, знаходяться позаду крупа козла. Зігнутий довгий хвіст закинтий на спину. Голову звіра відтворено дуже умовно, у розвороті на $\frac{3}{4}$, з масивним носом і круглими очима (праве показане кільцем, ліве тільки намічене). На шії рельєфом, вірогідно, позначено гриву. Так само рельєфом на тулубі виділено м'язи. Загалом образи досить схематичні, фігури передано нечітко, візуально сприймається тільки голова козла, притиснута до правого верхнього кута (рис. 2: 1–3).

Розміри – 33 × 27 мм. У кутках було пробито отвори для пришивання, частково вони зруйновані.

Зображення на пластинках унікальне. Вірогідно, воно було невдало скопійоване місцевим майстром із якогось зразка, що відзначив ще А. А. Бобринський [5, с. 88; також: 23, с. 67]. Хоча прямих аналогій йому не відомо. Разом із тим, композиція сцени нападу (хижак напав із-заду, стоїть на своїй жертві і кусає за шию або плече) відноситься до найпоширенішого варіанту [27, с. 355–356]. Такі зображення часто відтворювалися з порушенням пропорцій фігури хижака, що ми бачимо і в цьому випадку.

Козел на власне скіфських або скіфо-грецьких зображеннях не часто виступав у ролі жертви, це більше властиво для східних регіонів розповсюдження «звіриного стилю» [27, с. 357–359]. Єдиною аналогією до вовківецьких можуть слугувати тільки пластинки з кургану 5 поблизу с. Архангельська Слобода [9, с. 107, 108, рис. 3: 2; 15, с. 140, рис. 25: 14], на яких також відтворено сцену нападу лева на козла або антилопу. Композиційна побудова зображення (у даному випадку не обмеженого рамкою) близька до вовківецької. Голова жертви і торс розвернуті на $\frac{3}{4}$ так, що видно обидва роги й обидві передні ноги (рис. 2: 4). Більш віддаленим аналогом є зображення на золотих пластинках з поховання 2 1-го Філіппівського кургану в Південному Приураллі [43, рис. III: 1]. На них відтворено напад хижака родини котячих на антилопу, яка впізнається за характерним вигином рогів (рис. 2: 5). Обидві тварини показані чітко в профіль, але в антилопи присутні зігнуті коліна обох передніх ніг, як це відтворено і на пластинках з Архангельської Слободи.

Рис. 3. 1 – 1-й Вовківецький курган (1897) (фото Д. В. Клочка);
 2 – курган 4, с. Новосілка (за Г. О. Грїбковою, 2012);
 3 – Перша Завадська Могила (фото Д. В. Клочка);
 4 – курган 6, с. Басівка (за Е. Reeder, 1999).

Розворот голови копитної тварини в анфас є унікальним для мистецтва скіфського часу. Таким чином зображали переважно хижаків [28], і лише в поодиноких випадках – копитних. Зокрема, це зображення бика з курганів поблизу с. Вереміївка у Лівобережному Придніпровському лісостепу [10, рис. 1], барана з тайника II 1-го Філіпповського кургану у Південному Приураллі [34, рис. 24: 3] та козла* з могили 5 кургану Аржан 2 у Туві [39, табл. 62: 3–7]. Але і в цих випадках голова тварини опущена донизу, а не розташована прямо, як на вовківецьких пластинах. У цьому відношенні виділяється зображення бика, що лежить із повернутою в анфас головою, на серії штампованих золотих пластинок з північно-східної камери Центральної гробниці кургану Чортотлик (1 од.), Центральної (13 од.) та Бічної (поховання

* Поза тварини в даному випадку не настільки очевидна, оскільки, зважаючи на всі особливості, може сприйматися як «козел, що лежить/відпочиває з піднятою головою» або, навіть, як «козел, що згорнувся».

дитини) (11 од.) гробниць кургану Товста Могила, і поховання 1 кургану Вишнева Могила (2 од.) [3, с. 250, кат. 221: 31, рис. 76; 6, с. 62, рис. 4: 6; 22, с. 56, 57, 142, 143, рис. 38: 4; 126: 13]. У даному випадку тварина тримає голову прямо і чітко в анфас. Ще одним винятком є зображення на золотій пластині з 1-го Ульського кургану (1898 р.) у Прикубанні, де відтворено сцену нападу на козла двох грифонів [25, с. 136, кат. 9, табл. 29: 1]. Голова жертви в цьому випадку також розвернута в анфас (рис. 2: 6). Отже, не виключено, що існував якийсь міфологічний наратив, що обумовлював подібне зображення саме козлів у сценах нападу, адже зображення голови в анфас пов'язане з відтворенням прямого погляду, якому завжди надавали містичного значення. Можливо, не випадково, що ульська пластина також була пов'язана із декором гориту [38, с. 31, там же історіографія питання; 42, с. 55].

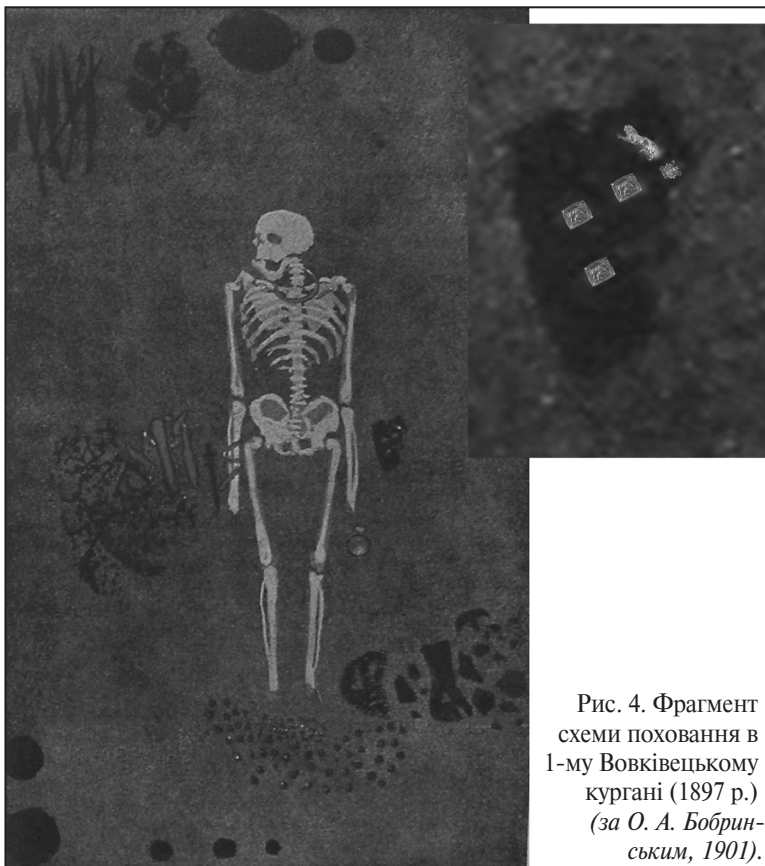
Пластинка із зображенням рослинних мотивів (інвентарні №№ ІМ 11943, ДМ-1710; 5, с. 85, 88, фиг. 28; 13, с. 48, 143, табл. XXXVII: 21; 23, с. 67, 117, кат. 811ж, табл. XL: 811д; 37, с. 31, кат. 413, табл. XXIV: 413].

Пластина видовженої форми, вирізана по контуру зображення. Основою композиції є округла планка, впоперек оперізана валиками – п'ятьма в центрі і трьома з кожного краю. По обидва боки від неї наявні рослинні мотиви, розташовані дзеркально-симетрично один до одного. Основу мотиву складає пальмета, п'ять пелюсток якої виходять з пів круглої основи. Також від основи відходять два пагони, що нагорі закручуються до середини у спіралі (рис. 3: 1).

Розміри – 31 × 32 мм. Є два отвори для кріплення (діаметр 1,5 мм), в одному куті отвір пробивали кілька разів.

Пластинка унікальна за композицією, яка, між тим, є похідною від зображення давньогрецької пальмети, що була дуже поширеною в давньогрецькому мистецтві та часто зустрічається на скіфо-грецьких виробах у різних варіантах. Зокрема, на середньому фризі пекторалі з кургану Товста Могила дев'ятичастинні пальмети є листям на пагонах рослини [22, рис. 66]. Так само вони представлені й на деяких довгих пластинах, що декорували жіночі головні убори, зокрема, з кургану 8 Пісочинського могильника [4, с. 122–124, рис. 16: 1–2, фото 12], кургану Чортотлик [3, с. 202–203, кат. 122; с. 206–207, кат. 128], Товста Могила [22, рис. 110] та ін. На нижньому фризі оббивки горитів чортотлицької серії – це радше квітка, по обидва боки

від якої закручується листя* [2, фото на с. 206; 35, рис. 140]. Такий же мотив відтворювався й на окремих золотих пластинках із поховання 1 кургану 15 Золотобалківського могильника, гробниці 2 кургану Бабина Могила, гробниці 1 Мелітопольського кургану, південної гробниці 4 Гайманової Могили та ін. [див. повне зведення: 32, с. 132–134]. Сагайдак із поховання 3 кургану 4 поблизу с. Іллінка в степовому Подніпров'ї був обтягнутий шкірою, декорованою тисненим рослинним візерун-

* Порів. із зображенням пальмет, що так само чергуються з квітками «лотоса» на наконечниках пекторалі з Товстої Могили [22, рис. 58], але в даному разі пальмети мають суто орнаментальний вигляд.

ком, в якому також був присутній мотив пальмети [26, с. 65, рис. 8: 4–5].

Разом із тим, на деяких скіфських виробках зустрічається мотив, подібний до вовківецького, з його характерними рисами: п'ять (або три) невисоких пелюсток і пагони-волюти, що закручуються до середини (на переважній більшості грецьких пелюстки високі, а волюти звернені назовні). Найбільш раннім прикладом застосування цього мотиву є оформлення бронзової обойми ручки дзеркала VI ст. до н. е. з кургану 6 поблизу с. Басівка [37, табл. XLIV: 351; 46, р. 246–247, cat. 118] (рис. 3: 4). У V ст. до н. е. цей мотив, можливо, був основою оформлення рогів лосів на бронзових бляхах, що відтворювали відокремлену голову цієї тварини [знахідки в курганах № 459 поблизу с. Турія, №№ 1 і 2 поблизу с. Михайлівка в Правобережному Подніпров'ї та ін., див. повне зведення: 19, с. 98–99; 20, с. 73–74]. У даному випадку, пагони-волюти перетворені на пташині голови*, що і позначають дві гілки рогів [14, с. 101–103, рис. 3]. Так само на деяких зображеннях оформлено роги й оленів, зокрема, на пластинах-оббивках чаші з Першої Завадської Могили [21, рис. 40; 47: 3] (рис. 3: 3). Відтворювався цей мотив і у IV ст. до н. е., як, наприклад, на золотій пластинці з кургану 4 поблизу с. Новосілка у лісостеповому Побужжі [12, рис. 3: 1] (рис. 3: 2).

Деякі висновки. Таким чином, горит із 1-го Вовківецького кургану прикрашали п'ять нашивних пластинок. Їх розташування можна умовно реконструювати, виходячи з малюнку С. А. Мазаракі (рис. 4). Якщо зважити на співрозмірність пластинок і залишків шкіри, то розміри горита могли бути приблизно 36–40 × 24–26 см, що загалом співвідноситься з розмірами, скажімо, горита з кургану Опішлянка – 33,5 × 29,2–20,3 см [38, с. 45], а також оббивок горитів чортотлицького типу – 47–48 × 25 см [31, с. 77].

Подібний декор горитів, складений із нашитих пластин, зустрічається не часто. Найбільш ранніми в Північному Причорномор'ї та Лісостеповому Подніпров'ї є комплекти останньої третини VI ст. до н. е. з курганів Опішлянка, Віто-

* Порів. дзеркально-симетричне розташування мотиву пальмети із волютами і пари пташиних голів із дзьобами, закрученими спіралями, на ручці згаданого басівського дзеркала (рис. 3: 4).

ва Могила та № 1 (2017) могильника Скоробірів у басейні Ворскли, в основі яких – великі набори з 11–14 пластин із зображенням хижака [38, с. 44–46, рис. 27; 41, с. 9, рис. 6: 3]. Це також знахідки рубежу V–IV ст. до н. е. в кургані 5 поблизу с. Архангельська Слобода, де в наборі були 13 пластин із зображенням оленя (1), пантери (3), вепра (6) і собаки/вовка (3) [15, с. 140–141, рис. 266; 38, с. 55–56, рис. 37: 2], і в кургані IV ст. до н. е. поблизу с. Вовківців, розкопаного С. А. Мазаракі в 1898 р., де комплект складався з 9 пластин із зображенням крилатого лева [13, с. 49; 16, с. 16]. В усіх означених випадках всі пластини з наборів виготовлялися одним майстром і несли певне символічне навантаження [30, с. 92–96].

У декорі вовківецького гориту використано пластини різного походження, а тому постає питання чи був їхній відбір випадковим і ситуативним, чи все ж таки переслідував певну мету? Ключовою, вірогідно, є пластина із зображенням лева, що від початку стосувалася декору горита, оскільки пов'язана з оббивками чортотлицької серії.

Разом із тим, ці оббивки, хоч і були призначені для декору скіфських горитів, є античними не тільки за технологією виготовлення та стилістикою зображення, а й в них «заши-то» чимало ідей, що є давньогрецькими по суті. Майстер або замовник лише імітували скіфські форми та смаки, аби за цим приховати власні уявлення та цілі [див. про це детально: 31]. І це стосується не тільки «історії Ахілла», викарбуваної на двох центральних фризах, але й зображень сцен шматування і протистояння тварин на верхньому фризі. На перший погляд, ми можемо побачити певні паралелі, скажімо, з композицією нижнього фризу пекторалі з кургану Товста Могила [на що вже звертав увагу Є. В. Черненко: 38, с. 78]: сюжетний ряд також виражає рух від торжества смерті (перша справа сцена шматування оленя левом і леопардом) до перемоги життя над смертю (погоня собаки за зайцем, що відповідає сюжету здобуття героєм нареченої), є сюжетні паралелі (протистояння хижака з вепром, шматування оленя, взаємодія лева і пантери, погоня собаки за зайцем). Але на оббивках цих сцен відтворено чотири, а не три (або кратне трьом), як це властиво для власне скіфських або скіфо-грецьких виробів. Така кількість обумовлювалася давніми індо-іранськими уявленнями про творчу силу тричастин-

ної жертви. Набір жертвних тварин (олень, вепр, лань, бик) у даному випадку є оригінальним і не відомий на інших виробках, до того ж до нього включено свійську тварину – бика, що зовсім не властиво для скіфської традиції. Дуже вірогідно, що вся логіка композиційної побудови верхнього фризу оббивок була пов'язана із постаттю головного бога Олімпа Зевса, що знаходиться у центрі другого середнього фризу [31, с. 86–87]. А відтак композиція оформлення чортотлицьких оббивок загалом, та кожна сцена окремо не були прийнятними для скіфів. Можливо, тому з усіх інших для окремого застосування скіфами було обрано лише фігуру лева зі сцени протистояння із кабаном (рис. 2: 2), бо вона є самодостатньою. Всі інші сцени та образи було відкинуто. Але не виключено, що під впливом наявності на оббивках розкішного рослинного фризу з його універсальною символікою, скіфи в декорі вовківецького гориту використали невелику пластинку із зображенням пальмети, виконану в місцевій традиції (рис. 3: 1).

Особливу роль відігравали і три (!) пластинки зі сценою нападу лева на козла (рис. 2: 1–3). Добре відомо, що дикого козла, як і вепра, давні іранці вважали втіленням бога війни і перемоги Веретрагни [7, с. 38–39]. І символічне зображення жертвопринесення цієї сакральної тварини набувало особливого значення у ритуальному вшануванні грізного небожителя. Достатньо згадати, що сцени нападу хижаків на козла були зображені на хрестоподібних бляхах, пов'язаних з гори-тами, з кургану Опішлянка та кургану поблизу с. Гусарка [30, с. 94], а також на золотій пластині з 1-го Ульського кургану [25, с. 136, кат. 9, табл. 29: 1] (рис. 2: 6). Таку ж сцену, але у своєрідному античному трактуванні, відтворено на руків'ї меча з кургану Товста Могила [22, с. 70, рис. 52–54; 29, рис. 1: 3–4]. В обох ситуаціях, і горити, і меч є предметами зброї, пов'язаними із богом війни, а тому й їх декор був підпорядкований міфологічним уявленням про нього. І вірогідно, що незвична поза козла в сцені нападу на нього хижака на вовківецьких пластинах також пов'язана з цими уявленнями.

Наявність у комплексі поховання пластини із зображенням лева (як вірогідної частини оббивки гориту чортотлицького типу або ж, принаймні, виготовленої за допомоги аналогічної матриці) має враховуватися при датуванні комплек-

су. Визначальним у цьому відношенні є чорнолаковий канфароподібний кілік [37, табл. XXXIV: 797]. В. А. Іллінська датувала його другою половиною IV ст. до н. е. [13, с. 79, табл. XXXVIII: 3]. А. Ю. Алексеев відніс побутування таких кілік до середини – третьої чверті IV ст. до н. е. і відповідно датував Вовківецький курган у межах 350–320 рр. до н. е. [1, с. 149]. С. В. Полін відзначив, що цей тип посуду був також популярний ще в кінці першої – другій чверті IV ст. до н. е., що дозволяє датувати вовківецьку знахідку другою – третьою чвертями IV ст. до н. е. Але на користь більшої архаїчності комплексу, на думку дослідника, свідчить присутність у складі комплексу кургану бронзових S-подібних псаліїв та різних елементів декору вуздечки, властивих переважно першій половині століття. А тому дата 1-го Вовківецького кургану визначена С. В. Поліним у межах другої чверті – не пізніше середини IV ст. до н. е. [32, с. 288].

Разом із тим, дату виготовлення оббивок горитів чортомлицького типу визначають близько 350 р. до н. е. на підставі датування комплексу 8-го Пятибратнього кургану близько 340 р. до н. е. [48, р. 115; 49, р. 60]. Проте дата цього комплексу, заснована, перш за все на визначенні синопських і гераклеїських амфор з клеймами та емблемами, є дискусійною і коливається від широких меж третьої чверті IV ст. до н. е. до більш вузьких у період 340-х років до н. е. [див. детальний огляд думок: 32, с. 432–435]. Зі врахуванням цих дат має вирішуватися і хронологічна позиція Вовківецького комплексу.

Отже, горит з 1-го Вовківецького кургану (1897 р.) є цікавим культурним феноменом. Зміст його декору обумовлений певними релігійно-міфологічними уявленнями, а його склад, вірогідно, пов'язаний з особливостями життєвого та військового шляху чоловіка, якому належав цей горит.

Джерала та література

1. Алексеев А. Ю. Скифская хроника. Скифы в VII–IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк. СПб.: Петербургкомстат, 1992. 206 с.
2. Алексеев А. Ю. Золото скифских царей. СПб.: Гос. Эрмитаж, 2012. 272 с.
3. Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский курган IV в. до н. э. К.: Наукова думка, 1991. 416 с.

4. **Бабенко Л. И.** Песочинский курганный могильник скифского времени. Харьков: ИД «Рейдер», 2005. 284 с.
5. **Бобринской А. А.** Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. СПб., 1901. Т. III. 174 с.
6. **Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е.** Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя, 2007. Т. XIV. С. 51-93.
7. **Вертієнко Г. В.** Священні втілення Веретрагни в Яшті 14. Polyphonia Orientis. До ювілею В. С. Рибалкіна: зб. наук. ст. К.: Ін-т сходозн. ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2013. – С. 33–51.
8. **Ганина О. Д.** (ред.). Київський музей історичних коштовностей: альбом. К.: Мистецтво, 1974. 194 с.
9. **Грїбкова А. А.** Ювелірні вироби з кургану № 5 біля с. Архангельська Слобода. Епоха раннього заліза: сб. науч. тр. к 60-літтю С. А. Скорого. Київ; Полтава: Ін-т археол. НАН України, 2009. С. 103-110.
10. **Грїбкова А. А., Полидович Ю. Б.** Фигурка быка скифского времени из собрания Б. И. и В. Н. Ханенко. Археологический альманах. Донецк, 2013. № 30. С. 259-277.
11. **Грїбкова Г. О.** Зооморфні сюжети на пластинках-аплікаціях з курганів Дніпровського Лїсостепу на основі колекції Музею історичних коштовностей України. Музейні читання. Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки: мат-ли наукової конференції. К., 2012. С. 60-68.
12. **Грїбкова Г. О.** Типологія пластин – аплікацій з курганів Дніпровського лїсостепу з колекції Музею історичних коштовностей України. Праці Центру пам'яткознавства. К., 2012. Вип. 22. С. 136-151.
13. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (Курганы Посулья). К.: Наукова думка, 1968. 267 с.
14. **Канторович А. Р.** К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля Степной Скифии. Материалы и исследования по археологии России. М., 1997. Вып. 1: Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. С. 97-113.
15. **Лесков А. М.** Курганы, находки, проблемы. Л.: Наука, 1981. 168 с.
16. **Линниченко И. А.** Археологические исследования летом 1898 года. Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1900. Вып. XXII. С. V, 10-16.
17. **Линниченко И. А.** О раскопках В. Хвойко в Киевской губернии и С. А. Мазараки в Полтавской губернии летом 1897 года. Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. М., 1901. Т. 18. С. 131-132.
18. **Манцевич А. П.** Горит из кургана Солоха. Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1962. – Т. VII (Культура и искусство античного мира, вып. 3). – С. 107–121.
19. **Могилев А. Д., Диденко С. В.** Курган V в. до н. э. у с. Турия в Днепропровской Правобережной Лесостепи. РА. М., 2014. № 2. С. 96-107.

20. **Могилев А., Ляшко Ю., Руденко С.** Скифское всадническое погребение в бассейне р. Тясмин. *Revista Arheologică, serie nouă*. 2021. Vol. XVII, nr. 1. С. 62-82.
21. **Мозолевский Б. Н.** Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972–1975 гг.). Скифия и Кавказ: сб. науч. тр. К.: Наукова думка, 1980. С. 70-155.
22. **Мозолевский Б. М.** Товста Могила. К.: Наукова думка, 1979. 252 с.
23. **Онайко Н. А.** Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV-II вв. до н. э. САИ. М.: Наука, 1970. Вып. Д-1-27. 213 с.
24. **Онайко Н. А.** Заметки о технике боспорской торевтики. СА. М., 1974. № 3. С. 92-98.
25. **Переводчикова Е. В.** Раскопки 1898 года. Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе: сб. науч. тр. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф, 2015. С. 135-138.
26. **Плешивенко А. Г.** Скифский курган у Белозерского лимана. Курганы степной Скифии: сб. науч. тр. К.: Наукова думка, 1991. С. 53-72.
27. **Полидович Ю. Б.** Хищник и его жертва: Выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода. Структурно-семиотические исследования в археологии: сб. тр. Донецк, 2006. Т. 3. С. 355-398.
28. **Полидович Ю. Б.** Об одной изобразительной традиции в искусстве народов скифского мира. Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи: сб. ст. Астана: ПЦК РК, 2008. С. 39-59.
29. **Полидович Ю. Б.** Меч из Толстой Могилы. Археологія і давня історія України. К., 2015. Вип. 2 (15). С. 124-139.
30. **Полидович Ю. Б.** Пластина-обкладка горита из кургана первой половины V в. до н. э. у с. Ильичёво (Крым). Музейні читання. Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки: мат-ли наукової конференції. К.: ТОВ «Фенікс», 2017. С. 89-109.
31. **Полідович Ю. Б.** Троянський кінь грецьких майстрів. Археологія і давня історія України. К., 2022. № 1. С. 75-92.
32. **Полин С. В.** Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н. э. на Херсонщине. К.: Издатель Олег Филук, 2014. 776 с.
33. **Полин С. В., Алексеев А. Ю.** Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье. Киев; Берлин: Видавельц Олег Філюк, 2018. 930 с.
34. **Пшеничнюк А. Х.** Филипповка: Некрополь кочевой знати IV века до н. э. на Южном Урале. Уфа: Ин-т истор., языка и лит-ры УНЦ РАН, 2012. 280 с.
35. **Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.** Мелитопольский курган. К.: Наукова думка, 1988. 264 с.
36. **Фармаковский Б. В.** Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомлыкского кургана и кургана в м. Ильинца. Сборник археологи-

- ческих статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому. СПб.: В. Ф. Киршбаум, 1911. С. 45-118.
37. **Ханенко Б. И., Ханенко В. Н.** Древности Приднепровья. К.: С. В. Кульженко, 1899. Вып. II. 83 с.
38. **Черненко Е. В.** Скифские лучники. К.: Наукова думка, 1981. 168 с.
39. **Чугунов К. В., Парцигер Г., Наглер А.** Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве. Новосибирск: Ин-т археол. и этногр. Сиб. Отд. РАН, 2017. 500 с.
40. **Шилов В. П.** Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. СА. М., 1961. № 1. С. 150-168.
41. **Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 р. Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. С. 6-23.
42. **Эрлих В. Р.** Конское снаряжение и предметы вооружения. Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе: сб. науч. тр. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф, 2015. С. 44-57.
43. **Яблонский Л. Т.** Новые находки в «царском» кургане 1 могильника Филипповка 1 (предварительное сообщение). Краткие сообщения Института археологии. М., 2014. Вып. 232. С. 3-7: ил. I-III.
44. **Jacobson E.** The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world. Handbook Of Oriental Studies. Vol. 2. Leiden; New York: Brill, 1995. 305 p.
45. L'Or des amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe (VIIème siècle av. J.-C. IVème siècle apr. J.-C.) par Véronique Schiltz. Paris, 2001. 300 p.
46. **Reeder E.** (ed). Scythian gold. Treasures from ancient Ukraine. New York: Abrams Inc. Publishers, 1999. 352 p.
47. Scythian gold. Museum of Historic Treasures of Ukraine. Tokyo, 1992. 194 p.
48. **Shcheglov A. N., Katz V. I.** A Fourth-Century B. C. Royal Kurgan in the Crimea. Metropolitan Museum Journal. New York, 1991. № 26. P. 97-122.
49. **Treister M.** Workshop of the Gorytos and Scabbard Overlays. Reeder E. (ed). Scythian gold. Treasures from ancient Ukraine. New York: Abrams Inc. Publishers, 1999. P. 71-81.

Ю. Б. Полідович, Є. О. Величко

Коштовні прикраси гориту з першого Вовківецького кургану (1897 р.)

У статті розглядаються золоті пластинки, що прикрашали горит, знайдений С. А. Мазаракі в 1897 р. у скіфському кургані № 1 поблизу с. Вовківці (Роменський район на Сумщині, кол. Полтавська губ.). На основі аналізу наводиться висновок про те, що пластина із зображенням лева могла бути вирізана з оббивки гориту чортомлицького типу або виготовлена за тією ж матрицею. Пластинки із зображенням сцени нападу хижака на козла є оригінальними і не мають прямих аналогій, проте вони знаходяться в одному тематичному колі зображень, що похо-

дять із Південного Приуралля, Прикубання та Подніпров'я. Пластинка із рослинним мотивом є оригінальним скіфським виробом, що базується на основі розповсюдженого античного зображення пальмети. Зроблений висновок про цілеспрямований відбір пластинок, що відповідали певним міфологічним уявленням.

Ключові слова: скіфи, Роменські кургани, Вовківці, горит, лев, Сергій Мазаракі.

Yu. B. Polidovych, Ye. O. Velychko

Gorytos Jewelry from the 1st Vovkivtsi Mound (1897)

The article examines the gold plates that decorated the gorytos found by S. A. Mazaraki in 1897 in the Scythian mound No. 1 near the village of Vovkivtsi (Romny Region). On the basis of the analysis, it is concluded that the plate with the image of a lion could have been cut from the upholstery of the Chortomlyk type gorytos or made according to the same matrix. Plates depicting the scene of a predator attacking a goat are original and do not have direct analogies, but they are in the same thematic circle of images originating from the Southern Urals, the Kuban, and the Dnieper Region. The plate with a plant motif is an original Scythian product, which based on a widespread antique image of a palmette. A conclusion is made about the purposeful selection of plates that corresponded to certain mythological ideas.

Keywords: Romny mounds, Scythians, gorytos, lion, Serhii Mazaraki.

Нові археологічні відкриття на батьківщині Ф. К. Вовка

До наукового обігу вводяться відомості про місцезнаходження досі невідомих археологічних пам'яток у середній течії р. Удаю (басейн р. Сули), виявлених у 2017–2021 роках. Подається їх атрибуція та короткий опис.

Ключові слова: бронзовий вік, Грабарівка, Давидівка, давньоруський час, Кроти, Крячківка, Лесяки, Малютинці, Пирятинщина, черняхівська культура, ранній залізний вік, Шкурати.

Народження Федора Кіндратовича Вовка дивним чином співпало із початком наукових досліджень археологічних пам'яток Пирятинщини – його батьківщини. Буквально за два роки до його появи на світ Археографічна комісія (Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів) почала збирати інформацію про вцілілих «свідків» минувшини краю: кургани, майдани, городища, урочища, роботи їх замальовки, записувати пов'язані з ними легенди й перекази [8, с. 24]. А незабаром розпочалися й їх польові дослідження. Вони продовжувалися майже півтора століття, проте були не системними і раз від разу переривалися [4, с. 21–31].

Своєрідним підсумком роботи кількох поколінь археологів, краєзнавців, істориків та просто ентузіастів-аматорів на цій ниві стало видання у 2013 р. пирятинського тому «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область». У ньому подано дані про 213 археологічних пам'яток та об'єктів (у тому числі й у складі археологічних комплексів): 3 неолітичні та енеолітичні стоянки, 10 поселень епохи бронзового віку, 2 городища і 9 поселень скіфського часу; 14 селищ черняхівської культури; 3 поселення із матеріалами пеньківської культури; залишки трьох літописних міст; 10 давньоруських селищ; 2 ґрунтові могильники доби Київ-

ської Русі; понад 700 курганів (77 окремих насипів, 250 – у складі 71 курганної групи, близько 400 – у 6 могильниках епохи бронзи, раннього залізного віку й епохи розвинутого середньовіччя); 12 майданів; ряд пунктів із матеріалами XIV–XVIII ст. Цілеспрямоване шурфування чи зовсім невеликі розкопки були проведені лише на 13 із них [6, с. 21].

На жаль, до нашого часу збереглися далеко не всі пам'ятки, про існування яких нам відомо. У ході господарської діяльності людини було повністю знищено 21 об'єкт: 5 курганних груп; 6 окремих курганів, 3 поселення, 9 майданів (в т. ч. й у складі груп). Частково пошкоджено 4 групи курганів, ґрунтовий могильник та давньоруське селище, чимало насипів на різночасових некрополях. Останні – часом давніми грабіжниками «епохи шасливчиків», а переважно сучасними «чорними пошуковцями» [6, с. 21].

Однак за останнє десятиліття наші знання про археологічні пам'ятки середньої течії р. Удаю все ж таки розширилися. Під час археологічних екскурсій, проведених автором за підтримки Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, на території Пирятинської та Березоворудської ОТГ в 2017 – 2021 роках було виявлено ще 9 не відомих раніше поселень. Більшість із них відносяться до доби великого переселення народів (6 пам'яток). Решта – це поселення із матеріалами епохи бронзи і раннього залізного віку (2) та давньоруського часу (1).

Грабарівка, с., Грабарівська СТГ (правий берег р. Руди лівої притоки р. Переводу, басейн рр. Удаю – Сули – Дніпра).

Селище черняхівської культури. За 1,2 км на південний схід від села. На високому мису, утвореному долинами р. Руда та колишньої її правої безіменної притоки. Витягнуте з півночі на південь. На сході обмежене заплавною лісом з чагарниками, на півдні – крутим схилом балки, південніше якої знаходиться виявлене у 1998 р. синхронне йому поселення [1, арк. 65–84; 2, с. 32–38; 3, арк. 57–58]. Площа – бл. 5 га. Більша частина пам'ятки розорюється. З півночі на південь її перетинає польова дорога.

Типові підйомні матеріали – фрагменти ліпного та гончарного посуду IV ст. н. е., глиняної обмазки, амфор пізньоримського часу.

Давидівка, с., Давидівська СТГ (лівий берег р. Руди лівої притоки р. Переводу, басейн р. Удаю).

Селище черняхівської культури. За 1 км на північній захід від села. Знаходиться на схилі другої надзаплавної тераси р. Руда. На північному заході обмежене сухою балкою, на півдні – річковою долиною та польовою дорогою. Площа – бл. 2 га. Систематично розорюється.

На поверхні зустрічаються фрагменти гончарного та ліпного посуду, сіроглиняних амфор пізньоромського часу.

Леляки, с., Сасинівська СТГ (правий берег р. Удаю, басейн р. Сули).

1. *Селище черняхівської культури.* На північній околиці села. Витягнуте з північного заходу на південний схід вздовж залісної заплави р. Удаю. Розміри – 150 × 50 м. На північному заході обмежене невеликим, вкритим чагарниками, байраком. Через поселення пролягає польова дорога сс. Гурбинці – Леляки. Більша частина селища розорюється.

Найбільш численні знахідки на пам'ятці – фрагменти гончарного та ліпного посуду IV ст. н. е.

2. *Селище давньоромського часу.* За 0,5 км на північний захід від села, ліворуч польової дороги сс. Леляки – Гурбинці. Розташоване на схилі другої надзаплавної тераси р. Удаю. На сході та півдні обмежене польовими дорогами, на півночі – заболоченою балкою. Площа – бл. 6 га. Систематично розорюється.

На розораній поверхні зустрічаються фрагменти гончарного посуду XII – XIV ст. За свідченням пирятинського краєзнавця А. Горбаня, тут траплялися знахідки золотоординських монет.

Кроти, с., Давидівська СТГ (правий берег р. Удаю, басейн р. Сули).

Селище черняхівської культури. На північній околиці села. Витягнуте із півночі на південь вздовж залісної заплави р. Удаю. На заході обмежене польовою дорогою сс. Кроти – Мокляки, на півночі – лісосмугою: маркером розмежування земель Полтавської та Чернігівської областей (колишнього Пирятинського та Прилуцького районів). Площа – бл. 8 га. Південно-західна частина поселення знаходиться на підвищенні, задернована та засаджена фруктовими деревами. Решта території розорюється.

Типові підйомні матеріали – фрагменти ліпного та гончарного посуду IV ст. н. е. В південно-західній частині поселення трапляються знахідки кальцинованих кісток.

Крячківка, с., Березоворудська СТГ (правий берег р. Переводу – правої притоки р. Удаю, басейн р. Сули).

Поселення епохи бронзи та раннього залізного віку. Розташоване в західній частині села на трапецієподібному відрозі мису правого корінного берегу р. Переводу. На півночі, заході та сході обмежене річковою долиною. Площа – бл. 4 га. Розорюється.

На поверхні наявні фрагменти ліпного посуду пізнього бронзового віку та скіфського часу. Останні синхронні матеріалам із розкопаного М. Вакуленком у 1957 р. кургану «Лисакова могила» [7, с. 19; 5, с. 55–59].

Залишки зазначеного кургану знаходяться за 0,8 км на південь від поселення [6, с. 206–207].

Малютинці, с., Малютинська СТГ (лівий берег р. Гнилої Оржиці, басейн р. Сули).

Селище черняхівської культури. За 0,2 км на південний захід від південної окраїни села та 0,2 км на північ від автотраси Е 40 – мм. Київ – Харків. На схилі лівого корінного берега річки Гнила Оржиця. Витягнуте із півночі на південь вздовж її заплави. Площа – бл. 8 га. Розорюється.

На ріллі зустрічаються фрагменти амфор, глиняної обмазки, ліпного і гончарного посуду черняхівської культури.

Шкурати, с., Дейманівська СТГ (лівий берег р. Удаю, басейн р. Сули).

1. *Поселення епохи бронзи та раннього залізного віку.* На південній околиці села. На заході, півдні та сході обмежене залісною заплавою р. Удаю. Площа – бл. 3 га. Задерноване. Територія відведена під пасовище і сінокіс. У минулому розорювалася.

Ранньою весною 2019 р. на поселенні було виявлено дрібні фрагменти ліпного посуду пізнього бронзового віку та скіфського часу.

2. *Селище черняхівської культури.* На південно-східній околиці села, за 0,2 км на південь від польової дороги сс. Шкурати – Скибинці. Витягнуте із північного заходу на південний схід вздовж залісної заплави р. Удаю. На північному сході обмежене невеликою лісосмугою. Роз-

міри – 400 × 50 м. Систематично розорюється. На зораній поверхні наявні фрагменти гончарного і ліпного посуду черняхівської культури (IV ст. н. е.).

У подальшому видається перспективним організація пошуків синхронних черняхівським поселенням, виявленим на Пирятинщині у різний час, ґрунтових могильників, досі тут не відомих. Першочерговим завданням сьогодення, вочевидь, має стати з'ясування найдавнішої історії мікрорегіону: перш за все — пошук стоянок кам'яного віку.

Джерела та література

1. **Головко І. В.** Звіт про археологічні дослідження на території Пирятинського району Полтавської області в 1996 – 2002 рр. НА ІА НАНУ. Ф. е. Спр. 2002/199. 170 арк.
2. **Головко І. В.** Методологічні засади ознайомлення зі старожитностями черняхівської культури в ході викладання шкільного курсу «Історія Полтавщини». Наукові та технологічні засади шкільного курсу «Історія Полтавщини»: зб. наук. пр. Полтава: Оріяна, 2003. С. 32-38.
3. **Головко І. В.** Звіт про археологічні розвідки 2007 року в Пирятинському районі Полтавської області (Матеріали до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» Полтавської області). НА ІА НАНУ. Ф. е. Спр. 2007/158. 135 арк.
4. **Головко І. В.** Історія дослідження археологічних пам'яток батьківщини Ф. К. Вовка. Роль і місце наукової спадщини Федора Вовка в процесі становлення та розвитку національної самосвідомості українського народу: матеріали науково-практичної конф., м. Пирятин, 12 жовтня 2007. К.: ПТФ «Просвіта», 2008. С. 21-31.
5. **Головко І. В.** Внесок аматора: В. М. Вакуленко і скіфське поховання біля с. Крячківки. Освітнє краєзнавство і формування лідерської компетентності у сучасній школі. Полтава: ПОІППО, 2012. 120 с.
6. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Пирятинський район / ПКМ імені Василя Кричевського; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. 412 с.
7. **Сидоренко Г. О.** Скіфський курган на р. Удай. Археологія. К., 1964. Т. 16. С. 19-21.
8. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. Київ; Полтава: Вид-во ПП «Гротеск»; ВЦ «Археологія», 2007. 124 с., XII кол. вкл.

I. В. Головка

Нові археологічні відкриття на батьківщині Ф. К. Вовка

У публікації підсумовуються результати досліджень, проведених в середній течії р. Удаю (басейн р. Сули), на території колишнього Пирятинського району Полтавської області, в 2017 – 2021 роках. Розповідається про нововиявлені археологічні пам'ятки: 2 поселення пізнього бронзового віку та скифського часу поблизу сіл Крячківка та Шкурати; давньоруське селище поблизу с. Леляків; поселення черняхівської культури в селах Грабарівка, Давидівка, Кроти, Леляки, Малютинці, Шкурати.

Ключові слова: бронзовий вік, Грабарівка, Давидівка, давньоруський час, Кроти, Крячківка, Леляки, Малютинці, Пирятинщина, черняхівська культура, ранній залізний вік, Шкурати.

I. V. Holovko

New Archaeological Discoveries in the F. K. Vovk's Homeland

The publication presents a summary of the research in the middle lower of the Uday River (Sula's basin) in former Pyriatyn District of Poltava Region in 2017 – 2021. Nine sites of various periods not known before had been discovered. There are two archeological sites of the Late Bronze Age and Scythian time near Kryachkivka and Shkuraty villages, the ancient ruse's settlement near Lelyaky Village, six objects of Chernyakhov culture near Hrabarivka, Davydivka, Maliutynsy, Leliaky, Kroty and Shkuraty.

Keywords: Ancient Rus, Bronze Age, Chernyakhov culture, Hrabarivka, Davydivka, Kroty, Kriachkivka, Leliaky, Maliutynsy, Pyriatyn District, Scythian time, Shkuraty.

Пам'яті Михайла Петровича Кучери (до 100-річчя з дня народження)

21 листопада 2022 р. виповнилося 100 років з дня народження Михайла Петровича Кучери – доктора історичних наук, відомого археолога, дослідника пам'яток княжої доби та славнозвісних Змійових валів. Стаття, присвячена пам'яті цієї видатної особистості, заснована на офіційних даних і на особистих спогадах автора. Вклад М. П. Кучери у розвиток української археології, дослідження укріплених поселень великокняжої доби – городищ та величних захисних споруд – Змійових валів – добре відомий науковцям і тим, хто цікавиться вітчизняною історією. То ж важливо зберегти пам'ять і про небуденну особистість М. П. Кучери, його людські якості й особливі риси дослідника та вченого.

Ключові слова: М. П. Кучера, Змійові вали, городища, оборонні споруди.

21 листопада 2022 р. виповнилося 100 років з дня народження Михайла Петровича Кучери (21.11.1922 – 04.06.1999) – доктора історичних наук, відомого археолога, дослідника пам'яток княжої доби, славнозвісних Змійових валів.

М. П. Кучера народився у с. Березівка Наровлянського району Гомельської області, у Білорусі. За паспортом його національність – білорус, але, за чутками, свою справжню національність – чех – він змінив у документах, тому що у Радянському Союзі бути чехом було небезпечно. Одразу після закінчення школи у червні 1941 р. М. П. Кучера опинився у лавах радянської армії, на фронті, пройшовши всю війну у складі інженерно-саперних частин Західного, Брянського та 2-го Білоруського фронтів. Нагороджений численними орденами та медалями як Радянського Союзу, так і Польщі, у звільненні якої він брав безпосередню участь.

Рис. 1. Михайло Петрович Кучера в археологічній розвідці.

Закінчивши після війни історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1947–1952 рр.), він вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР (1952–1955 рр.). Темою його кандидатської дисертації (яку він захистив у 1960 р.) був «Древній Пліснеськ». У розкопках цієї пам'ятки М. П. Кучера брав участь ще під час навчання в університеті. Мабуть, тоді остаточно і сформувався напрямок його наукових інтересів. Усе своє наукове життя Михайло Петрович присвятив дослідженню давньоруських пам'яток великокняжої доби. Він обстежив величезну кількість давньоруських поселень і городищ, багато з них дослідив розкопками: Пліснеськ, Сокільці, Городище, Ходорів, Затуринці, Стара Ушиця, Проців, Бушево, хутір Миклашевського, Кизивер, Луцьке, Васильківське.

М. П. Кучера пройшов тернистий науковий шлях в археології – від аспіранта, молодшого наукового співробітника до доктора історичних наук, завідувача відділу Польових досліджень, яким він керував з 1974 по 1986 рр.

У 50–60-х роках ХХ ст. М. П. Кучера брав участь у роботі та очолював багато експедицій і дослідження давньоруських городищ, здійснив величезну кількість археологічних обстежень (розвідок) пам'яток тієї ж доби, зробив дуже точну і детальну окомірну зйомку цих пам'яток, звертаючи увагу на оборонні споруди киево-руського часу. Його плани і досі, за наявності різної вимірювальної техніки, слугують у нагоді сучасним дослідникам.

За участь у написанні 3-го тому «Археології Української РСР» був удостоєний звання Лауреата державної премії України (1977 р.).

У 1976–1988 рр. він очолив наукову групу з дослідження загадкових оборонних споруд – Змієвих валів. Увагу до цієї теми привернув викладач педагогічного інституту імені М. Горького (зараз – Київський Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова), кандидат математичних наук Аркадій Сільвестрович Бугай. З початку 60-х рр. ХХ ст. він захопився цією темою, із групою студентів почав обстежувати ділянки валів на Київщині, дуже багато писав у ЗМІ про власні дослідження, залучив до підтримки Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури,

Рис. 2. Група з дослідження Змійових валів, 1982 р. Біля м. Стеблів.

Рис. 3. Перекус на валу. Десь у Поросці. 1982 р.

створив свою карту-схему Змійових валів. Завдяки його наполегливості, держава звернула увагу на ці величні споруди і Кабінет Міністрів доручив Інституту археології АН України дослідити цю тему.

Доручення на виконання цієї теми було покладено на М. П. Кучеру. Треба віддати належне Михайлу Петровичу за те, із якою повагою він відносився до свого попередника – А. С. Бугая. Вони разом виїжджали на розвідки на лінію валів, залучили до цього інших дослідників (так, Надія Михайлівна Кравченко не тільки сама цікавилась цією темою, а й вивозила нас, студентів, разом із «корифеями» на такі розвідки). Він завжди згадував А. С. Бугая у своїх наукових роботах по Змійовим валам, посилаючись на його публікації. На жаль, їх погляди на хронологію і будову валів на збігалися, тому М. П. Кучера дуже ретельно, з наукових позицій досліджував кожен ділянку, складав дуже точні і докладні плани кожного розрізу, спростовуючи припущення А. С. Бугая, особливо щодо хронології тих чи інших ділянок. Нашадки Аркадія Сільвестровича затаїли образу на М. П. Кучеру і в виданій нещодавно сином Бугая книзі «Змійові вали» майже не згадують ученого. І це дуже прикро. Прикро і те, що монографія М. П. Кучери «Змієвы валы Среднего Поднепровья» мало відома серед широкого загалу поціновувачів стародавньої і середньовічної історії України. Знаю це із середовища екскурсоводів і вчительських осередків, що під час екскурсій та уроків вони традиційно посилаються на доробки А. С. Бугая, а не М. П. Кучери. Досі чути твердження, що невідомо коли і ким були побудовані ці споруди, що вони захищали, називаються дати спорудження аж від трипільської культури. Тоді як М. П. Кучерою дуже аргументовано і докладно доведено, що Змійові вали були побудовані у X – XI ст. київськими князями Володимиром Святим та Ярославом Мудрим. Дослідником вивірена карта цих споруд, із якої видалені всі схожі на укріплення споруди інших часів (залізничні насипи початку XX ст., частини фортифікації городищ скіфської епохи, обвалування лісів тощо). За результатами досліджень Змійових валів М. П. Кучерою була захищена докторська дисертація (1988 р.) і видана згадана монографія.

Продовженням досліджень давньоруських оборонних споруд стало вивчення так званих Траянових валів, на чому були зосереджені зусилля групи у 1988–1992 рр. Паралельно були

Рис. 4. Під час осінньої розвідки. Зліва направо: М. П. Кучера, В. Софієнко, О. В. Серов та невідомий. 1980-ті рр.

Рис. 5. На дослідженнях Траянових валів. 1980-ті рр.

оглянуті і пізньосередньовічні фортифікаційні споруди, так звана «Українська лінія», що пролягає у степо-вих районах Харківської, Полтавської і Дніпропетровської областей. З характерною прискіпливістю, що була притаманна М. П. Кучері – досліднику давньоруських старожитностей, він вивчав і ці споруди. За результатами цих робіт було видано низку наукових статей як М. П. Кучерою, так і співробітниками групи.

На завершення своєї польової діяльності М. П. Кучера зробив ще один значний внесок в українську археологію – розкопки фортеці XVI–XVII ст. у Чигирині та садиби Богдана Хмельницького у Суботові, чим заклав початок систематичного дослідження пам'яток українського козацтва.

Серед доробків Михайла Петровича треба назвати також виділення ним кераміки XIV–XV ст. із загальної маси «давньоруського» гончарного посуду, коли вчений знайшов відміну післямонгольської кераміки із загальної маси знахідок, окресливши товщину і вигин вінець, визначивши інші ознаки. Всі замальовки археологічних матеріалів він робив сам, дуже точно передаючи форму та способи обробки поверхні.

З 1990 р. і до кінця свого життя М. П. Кучера працював провідним науковим співробітником, консультантом відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Науковий доробок М. П. Кучери налічує 110 наукових робіт, серед яких дві монографії: «Змієвы валы Среднего Поднепровья» (1987) та «Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем» (що була видана вже після його смерті, в 2010).

У всіх спогадах про Михайла Петровича наголошується на його надзвичайній скромності, майже аскетизмі у житті та побуті. Він ніколи не вимагав для себе особливих умов, задовольняючись тими ж зручностями, що й інші співробітники. Завжди дуже охайно, але скромно одягнутий, обов'язково у піджаку, навіть «у полі»: капелюх, піджак та кирзові чоботи. Під час перших експедицій у групі з дослідження Змійових валів її члени довго переконували його у необхідності мати справжню кухню і готувати повноцінні обіди та сніданки. Відповіддю вченого було: «А навіщо? Відкрили бляшанку тушонки, хліб, сало, розвели в окропі згущене молоко – і досить». Тушонку і згущенку кожній експеди-

Рис. 6. Із архівних фото.

Рис. 7. Із архівних фото. Можливо, спільна розвідка із
А. С. Бугаєм (у білому плащі)

Рис. 8. На 70-річному ювілеї М. П. Кучери. 1992 р.

ції видавали зі складу Інституту, і їх дійсно було вдосталь. Але коли ми все ж таки переконали Михайла Петровича в необхідності побутових зручностей і почали готувати борщі та каші (на паяльній лампі, що ревіла під час роботи, наче реактивний літак), то він із задоволенням їв і завжди хвалив кухарів. Те ж саме стосувалося й інших побутових зручностей. На складі ми отримували спорядження: намети, спальники тощо і МіхПет (ми так його між собою називали) брав маленькі, двомісні намети, в яких було дуже незручно жити, особливо під час негоди. Пам'ятаю картину: іде дощ, на порозі свого намету сидить Михайло Петрович, зігнувшись у три погібелі, на колінах тримає планшет і пише у щоденнику або креслить. Напередодні чергової експедиції я спитала у нього дозволу взяти із собою намет у Палаці піонерів та школярів, де я вела гурток археології. Він дозволив, хоч і був незадоволений. Я взяла шести-місний намет, де вільно можна було розмістити і розкладачку, і стіл, і рюкзак, й інші речі, і ще й встати у повний зріст. Ідея так сподобалась Михайлу Петровичу, що наступного разу він взяв на складі великі намети.

Стриманою і мужньою була поведінка М. П. Кучери під час екстремальних ситуацій. А вони були. Якимось під час передислокації експедиції на нове місце, під Каневом, наша експедиційна машина разом із нами потрапила в аварію: в наш автомобіль врізалась військова вантажівка. Михайло Петрович сидів біля водія, а ми – я, Олег Серов і Вася Софієнко – в кузові вантажівки, розташовуючись разом із експедиційними речами. Машина перекинулась, нас всередині засипало речами, автомобіль почав горіти. На щастя, військові швидко розкидали речі, загасили полум'я, витягли всіх. Дослідники залишилися живими, але були травмовані. Михайло Петрович поранив скроню об скло кабіни, все обличчя було в крові. Але він повів себе дуже стриманно. Ніяких криків і скандалів про те, хто винен, не було, ніяких скарг на самопочуття. Офіційне оформлення аварії, нас відправили у Канів до лікарні. Ми повернулись у Київ, отримали іншу експедиційну машину і продовжили експедиційні дослідження. Михайло Петрович навіть не взяв якихось відгулів за час одужання.

Ще одним підтвердженням скромності М. П. Кучери було те, що він майже ніколи не давав мені друкувати свої статті. Я була лаборанткою і, крім усього, мала виконувати обов'язки друкарки (правда, ніяких курсів не закінчувала, сама навчилась, друкувала двома пальцями, але досить швидко). Я друкувала безліч різних папірців по відділу Польових досліджень та по групі Змієвих валів. Треба відзначити, що у Михайла Петровича був чудовий, красивий, каліграфічний почерк. Але коли він втомлювався або засинав (таке інколи траплялось після обіду), то шеф починав писати дуже дрібно, доводячи літери до мікроскопічних розмірів. Розібрати ці тексти було вкрай непросто. Але свої особисті роботи він друкував сам. Не знаю, можливо, потім віддавав професійній друкарці, за свої кошти. Хоча інші доктори наук (і не тільки) використовували лаборантів як своїх особистих «друкарів».

Михайло Петрович Кучера залишив по собі щиро добру пам'ять. Це і його численні, дуже скрупульозні, науково чесні роботи, яким можна довіряти і сьогодні. І його постать: мужньої, чесною, невибагливою і дуже скромною людини. Вічна йому пам'ять та вдячність потомків!

Література

1. До 70-річчя Михайла Петровича Кучери. Археологія. К., 1992. № 4. С. 151-152.
2. Кучера Михайло Петрович. Інститут археології Національної академії наук України. 1918-2014. К., 2015. С. 485-486.
3. Пам'яті Михайла Петровича Кучери. Археологія. К., 1999. № 2. С. 157.
4. **Томашевський А. П.** До 90-річчя Михайла Петровича Кучери. Археологія. К., 2012. № 3. С. 137-140.

О. М. Кухарська

Пам'яті Михайла Петровича Кучери (до 100-річчя з дня народження)

21 листопада 2022 року виповнилося 100 років з дня народження Михайла Петровича Кучери. Йому випав непростий життєвий шлях. Закінчивши школу у 1941 році, він зі шкільної лави потрапив до радянської армії і був направлений одразу на фронт. Пройшов всю війну, закінчивши її на території Польщі. Однак, одразу по закінченні війни, М. П. Кучера вступає до Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, потім – до аспірантури Інституту археології АН УРСР, після якої стає науковим співробітником Інституту археології на все життя.

Коло його інтересів визначилось ще в студентські роки – великокняжа доба. І все своє наукове життя М. П. Кучера досліджував давньоруські городища та оборонні споруди давньоруського часу. Захистив кандидатську, потім докторську дисертації (1969, 1988 рр.). Його ім'я увійшло в історію української археології як видатного дослідника давньоруських городищ та оборонних споруд великокняжої доби – Змієвих валів.

Ключові слова: М. П. Кучера, Змієві вали, городища, оборонні споруди.

О. N. Kukharska

In Memory of Mykhailo Petrovych Kuchera (to the 100th anniversary of his Birth).

November 21, 2022 marked the 100th anniversary of the birth of Mykhailo Petrovych Kuchera. He had a difficult life path. After graduating from school in 1941, he entered the Soviet army from school and was immediately sent to the front. He went through the whole war, finished it on the territory of Poland. However, immediately after the end of the war, M. P. Kuchera entered The T. H. Shevchenko Kyiv National University, then - to postgraduate studies at the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, after which he became an employee of the Institute of Archeology for the rest of his life. The circle of his scientific interests was defined already in his student years - the era of the Grand Duke. And throughout his scientific life, M. P. Kuchera

researched ancient Russian fortifications and defense structures of the Grand Duke era. He defended his candidate's thesis, then his doctoral thesis (1960, 1988).

His name will go down in the history of archeology as an outstanding researcher of the ancient Russian fortifications and defense structures of the Grand Duke's era - the Serpent Ramparts.

Keywords: M. P. Kuchera, Serpent ramparts, fortifications, defensive structures.

М. П. Кучера і мої перші розвідки

*Про сприяння М. П. Кучери проведенню розвідок
Полтавського загону археологічної експедиції «Славутич»
1982 р. та контакти автора зі вченим.*

Ключові слова: Кучера М. П., Телегін Д. Я., Супруненко О. Б., експедиція «Славутич», Кам'янське водосховище, розвідки, поселення, місцезнаходження, кургани.

Більше 45 років тому мені особисто довелося вперше зустрітися з Михайлом Петровичем Кучерою (1922–1999), на той час кандидатом історичних наук, відомим дослідником давньоруських старожитностей, а разом із тим — очільником Польового комітету Інституту археології АН УРСР. Відбулося це на засіданні однієї із секцій молодіжної наукової конференції у м. Києві, що відбувалася у Видубецькому монастирі. Звісно, сидячи поряд, я навіть і не думав, що доведеться неодноразово контактувати з ученим із приводу проведення польових досліджень, адже на той час особливих бажань розпочинати свою польову практику я не мав. Ця проблема постала дещо пізніше — через кілька років, коли очолюючи музейний археологічний гурток я зрозумів, що наслідки ознайомчих екскурсій околицями Полтави треба було б відображати у науковій звітності, адже перші «подорожі» навколо міста призвели до відкриття справді зовсім не відомих науці пам'яток, а виявлені знахідки вже мали не тільки суто краєзнавче, а й музейне та наукове значення. Отже, за чергового приїзду у квітні 1982 р. до Києва (в Інститут археології, за літературою), у бібліотеці мене знову чекала зустріч з М. П. Кучерою. Я розповів про своє бажання відображати наші краєзнавчі розшуки в археологічній науковій звітності, запитав, як отримати «Відкритого листа» «найлегшою» формою на право розвідок, повідомив про свою польову практику в

експедиціях П. П. Толочка, О. В. Сухобокова, Л. М. Лугової, участь у розвідках С. П. Юренко, а в дитячі роки — М. І. Сікорського та Н. А. Онайко. Поряд якось опинилася всюдисуша Є. В. Махно, чия кімната тулилася до приміщень наукової бібліотеки, яка, дізнавшись звідки я (з Полтавського краєзнавчого музею), відразу ж почала передавати привіти своїй давній подрузі — завідувачці відділу історії «дожовтневого» періоду музею Г. О. Сидоренко [22], та з усмішкою запропонувала: «Михайло, ти випиши хлопцю «лист» на розвідки, я його дітей бачила, і купи зібраних черепків, котрі варто описати. У розвідки вже можна не ходити. Там всього і так повно. Треба обробляти і писати, а краще публікувати». Грізний Михайло Петрович зовсім без пересторог у курилці сказав мені: «Я б оце виписав тобі «Відкритого листа», та й знайшов би і тих, хто напише рекомендації. Проте проблема, — бланки «листів» закінчилися. Надрукують через два місяці, а тоді вже не буде засідань Польового комітету, та й нас у Києві не буде. Чекай до осені, випишемо навіть без прохань, аби відзвітуватися». На таке я не очікував від суворого «польовика», отже безвідповідально згодився на пропозицію, навіть не сподіваючись на справдження втаємничених десь на душі бажань.

У молодшого покоління «навколонукових» осіб, так чи інакше причетних до археології, про М. П. Кучеру ходили розповіді, як про надзвичайно вимогливу людину-фронтівика, що дуже прискіпливо ставиться до «новачків» в археології, перевіряючи «від корочки до корочки» наукові звіти, щоденники, кресленики. Повідомляли, що він добре «ганяв» претендентів за методичкою щодо ведення польових робіт — і розвідок, і розкопок. Позитивна співбесіда з очільником «Полкому» значила дуже багато — відкривала перспективи самостійного ведення польових досліджень, була, так би мовити, кроком на шляху до омріяних власних розшуків. Звісно, це в теорії... А тут «атестація» пройшла автоматично. Згодилися на те, що за весну — літо 1982 р. мені необхідно опрацювати у вигляді звіту зібрані з гуртківцями колекції і на осінь подати «чорновик» майбутнього польового звіту. «Видихнувши» наслідки цієї зустрічі, я спокійно поїхав до Полтави.

А через місяць у музеї пролунав телефонний дзвінок. Дзвонив професор Д. Я. Телегін, якого я хоч і бачив, проте ніколи з ним не зустрічався, і до того також не мав контактів. У безапеляційному тоні Дмитро Якович сповістив мені, що йому потрібна група юних археологів на чолі зі мною для проведення обстежень на узбережжі тоді Дніпродзержинського (наразі Кам'янського водосховища) в межах Полтавщини, для моніторингу стану збереження археологічних об'єктів у розмивах, тобто, повноцінних розвідок. Необхідно було обстежити групу пам'яток, відомих за розшуками науковців Інституту археології 1960 р. [26] та встановити, що там збереглося, а що ні, пробираючись не менше 80 км у плавнях й уздовж узбережжя островів. На початок літа студентів Д. Я. Телегін знайти не міг, а ще й до того ж «плаваючих», отже запропонував пройти берегами, тягнучи за собою всі речі й перемішуючи табір. Я повідомив, що у складі нашого гуртка — учні полтавських шкіл переважно 8–9-го класів, половина з яких на той час не вміла плавати. Групою з 5–8-ми чол. ми вирушати не можемо, тому треба брати всіх (діти є діти, зобидяться). А це 12–15 чоловік. До речі, ми на той час зовсім не проводили тривалих розвідок, протяжністю більше 2-х днів. Та й діти це міські — половина їсти готувати не вміє, не кажучи вже про польові умови. На це Д. Я. Телегін відповів: «Проведу інструктаж та розповім як готувати. Я дзвоню твоєму директорові».

Директор музею М. Д. Оніпко добре знав Д. Я. Телегіна за пленумами Правління Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, численними зустрічами на з'їздах Товариства. Через 20 хв. мене визвали до приймальні і директор повідомив про участь в експедиції тривалістю 25 днів. На столі вже лежав наказ на відрядження до Києва, по приїзду мав бути ще один — про відрядження на узбережжя Дніпра. На моє запитання: «Так що, їхати самому», відповідь була однозначною: «Звісно, більше я тобі нікого не дам, зараз завал із туристами та екскурсіями. Бери собі піонервожату з істфаку педінституту, з «ухилянтів» від практики, і забирай усіх своїх вихованців, щоб по музею без діла не тинялись. Я допоможу з «тушонкою» і картоплею, напевне, вивеземо музейним автобусом». Так і було вирішене питання із участю у першій повноцінній розвідці.

Через день у Києві я зустрівся з Д. Я. Телегіним та його аспіранткою О. М. Титовою, яка завбачливо скопіювала мені

текст наукового звіту за розвідки 1960/1961 рр. [26, арк. 16–35] (правда, без альбому і карт), а поважний професор віддав кілька ксерокопій карт-лоцій узбережжя водосховища (знову ж таки, з відрізаними масштабами) та вручив 800 карбованців (на той час доволі велику суму) із коментарем: «Ні в чому собі не відмовляйте! Пройдіть від Комсомольська [сучасні Горішні Плавні] до південної межі області, зі смугою огляду в 2–3 км». Я запитав про методичні поради, на що Дмитро Якович філософськи відповів: «Остерігайтесь плазунів та не конфліктуйте з егерями. А щодо методики, зайді до Михайла Петровича, він якраз в експедицію збирається, сподіваюся, надасть настанови. А я там під кінець вашої подорожі приїду, перевірю результати».

Мені залишилося провідати М. П. Кучеру, взяти кілька листів від Інституту до місцевих сільрад щодо сприяння діям «повноцінного» загону академічної експедиції та перезняти один зі звітів кінця 1960-х рр. на зразок оформлення документації. Більше приділяти увагу керівнику майбутнього невеликого дослідницького підрозділу в Інституті ніхто вже не міг, отже треба було повертатися до Полтави.

Збираючись у розвідку, під час підготовки обладнання, наметів, казанів, лопат, за кілька днів до від'їзду я отримав листа від М. П. Кучери. Шкода, що відтоді я його не зберіг, але в ньому йшлося про кілька давньоруських пам'яток, котрі він знайшов ще 1958 р. і не зміг серйозніше обстежити. Сповідалися також орієнтири пошуку відомих поселень бронзового віку, Компанійцівського могильника черняхівської культури в гирлі Сухого Кобелячка [7], кілька місць в урочищі Мечеть біля Світлогірська з ділянками, де ще мали зберегтися рештки будівель золотоординського некрополя [16]. На додаток містилася покрокова інструкція із розпалювання багаття в дощ чи сиру погоду, сушіння дров й одягу, а також додавався лист лоції водосховища, тепер уже з не відрізним масштабом. Я зі вдячністю згадував цей останній дарунок під час обстежень, адже на 1982 р. ніяких карт масштабу менше 10-тикілометровки «простим смертним» (через повсюдну секретність та оточення «ворогами соціалізму») дістати не було змоги. А через два дні Полтавський загін експедиції «Славутич» на музейному автобусі відбув до першого маршрутного пункту — майбутнього табору в с. Карпівці Кременчуцького району.

Кілька слів про роботу Полтавського загону у складі експедиції «Славутич» [13]. До його складу, крім автора, ввійшли студентка II курсу історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка Л. Цукерман, члени музейного археологічного гуртка М. Шашкевич, Л. Гольник, Є. Бондаренко, С. Яковенко, І. Гавриленко, Л. Богачов, Д. Левченко та ін., частина з яких у майбутньому пов'язала свою діяльність з археологією, філософією, музейною справою. Учасники розвідки в умовах інтенсивного озеленення та різнотрав'я обстежили смугу завширшки 5 км вздовж берега водосховища протяжністю близько 80 км — від с. Келеберди Кременчуцького до с. Радянське (сучасне Придніпрянське) кол. Кобеляцького районів униз за течією Дніпра, виявивши 25 поселень, стійбищ та місцезнаходжень від доби мезоліту до епохи пізнього середньовіччя, обстежили 5 поодиноких чи груп курганів, рештки ґрунтового некрополя [14], знайшли кілька надзвичайно атрактивних знахідок, що стали надбанням музейної експозиції [11, с. 8, 9–10, 25, №№ 22, 27, 81]. Тимчасові табори загону в ряді сіл стали місцями відправних пунктів суцільних за характером розвідок (сс. Карпівка, Солошине, Григоро-Бригадирівка, Кишенька, Орлик). За результатами цих робіт підготовлено кілька публікацій [19, с. 39; 25], а окремі здобуті матеріали із обстежених пам'яток отримали висвітлення в монографічних [4, с. 15, 17–18, рис. 12; 12, с. 117] роботах, кількох наукових статтях [2, с. 41; 3, с. 114–115; 20, с. 28; 25, с. 131–134] та публікаціях [18]. Хоча все це відбулося пізніше.

Д. Я. Телегін дійсно приїхав до Орлицького табору загону та по завершенні робіт доправив учасників до Полтави. Разом із ним нам вдалося обстежити рештки зруйнованої кам'яної гробниці в кургані на острові Турлук [21, с. 70–73], оглянути Мечетський могильник золотоординського часу, де були проведені невеликі науково-рятивні дослідження [24, с. 22–23, 24, 25, рис. 22; 23].

Після завершення розвідки постала проблема розібрати в культурно-хронологічному плані здобуту колекцію знахідок, частину з яких (з метою атрибуції) довелося відвезти до Києва, скориставшись пропозицією М. П. Кучери: «Привозь. Розкладемо в Польовому комітеті та визначимо, якщо будемо

знати, що то є». І дійсно, у жовтні 1982 р. на пропозицію Д. Я. Телегіна та М. П. Кучери кількох уламків кераміки, кременів та ін. речей довелося розкласти у приміщенні Польового комітету, запросивши учасників розвідок 1960 р., серед яких були Є. В. Махно, І. М. Шарафутдінова, а також С. С. Березанська та А. І. Тереножкін. Цікаво було споглядати, як «метри» від археології сперечаються щодо належності тих чи інших уламків, а часом радять відкласти незрозумілий предмет взагалі подалі, щоб не обтяжувати текст звіту здогадками. Зі вдячністю я в черговий раз покинув Видубичі, а через місяць привіз текст та альбом звіту не у визначеному Д. Я. Телегіним чорновику, а в завершеному віддрукованому вигляді. Першим його переглянув М. П. Кучера і сказав: «Цілком нормальний звіт, як для першого разу. Віддавай начальнику експедиції». Начальник, ознайомившись, написав відгук-рецензію, і повелів нести знову до М. П. Кучери. А очільник «Полкому» відразу ж передав його до «Фонду експедицій» Наукового архіву як окрему самостійну роботу, записавши без літерного позначення [15]. Видавати «Відкритий лист» вже не було необхідності, а підготовлену заявку на видачу «перелицювали» на наступний, 1983 рік із дописом – проведення розвідок та охоронних археологічних досліджень курганів у Полтавській області. Такою саме й була моя професійна археологічна «атестація» як дослідника-польовика, до якої безпосередньо долучився М. П. Кучера.

Правда, М. П. Кучера порадив на наступний рік ознайомитися на практиці із розвідковими роботами й розкопками московського археолога Ю. Ю. Моргунова, який вів дослідження на Полтавщині на городищі літописного «міста» Сніпороду, показавши зразки його «столичної» наукової звітності. Це мало сенс для професійного зростання, і на наступні кілька років я став учасником ряду дослідницьких проєктів Посульської експедиції ІА АН СРСР, ІА АН УРСР та Полтавського краєзнавчого музею [9; 10; 17, с. 362; 20, с. 25]. Під час розвідок у Посуллі Михайло Петрович просив визначитися із місцями розташування змієвих валів між Лубнами та Мацківцями й віднайти ділянки для їх археологічного дослідження, адже вів роботи за темою із вивчення таких фортифікаційних пам'яток в Україні. Розвідки в Нижньому Посуллі були проведені влітку 1983–1984 рр. [9, с. 275–

276; 19], навіть здійснений перетин валу поблизу с. В'язівок на Лубенщині [1, с. 75: фото], про що було повідомлено М. П. Кучеру. Правда, їх матеріали і результати, через тактовний підхід ученого щодо авторства досліджень, так і не були долучені до підготовленого ним монографічного дослідження про змійові вали [5], як і до роботи Ю. Ю. Моргунова про вивчення літописного Сніпороду та його округи [8], і вже почали забуватися. То ж пропонуємо їх у публікації в цьому випуску збірника наукових праць.

Варто нагадати, що й надалі наші стосунки з М. П. Кучерою залишалися по-товариськи добрими, як для молодого дослідника і маститого старшого колеги. Принаймні, два мої наступні наукові звіти рецензував саме він, надаючи дієві методичні поради і виважені зауваження. На той час я підтримував дружні стосунки із співробітниками Польового комітету і групи з вивчення змійових валів при комітеті у складі О. М. Кухарської, Є. Л. Гороховського та О. В. Серова. Інколи навіть відпочивав чи ночував за відряджень до Інституту на Видубичах у службовому приміщенні відділу, що не викликало заперечень Михайла Петровича. Зауважимо, що очільник Польового комітету відкликався на заходи, котрі проводилися в музеї, і при всій своїй зайнятості навесні 1988 р. навіть взяв участь у роботі Першого обласного науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини», що проходив у Полтаві, надавши першу публікацію про результати вивчення змійових валів у Нижньому Посуллі [6, с. 38–39].

Добра пам'ять про вченого – дослідника давньоруських пам'яток Полтавщини і фортифікації великокнязівської доби, а також укріплень Української лінії в полтавському Пооріллі, залишається в пам'яті більшості з полтавських археологів. А в особистому плані я бережу в пам'яті образ цієї тактовної і чуйної людини, відомого вченого, що мав доволі значний вплив на моє становлення як фахівця-археолога.

Література

1. Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н. е.): підручн. для 7-го кл. загальноосв. школи. Полтава: Оріяна, 2004. 200 с.

2. **Гавриленко І. М.** До питання про призначення кам'яних човників. Полтавський археологічний збірник: зб. наук. пр. ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. Полтава: Полтав. літератор, 1994. Число друге. С. 37–44.
3. **Кулатова І. М.** Про деякі старожитності пізньоскіфської доби у межириччі Ворскли і Сули. АЛЛУ. Полтава, 2003. № 2/2002-1/2003 (12-13). С. 114–117.
4. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. Київ; Полтава: Археологія, 2005. 100, 2 с.
5. **Кучера М. П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья. К.: Наукова думка, 1987. 208 с.
6. **Кучера М. П.** Посульский змиев вал. Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] Обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. ПКМ. Полтава, 1988. С. 38-39.
7. **Махно Е. В.** Раскопки на Компаниевском могильнике. Археологические исследования на Украине 1965-1966 гг.: сб. науч. ст. К.: Наукова думка, 1967. Вып. 1. С. 160-163.
8. **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X–XIII в. Ин-т археол. РАН. СПб.: Филолог. факультет, 2012. 252, 16 с.
9. **Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б.** Работы в Лубенском районе Полтавской области. АО 1984 г.: ежегодн. М.: Наука, 1986. С. 274-276.
10. **Непріна В., Моргунов Ю., Супруненко О.** Розкопки літописного Сніпороду. Пам'ятки України. К., 1985. № 1. С. 49-50.
11. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: каталог выставки / ПКМ; [Авт.-сост. Гороховский Е. Л., Кулатова И. Н., Лугова Л. Н., Моргунов Ю. Ю., Супруненко А. Б.]. Полтава, 1985. 56 с.
12. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Кракало І. В., Мироненко К. М., Тітков О. В.; ІА НАНУ; ЦОДПА; Кр. КМ; [відп. та наук. ред. Супруненко О. Б.]. Полтава; Кременчук: Археологія, 2004. 160 с., IV кол. вкл.
13. **Супруненко О. Б.** Експедиція «Славутич-82». Колос. м. Кобеляки Полтавської обл. 1982. 22 липня. № 86. С. 2.
14. **Супруненко О.** «Славутич-82» веде пошук. Зоря Полтавщини. м. Полтава. 1982. 3 жовтня. № 228 (15228). С. 4.
15. **Супруненко А. Б.** Отчёт о работе Полтавского отряда археологической экспедиции «Славутич» в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1982 г. (Полтавская область). НА ІА НАНУ. Ф. е. 1982/38. Спр. 20416-20418 (текст, альбом, шоденик, пол. опис, негативи). 31 арк., 54 табл., 53 нег. та контакт. відб., 1 шоден.: 73 арк., інв. опис 30 арк.; НА ПКМ. Спр. 04-136. 39 арк., 54 табл. іл.; НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 10. 38 арк.

16. **Супруненко О.** В урочищі Мечеть. Пам'ятки України. К., 1984. № 2. С. 29.
17. **Супруненко А. Б.** Исследования на Полтавщине. АО 1983 г.: ежегодн. М.: Наука, 1985. С. 361-362.
18. **Супруненко А. Б.** Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик. СА. М., 1986. № 4. С. 243-244.
19. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля. Археологія. К., 1989. № 1. С. 149-153.
20. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания). Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. ПКМ. Полтава, 1990. С. 5-42.
21. **Супруненко А. Б.** Курганы Нижнего Поворскля. ЦОИПА. М.; Полтава: Крыница, 1994. 104 с.
22. **Супруненко О. Б.** Галина Олексіївна Сидоренко (1918-1984). Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918-1984): зб. наук. пр. ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2018. С. 3-25.
23. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля. Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. Полтава, 1991. С. 23-43.
24. **Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. Київ; Полтава: Археологія, 2004. 82 с.
25. **Супруненко О. Б., Телегін Д. Я., Титова О. М.** Из работ экспедиции «Славутич» на Среднем Днѣпрѣ. Археологія. К., 1989. № 2. С. 131-136.
26. **Телегін Д. Я., Махно Е. В., Шарафутдинова И. Н.** Отчѣт о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. НА ІА НАНУ. Ф. е. Спр. 1960-61/4. 89 арк.

О. Б. Супруненко

М. П. Кучера і мої перші розвідки

Спогади про сприяння М. П. Кучери в організації та проведенні розвідок Полтавського загону археологічної експедиції «Славутич» 1982 р. і контакти автора зі вченим.

Ключові слова: Кучера М. П., Телегін Д. Я., Супруненко О. Б., експедиція «Славутич», Кам'янське водосховище, розвідки, поселення, місцезнаходження, кургани.

O. B. Suprunenko

M. P. Kuchera and My First Investigation

Memoirs about M. P. Kuchera's participation in organization and providing investigation by Poltava detachment of archaeological expedition "Slavutych" in 1982 and contacts of the author with the scientist.

Keywords: Kuchera M. P., Telehin D. Ya., Suprunenko O. B., expedition "Slavutych", Kamenske Water Storage, investigation, settlement, location, barrows.

В. В. Шерстюк, І. В. Головка, А. В. Коверко

(м.м. Полтава, Пирятин)

Археологічна розвідка Іллі Самойловського по р. Удай у 1927 році

Публікується маловідомий звіт І. М. Самойловського про його археологічну розвідку по р. Удай на Пирятинщині у 1927 р. Завдяки досить добре вивченій місцевості вдалося не лише локалізувати усі місця, про які згадає автор, а й встановити долю окремих знахідок, ним описаних.

Ключові слова: Самойловський І. М., Удай, Пирятин, Дейманівка, Полкостень, археологічна розвідка, ВУАК.

Пирятинщина, як територія малої Батьківщини Хведора Вовка, на жаль, не може похвалитися численними археологічними розкопками на своїх теренах. Ба навіть і далеко не всі археологічні розвідки цієї території є доступним надбанням наукової спільноти. Численні звіти місцевих краєзнавців ще чекають на свій повноцінний аналіз та оприлюднення, окремі «відчити» київських колег також, зазвичай, ще збирають пил на полицях архівосховищ. Трохи виправити цю справу, опублікувавши, проаналізувавши і прокоментувавши один із таких звітів, і має на меті ця робота.

У фонді ВУАК Наукового архіву Інституту археології НАН України зберігається рукопис І. М. Самойловського, що присвячений археологічній розвідці по р. Удай у 1920-х рр., під назвою «Археологічні розвідки по р. Удаю на Пирятинщині колишньої Полт. г. 1927 р.» [12].

Сам Ілля Михайлович був також уродженцем колишнього Пирятинського повіту, а тому ці археологічні розвідки в якості співробітника ВУАКу не лише були одними із перших подібних робіт для дослідника, а ще й класично стосувалися тематики «розвідок на рідній землі».

Улітку 1927 р. Микола Макаренко, як і Ілля Самойловський, також працював у Прилуцькій окрузі: вивчав стан збереження давніх Ладанського та Густинського монастирів. У Густинському монастирі в нього на очах загинув син Орест. Його могила збереглася до нашого часу в родовій усипальниці князів Репніних: у підземеллі монастирської трапезної [1, с. 128]. Можливо, саме М. О. Макаренко порадив пириятинцю І. М. Самойловському (уродженцю с. Лемешівки Пириятинського повіту) здійснити археологічні дослідження в середній течії р. Удаю.

Згодом, саме тому І. М. Самойловський не лише здійснив зазначені роботи без залучення казенного фінансування (за власний кошт), а й ще обрав досить оригінальний метод проведення розвідок – подорож човном униз за течією по р. Удаю. Хоча тут, здається, було не стільки бажання «романтизму», скільки дешевизна такого роду подорожування.

Загалом, це не дозволило оглянути значну кількість пам'яток округи, але в цілому окремі зібрані дослідником дані не втратили своєї актуальності й по сьогоднішній день. Так, зокрема, цікавим виглядає точна фіксація виявлення решток поховань (ймовірно, раннього залізного віку) у межах міста Пириятина, можлива локалізація печерного монастирського скиту XVII–XVIII ст. (є спокуса прив'язати його до відомого в документах Дейманівського монастиря, але останній, певно, все ж знаходився біля однойменного населеного пункту на Прилуччині, неподалік містечка Срібне), та опис окремих археолого-палеоботанічних знахідок, більша частина з яких нині не збереглася.

Усі зазначені об'єкти та місця зосередження колекцій досить чітко були локалізовані, значна частина з них обстежувалася згодом.

Таким чином, впевнені, що сучасним дослідникам буде цікаво і важливо ознайомитися із повним текстом «Звіту» І. М. Самойловського. Певна частина пунктуації, текстових неточностей чи помилок виправлена і відредагована без уточнень. Тоді як переважна більшість повних застарілих чи особливих слів, стилістика, особливо — поняття та терміни, збережені автентично до написання автора задля можливості повноцінної оцінки мови дослідника на 1920-ті рр. Наші уточнення подані у квадратних дужках.

Нумерація оригінальних аркушів щоденника подана у квадратних дужках і **жирним шрифтом наприкінці** відповідної сторінки.

Посилання: курсивом – ті, що містилися у Звіті самого І. М. Самойловського, простим текстом – наші коментарі.

Також у рукописному тексті подавалися розміри, що місцями потім викреслювалися і дописувалися. Це були результати повторних обмірів предметів. У тексті наводяться лише останні виправлені дані.

Окремим аркушем, датованим 31.01.1928 р., до справи долучено «Додатковий звіт про роботи в Ольвійській експедиції», що до публікованого документу відношення не має [12, арк. 23–23 зв.], а тому не наводиться. Усі 4 ілюстрації звіту вміщені у публікації.

Окремо варто зауважити, що частина документації у звіті – це перипетії щодо «рецензування» й апеляція з боку дослідника. 7.X.1927 р. датований скорочений первинний варіант звіту І. М. Самойловського – «звідомлення» про його розвідки. У цілому подана в ньому інформація – аналогічна наступній, розширеній версії, але з більш лаконічним викладом (на зразок «короткого звіту»). Тому окремо наводитися нами не буде. Лише згадаємо його назву – «Про археологічні розвідки на Прилуччині по відкритому листу Упрнауки НКО УСРР за ч. 94 від 5/VII 927» [12, арк. 20–22 зв.].

Від 27.10.1927 р. задокументований «відгук» на поданий І. М. Самойловським звіт:

До І. М. Самойловського

Отсим Всеукраїнський Археологічний Комітет при ВУАК просить Вас надіслати йому фактичне звідомлення про розшуки, що Ви перевели на підставі Відкритого листа Укрнауки, бо подане раніш Ваше звідомлення Комітета не задовольняє

Президент ВУАКу, Акадeмік (О. Новицький)
За Вченого секретаря ВУАКу (В. Козловська)
Корсправ ВУАКу (Д. Малмуж)

У цій же справі міститься заява І. М. Самойловського до ВУАКу щодо нерозуміння причин негативного «відгуку». Цікавим виявляється факт, що ці дослідження вчений проводив за власний рахунок [12, арк. 24].

Заява

На мій звіт, який я надіслав до ВУАКу про археологічні розшуки на Прилуччині по відкритому листу ч. 94, я одержав від ВУАКу відповідь 24/Х 927 ч. 1608 за підписом В. Козловської (підпису президента ВУАКу нема), що звіт Комітету не задовольняє, що у звіті нема фактичного матеріалу в той час, як там тільки фактичний матеріал і подано, той саме, що трапився в межах моїх розшуків, які проводив на власні кошти, *Feci, quod potui**.

Зважаючи на це, прошу ВУАК переглянути свою постанову що до мого звіту й вжити заходів для зберігання речей, про які я подаю відомості у своєму звіті.

Прикладаю мал. городища біля с. Деймановки та глиняного посуду з с. Деймановки.

Самойловський
Київ 28/ХІІ 927

Останнім «документом» є записка (без номеру аркуша) від 1.III.1928 р. за підписом В. Козловської, яка «не здавалася», і продовжувала наполягати що це «...дуже невдала спроба зробити відчит за досліди, переведені за відкритим листом, адже він ще менш вдалий, бо треба триматися форми: «я оглянув таку-то місцевість, констатував те-то, це раніш було оглянуто таким-то дослідником».... І таке інше».

У цілому можна погодитися що даний звіт не є вершиною наукових розшуків, навіть для тих часів, хоча для розвідкових обстежень він все ж має певну цінність. Але перипетії рецензування наукових звітів, як того часу, так і теперішнього, – то вже справа зовсім інших досліджень.

Єдиний позитивний момент – це те, що за даними перипетіями можна повністю спостерігати в науковій документації самого звіту, безвідривно від нього самого. Дана практика, застосована для таких складних для археологічних досліджень часів, якими були 1920-ті роки, має свій позитивний досвід. Чого, на жаль, не можна відзначити для подальших та сучасних наукових досліджень.

* Частина римського вислову «*Feci quod potui, faciant meliora potentes*» – я зробив усе що міг, хто може нехай зробить краще.

Самойловський Ілля
Археологічні розвідки по р. Удаю на Пирятинщині
колишньої Полт. г*. 1927 р.

Згідно з поставленою археологічним Комітетом Академії Наук метою дослідити Прилуччину в археологічному відношенні, що ще мало відома в галузі археології, у мене виникло завдання зробити попередні археологічні розвідки на території Прилучської округи, щоб згодом перевести там розкопани, і з свого боку успів тільки почати в цьому напрямку роботи, ознайомившись з Пирятинщиною по р. Удаю, головним чином.

В археологічному відношенні варті уваги різні випадкові знахідки, рештки [1] з давньої матеріальної культури, що нерідко трапляються в цій місцевості; багато їх зникає безслідно, а те, чому пощастило уціліти від знищення, переходується і по сей час в тамтешніх установах.

Огляд знахідок, їх облік почну з Пирятина.

І. На Пирятинській торфрозробці (Замостище, Гоголев. вул., Констан. пр.***) зберігаються слідуючі речі:

* Пирятинський повіт Полтавської губернії 7.03.1923 р. було розформовано. 12 із 17 (станом на початок 1923 р.) волостей повіту увійшли до новоствореного Прилучького округу, у складі якого було сформовано 12 районів, в тому числі: Пирятинський, Харківський та Березоворудський, охоплені розвідками І. М. Самойловського. 13.06.1930 р. округ розформовано [19, с. 378].

** У 1920-х роках контора «Пирятинської торфорозробки» (рис. 5), в якій зберігалися описані І. М. Самойловським речі, розмішувалася на розі вулиці Гоголя та Костянтинівського провулку в с. Замостище (нині вул. Панаса Мирного, 66), яке розташоване на правому березі р. Удаю, за старим руслом його правої притоки – р. Переводу: на відстані 3 км від м. Пирятина. Згодом була перенесена до міста: на вул. Червоноармійську (тепер вул. Європейська).

Колекція старожитностей Пирятинського торфорозробного підприємства, за свідченням його керівника – І. С. Донченка, продовжувала поповнюватися аж до його закриття, коли розробкою торфу була охоплена вже більша частина русла р. Переводу, а його основні потужності і пункт видачі знаходилися в с. Сасинівка. В 1927 р., за свідченням очевидців М. Шияна та С. Горіздри, напевне, вже після від'їзду дослідника з Пирятина, збірка «торфорозробки» поповнилася кісткою мамонта, що була виявлена працівниками підприємства в ур. Зарой [2, арк. 1].

У післявоєнний час до неї потрапили: виявлена у 1952 р. на болоті, поблизу птахоферми, в с. Давидівці на глибині 2–2,5 м ще одна кістка мамонта; 5 давньоруських залізних наконечників стріл, довжиною 5–7 см, шириною 2,6 см, бронзові стремена (15 × 10 см) та шматки залізної кольчуги, виявлені під час добування торфу (зі слів очевидця – П. М. Тишенка) поблизу с. Сасинівки у 1955 р. [3, с. 125]; виявлена там же в 1958 р. мідна кольчуга великого розміру (довжина – 1 м, ширина – 0,8 м); зуб мамонта, знайдений в торфовищі поблизу с. Давидівки 1958 р.;

1. Невелика, тонка кістяна трубочка, закрита з одного краю, з двома дірочками на кінці відкритого краю – привіска, або наверхшя; трубочка покрита геометричною різьбою, орнамент чітко виконано, 8 ½ см довжини, 1 ¼ см діам.

2. Залізна сокира старо-слов'янської форми, 16×9 см, січнева* частина [2].

3. Невеликий, глиняний горшок без окрас, з вигнутими вінцями, похожий на сучасний посуд, дно з клеймами, 14 ½ см заввишки, 8 см діам. дна**.

4. Кам'яний молоток примітивної техніки, без дірки, середнього розміру, сірого кольору, з жолобком з одного боку, щоб прив'язувати, 11 см довжина, 7 см ширин***.

5. Другий молоток такого ж розміру – шліхтований.

6. Полірована звіряча кістка, з двома дірками на одному кінці, з низу вона дуже вичовгана, невідомого призначення, 30 см довжина.

7. Щелепи людини, дикого кабана, оленячі роги, лоб з рогами бика, кози, та ще, меж й іншим, яйце чірки, яке висохло й торохтить**** [3].

Речі ці досить добре збереглися.

Крім того, знайдені, але не збереглися, рештки коня й чоловіка та багато срібних монет.

Всі ці знахідки трапились в різні часи з 1920-27 р. під час роботи при розробці торфу на дельті заболоченої р. Перевода, що близько 3¼ в. ***** [версти] впадає в р. Удай, на глибині до 3 ½ арш. ***** , наскільки ведеться розробка торфу, хоч торф залягає тут глибше.

залишки дерев великих розмірів, віднайдені працівниками підприємства на глибині 2–3 м у 1959 р. в с. Замостищі.

На жаль, доля жодної з речей цієї колекції, в тому числі, описаних автором звіту, не відома. Будівля контори в с. Замостищі неодноразово перебудовувалася. Змінювалося її призначення. Останнім часом в ній розміщувався сільський клуб, тепер занедбаний і наполовину розібраний.

* Лезова.

** Судячи з опису – горщик доби Русі.

*** Можливо кам'яна прив'язна сокира. Малюнок подібної сокири 25.10.1927 р. був зроблений М. О. Макаренком в Полтавському музеї [17, с. 206, мал. 8].

**** Вочевидь, мається на увазі Чирянка мала (*Anas crecca*) – одна з найчисленніших качок, що зустрічаються в лісостеповій смузі України. Вона до цих пір гніздиться у приудайських плавнях.

***** Близько 3,5 км.

***** Близько 2,5 м.

Зав. торфрозробкою погоджувався з моєю пропозицією передати ці речі Всеукраїнському Археологічному Комітету.

Треба мати на увазі, що біля самої торфрозробки при устю Перевода (в Удай), на тому ж правому боці обох річок [4] залишились рештки валів старого укріплення – городища, що й дотепер має назву «Замку». Про нього подає відомості громадянин м. Пирятин*, покійний уже, проф. В. Г. Ляскоронський**. Безумовно, що досліди цього городища***, яке само лежить серед болотної місцевості, дали б розгадку знахідок на торфрозробці.

Сточище р. Удаю, доплива р. Сули, знаходиться в місцевості стародавніх поселень в нашій країні. В 20 в. [верст] од Пирятинського городища, що при устю Перевода, ми маємо [5] сліди поселення за слов'янських часів: по р. Переводу, на правому його боці, в 3 в. на північ від с. Березова Рудка****, на колишніх латифундіях сенатора І. П. Закрев-

---

* Василь Григорович Ляскоронський – уродженець м. Золотоноші (тепер в складі Черкаської області). Громадянином Пирятин він не був. Проте кілька разів відвідував місто і деякий час в ньому проживав.

** В.Г.Ляскоронський, *городища, кургани и змиевые валы, находимые в бассейне р. Сулы. Труды XI археол. съезда в Киве 1899 г. т I, ст. 452.*

*** Залишки літописного Пирятин (1154), Михайлівського замку кін. XVI ст. та сотенного містечка XVII–XVIII ст. на північно-східній околиці сучасного міста в ур. Замок. Перший дослідник пам'ятки, – В. Г. Ляскоронський, – обстежував її, щонайменше двічі: наприкінці 1890-х та на початку 1900-х років. У 1901 він описав відслонення на одному з валів, що містив землю, змішану з кістками, вугілля, каміння, попід, пісок та фрагменти кераміки. А також згадав про виявлення господарчих споруд XVI–XVII ст., кахлів, монет та посуду козацької доби. Укладений ним окомірний план укріплень городища, вочевидь, не втратив своєї актуальності і в 1927 році, і цілком міг задовольнити І. М. Самойловського. Не маючи з собою спеціальних геодезичних приладів, останній навряд чи зміг би провести зйомку плану городища краще.

Пізніше городище обстежувалося: Ф. Б. Копиловим у 1946; Ю. Ю. Моргуновим у 1980; І. В. Головком у 2007; ним же, разом із О. Б. Супрунком у 2013 рр. Культурний шар на городищі зруйнований під час більш пізнього будівництва. Більшість зібраних дослідниками на ньому матеріалів відносяться до давньоруського часу та доби козацтва [7, с. 42–43.]

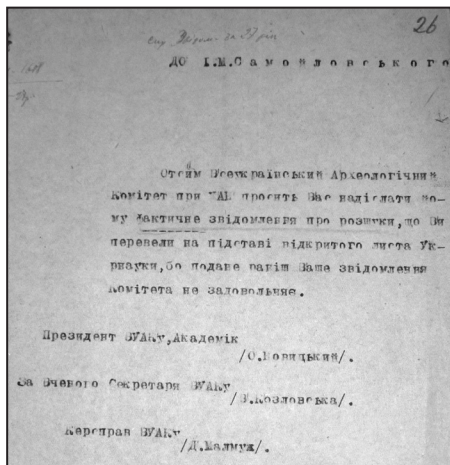
**** Давньоруський археологічний комплекс пам'яток (X–XIII ст.): курганий могильник і селище, розташований за 4 км на північ від села в ур. Крилиці, на краю плато правого корінного берега р. Переводу. Напевно, залишки одного із центральних поселень сільської округи – «погосту».

Могильник відомий з початку XX ст., коли нараховував більше 120 курганів. У 1900 р. І. П. Закревський розкопав 10 могил. У 1908–1910 рр. два кургани було розкопано В. А. Стефановичем. У 1917 р. про могильник згадує М. О. Макаренко. Кілька його насипів було самочинно розкопано у 1955 р. пирятинським краєзнавцем А. А. Святогором. У 1980 р. пам'ятка досліджувалася Ю. Ю. Моргуновим: знято її план та досліджено один із насипів, що містив поховання XII – початку

ського, є слов'янський могильник, як це виявили розкопки могильника в 1900 р.*

II. За валами Пирятинського городища на захід від нього, на схилі, що піднімається від річної долини, в центрі м. по вул. Губіна (кол. Переясл.),** № 12*** при земляних роботах, коли копали фундамент для будинку райфілії****, знайдено було декілька поховань козацьких часів з таким інвентарем: різні наконечники стріл [6] залізні й мідні, є й довгасті, тонко загострені на кінці, частини глиняної люльки з орнаментом, з черепів мається тільки один.

Перша сторінка звіту

XIII ст. У 1988 р. некрополь оглядався І. С. Мельниковою під час розвідок з виконання програми «Зводу пам'яток історії та культури» на території Пирятинського району. У 2002 р. — експедицією Полтавського краєзнавчого музею (у складі Л. Лугової, І. Мельникової, Р. Лугового, О. Ткаченка, І. Гавриленка, О. Коваленко). У 2007 — І. Головком.

Могильник — об'єкт археології, взятий під охорону держави рішенням Полтавського облвиконкому № 247 від 23 квітня 1982 р. та № 165 від 23 квітня 1984 р. за порядковим номером № 62 [7, с. 88–90].

* *Археол. Лет. Ю. Росии за 1900 р. стор. 203.*

** На початку 1920-х р. центральна вулиця м. Пирятин, — Переяславська, — була перейменована: названа на честь «загиблого в боротьбі з куркульськими бандами» радянського активіста Максима Губіна [8, с. 789]. Згодом стала вулицею Леніна. У наш час отримала назву «Соборна».

*** Вул. Соборна, буд. 36.

**** Двоповерховий будинок «райспоживспілки» — Пирятинської районної філії Всеукраїнського союзу споживчих кооперативних організацій (1927). Згодом універмаг. Зберіг торговельне призначення: приміщення на першому поверсі відведені під супермаркет «Фора».

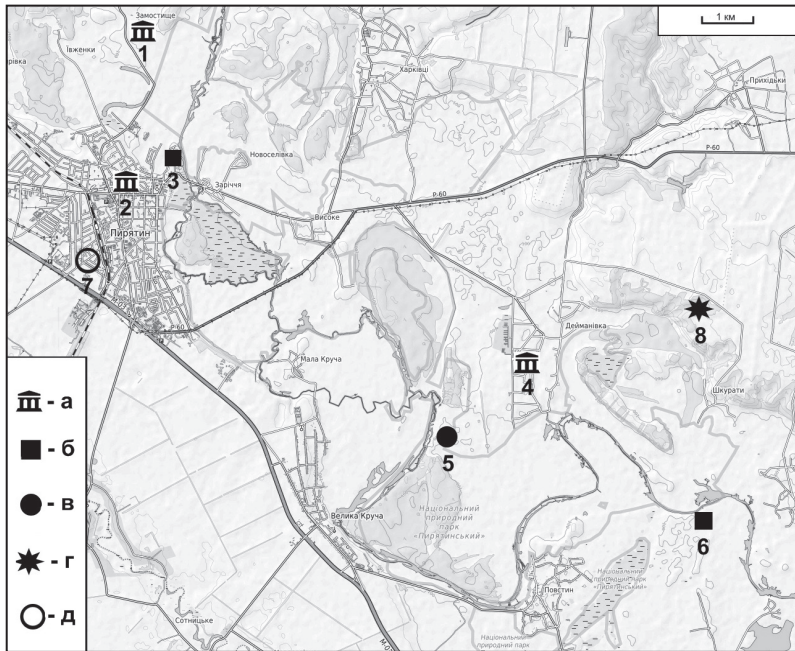

Рис. 1. Карта розвідок І. М. Самойловського поблизу м. Пирятин:

а – установи, в яких зберігалися колекції старожитностей;

б – літописні городища; в – селище; г – печери; д – майдан.

Цифрами показані: 1 – Пирятинське торфорозробне підприємство,

2 – Пирятинський педагогічний технікум; 3 – ур. Замок,

4 – Дейманівський сільбуд, 5 – ур. Селище, 6 – комплекс печер поблизу с. Дейманівки, 7 – місцезнаходження майдану № 79 (за В. Г. Ляскоронським).

Дещо із знайденого* передано до Прилуцького Округового

* Череп («вузький, мало розвинений; похилий лоб, тім'я значно удовжено і поширено назад») та один із наконечників стріли – залізний («знаходився між ребрами, які потрухли»), виявлені з іншими речами під час будівництва в червні 1927 р., 15 числа цього ж місяця були передані товаришем Чурикановим до Прилуцького окружного музею [9, с. 30–31].

Знахідки, ймовірно, не мають відношення до козацьких поховань, а пов'язані зі зруйнованим під час спорудження котловану будівлі курганом раннього залізного віку [4, с. 102–103], в насип якого вони були впушені. Про це, зокрема, свідчать наявні в переліку «бронзові стріли». Окремі знахідки козацької доби (уламок лопьки) цілком могли походити з культурного шару. У фондах Пирятинського музею зберігається малюнок трилопатевого залізного вістря стріли сарматського часу.

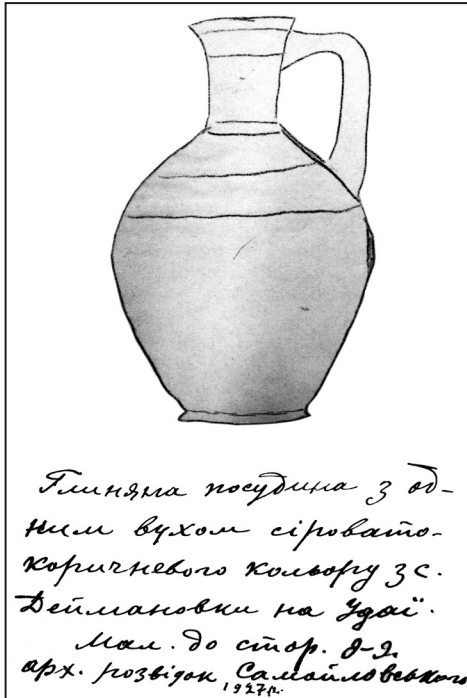

Рис. 2. Глек черняхівської
культури з Дейманівки.
Мал. І. М. Самойловського
(зі звіту).

Музею*, а де що поки що перебуває в райфілії. Ще раніше на

Таким чином, можемо констатувати наявність у межах міста нині візуально майже непомітного курганного могильника скіфського часу (ледь помітні рельєфні ознаки кургану таки вгадуються біля подвір'я 4-ї школи). Навіть за відсутності візуальних ознак могильника окремі поховання можуть зберегтися, і бути виявлені в наступному, як це було, наприклад, під час охоронних досліджень у історичному ареалі м. Полтави [15].

* Відкритий 21.12.1919 р. як «Повітовий музей Прилуччини». Засновником і першим його завідуючим був Іван Назарович Капустянський. Згодом протягом кількох років музей не мав свого приміщення і лише 1926 р. Окрвиконком виділив йому приміщення кол. готелю на вул. Київській. 1927 завідуючим Окр. музеєм призначено професора Василя Івановича Маслоу, який поповнив музейні фонди надзвичайно цінними експонатами. Основою музею послужила Галаганівська музейна збірка з Сокиринців, в числі якої картини відомих художників (Л. Жемчужникова, В. Штернберга, К. Трутовського, І. Айвазовського, М. Клодта та ін.), «Галаганівський вертеп», колекції старовинної бронзи, монет, медалей, меблів, посуду, козацької зброї, мармурові скульптури, італійська гравюра, стародавні ікони та ін. В. І. Маслоу зібрав безцінні скарби Прилуччини в поміщицьких маєтках, церквах, монастирях, селянських хатах, поповнив музейні збірки творами мистецтва італійських, німецьких, французьких та нідерландських майстрів. Крім художнього, тут були створені історичний, етнографічний,

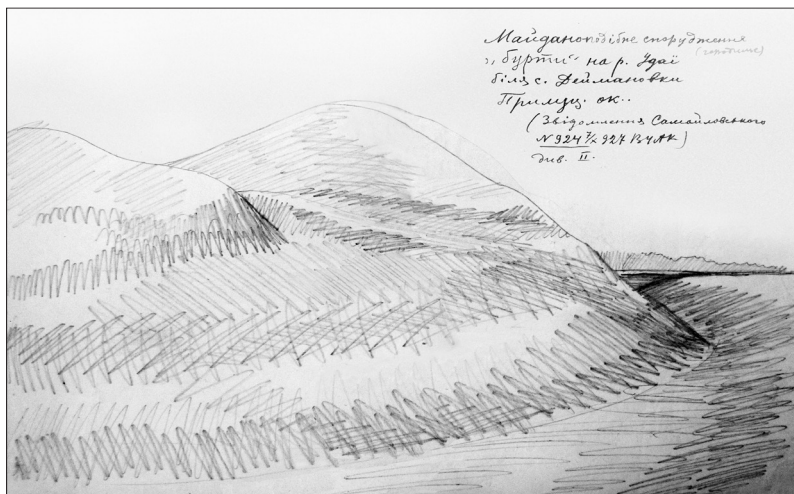

Рис. 3. Вали городища в ур. Бурти.
Мал. І. М. Самойловського (зі звіту).

території городища, як свідчить проф. В. Г. Ляскоронський*, траплялись знахідки козацьких часів – монети XVI–XVII ст. Біля того ж часу була Пириятинська сотня Лубенського полку**.

III. Нижче м. Пириятин по Удаю в. 5 від м. на південний схід на лівобережних сипких пісках т. зв. «Селища»*** знаходяться

природничий відділи, відділ діячів культури Прилуччини. На той час це був один з найкращих музеїв України. Випускався щорічний «Бюлетень Прилуцького окружного музею». 1930 р., у зв'язку з ліквідацією округів, музей перейменовано на краєзнавчий, і переведено до приміщення Стрітенської церкви [19, с. 296–297].

* Труды XI археол. Съезда в Киеве 1899 г., т. I, ст. 452.

** До складу Лубенського полку (1658–1781) входили 1-ша та 2-га Пириятинські сотні.

*** Ур. Селище – піщана дюна на лівому березі р. Удаю, за 1,5 км на південний захід від с. Дейманівка. Її первісний вигляд було змінено після облаштування на ній стрілецького полігону та танкодрому («автодрому» на топографічних картах) в 1970-х рр. Восени 1985 р. пириятинський краєзнавець А. А. Святогор, вочевидь скориставшись повідомленням І. М. Самойловського, зібрав на «Селищі» значну кількість фрагментів гончарного посуду давньоруського часу (X–XIII ст.) і висунав припущення про існування на цьому місці синхронного знахідкам поселення, площею бл. 1 га.

Памятка 2007 р. оглядалася І. В. Головком [7, с. 188–189], 2008 р. повторно, разом із М. Г. Рудневою. Під час останнього огляду в південній, пошкодженій кар'єром, частині дюни виявлено кілька фрагментів посуду бронзового віку, в тому числі рзвал ямного горщика (рис. 6). Матеріали із поселення зберігаються в

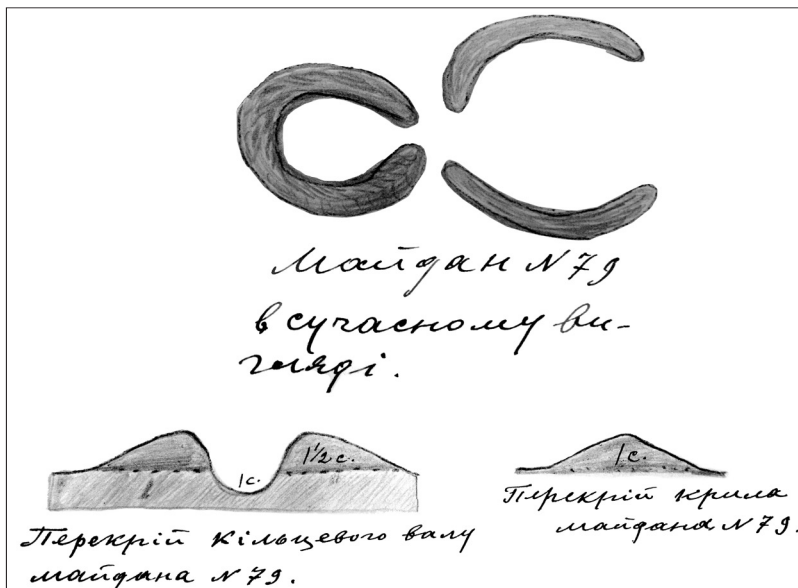

Рис. 4. Майдан на околиці м. Пирятин.

Мал. І. М. Самойловського (зі звіту).

багато [7] уламків різного посуду, із знахідок відціля у Пирятинському педтехнікуму* переховуються:

1. Уламки товстого посуду примітивної обробки.
2. Уламки тонкого гарного сірого посуду матового тону з зеленатою поливою, на них зустрічається коричнева зірка з жовтими обводками на білому тлі. Крім сірого посуду, є червоний і білий.
3. Круглий черепок з дірочкою – іграшка.

IV. Ще нижче по Удаю теж на лівому низькому березі в с. Деймановці, в 9 в. від Пирятин, у селобуді зберігаються дві речі:

1. Глиняна посудина-тиква з одним [8] вухом сіро-коричневого кольору, матового тону, без орнаменту, гарного виробу, зроблена на крузі посудина добре зберіглася, її роз-

Пирятинському краєзнавчому музеї та в Пирятинському історико-краєзнавчому товаристві.

* Розміщувався у приміщенні колишнього Пирятинського вищого початкового училища: вул. Соборна (кол. Леніна), буд. 56 [11, с. 664]. У 1928 р. педагогічний технікум було переведено з м. Пирятин в м. Мар'їнку Донецької обл. Доля його колекції старожитностей не відома.

Рис. 5. Пирятинська торфорозробка. Фото 1920–1923 рр.
Збірка О. А. Рудковського.

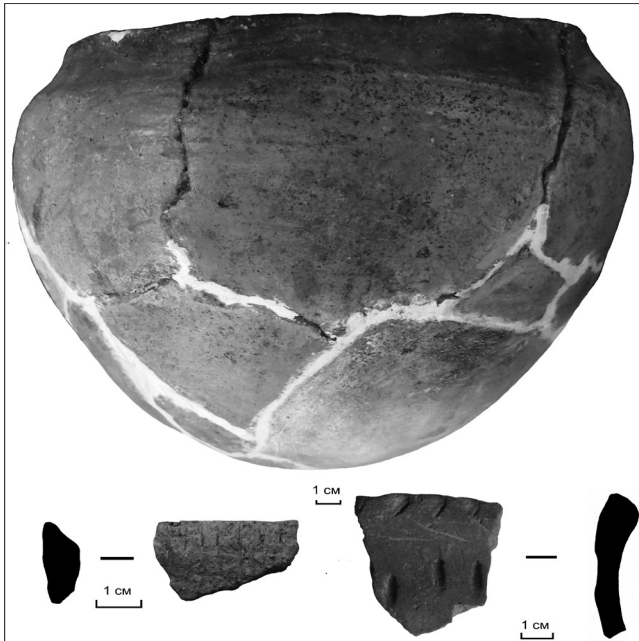

Рис. 6. Знахідки епохи бронзи (ур. Селище): ліпний горщик і фрагменти
ліпного посуду. *Фонди Пирятинського історико-краєзнавчого товариства.*

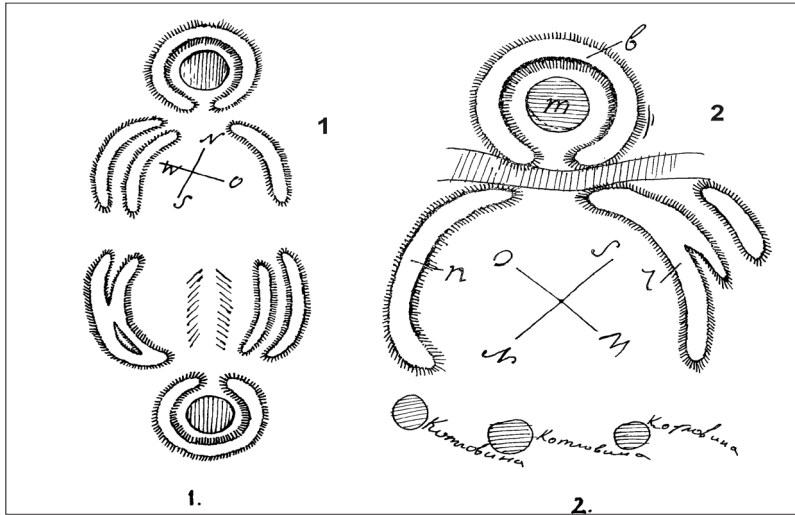

Рис. 7. Зруйновані майдани в околицях Пирятина
(1 – № 81, 2 – № 79). За В. Г. Лякоронським, 1899.

мір: 23 см височ., 14 см найбільший діам., мал. прикладаю (рис. 2)*. Аналогію знаходимо в посудині полів погребових урн. І дійсно в. в 20 відсіль в с. Гурбинцях** над Удаєм проф. М. О. Макаренко відкрив могильник полів похоронних урн***.

2. Друга річ – велике кругле залізне ядро біля 2 п.**** ваги.

Ці речі селяне випадко[во з]найшли при земляних роботах в с. на глибині 1 ½-2 арш.***** [9].

V. Далі по Удаю на правому його боці за с. Деймановкою, на луговій місцевості, розкинулось городище складної незвичайної

* Глек черняхівської культури (IV ст. н. е.) та срібний денарій Антонія Пія були випадково виявлені на ріллі за 2 км на північний захід від північної околиці с. Дейманівки у 1927 р. Невдовзі передані на зберігання до Прилуцького окружного музею. В 1999 р. на місці знахідки І. В. Головком було виявлено поселення черняхівської культури, площею близько 1,5 га. У 2007 р. пам'ятка оглядалася повторно. Матеріали зборів зберігаються у Пирятинському краєзнавчому музеї [7, с. 188–189].

** Тут с. Гурбинці теп. Прилуцького району Чернігівської обл., розташоване на місці злиття річок Лисогору і Глинної, за 12 км від райцентру.

*** Коротке звітання ВУАКу 1926р., стор. 106, 112. Микола Макаренко, археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині.

**** 2 пуди – 32 кг.

***** 1,0–1,4 м.

форми, це т. зв. «бурти» за місцевою народною назвою*. Тут були знайдені речі, які зараз заховуються теж у Пирятинському педтехнікуму:

1. Фігурка лежачого баранчика світло-сірої глини, простого виробу; торохтить – іграшка-«торохонька».
2. Залізне кресало сучасної форми.
3. Шматочки червоного шиферу.
4. Шматочки глини з слідами обмазки та фрагменти цегли з поливою голубого тону, очевидно, кафель**.
5. Уламки посуду з різним орнаментом [10].

Оповідать, що раніше серед знахідок з городища траплялись частини старої зброї, якісь круглі камені з кулак завбільшки, але нічого того не збереглося.

План і опис цього цікавого запутаної конструкції городища зробив перед 1899 р. проф. В. Г. Ляскоронський***.

Це те саме городище «Сложной форми», що він поміщає в 3 в. на схід од с. Повстина Пирятин. пов., воно трохи ближче до с. Деймановки, відкиля по водній путі я до нього

---

* Археологічний комплекс різночасових пам'яток за 3 км на північний схід від села, в урочищі «Бурти», на краю другої надзаплавної тераси правого берега р. Удаю: давньоруське городище – залишки літописного міста Полкостеня, майже овальної в плані форми, початку XII – середини XIII т., споруджене на поселенні доби бронзи, скіфського часу та селищі рубежу X–XI ст.

Інтерпретується як феодальний замок – центр володінь одного з торських феодалів-конфедератів, посаджених у переяславському Посуллі. Вперше згадується в літописних джерелах у 1125 році як місце перемоги переяславського князя Ярополка над половцями.

Перший детальний опис та план городища укладені В. Г. Ляскоронським у середині 1890-х рр. Він же зазначив наявність на майданчику городища додаткових валоподібних конструкцій, а також великої печі для виварювання селітри, не розуміючи їх призначення. Після І. М. Самойловського пам'ятка обстежувалася Ф. Б. Копиловим 1946 р., М. П. Кучерою 1979 р., Ю. Ю. Моргуновим 1980 р., І. В. Головом 2007 рр., врахована у зведеннях І. І. Ляпушкіна та О. В. Сухобокова. У 1980 р. Ю. Ю. Моргуновим на селищі розкопані рештки давньоруської двоповерхової будівлі другої половини XII – початку XIII ст., квадратної в плані форми (3,4×3,4 м).

Площа майданчика городища – 1 га (120 × 110 м). Селище розташоване вздовж берега річки, на захід, схід та південь від городища. Площа – 12 га. Розорюється. Культурний шар має потужність 0,7–0,8 м. У 2003 р. на посаді Полкостеня було знайдено скарб срібних празьких грошів – понад 200 монет. У Пирятинському краєзнавчому музеї зберігається виявлена на селищі курільниця пізньоскіфського часу (III – I ст. до н. е.) [7, с. 237–240].

** Кахля.

*** Труды XI арх. съезда, стор. 430–431.

дістався*. Тільки не можна погодитись з тим, що це, як В. Г. Ляскоронський зазначає, концентричне нагорне городище, «расположеное на крутом берегу р. Удая»** [11].

Яка це місцевість? Навкруги луговина широкої річної долини, городище це притулилось до самого берега р. Удаю, далеко од крутих берегів його, очевидно, колись було під захистом болота цієї низької місцевості. Воно густо вкрито горбами рівної форми й розміру, частинами валів, розкиданих в різних напрямках, як на це вказує в своєму описі й В. Г. Ляскоронський. Форма городища являється загадковою для місцевого населення, що дало тому назву «бурти» по аналогії з селітряними буртами*** (рис. 3).

Л. В. Падалка в 1914 р. так описує це городище: «близ с. Повстина – древний городок, представляющий собою нагромождения земли внутри вала. С наружной стороны [12] ров, в который и теперь заходит вода из Удая»****.

Отже, не можна також вбачати в ньому й концентричності. Городище майже круглої, тільки не зовсім правильної форми, довгасте через те, що по прямій лінії р.[річки] воно не має округлості. А такі кругли городища й трапляються на болотах. Я вважаю за можливе застосувати це городище до типу майданоподібних споруджень, ще остаточно не з'ясованих археологією. Щодо розміру його, то, по моєму обміру, воно має в округлості біля 250 с.***** і займає площу біля десятини, розраховується не все.

З опису городища В. Г. Ляскоронського перед 1899 р., я помічаю, що рів кругом валу «Канава» зараз [13] більше осунувся, ніж тоді, і вода з Удаю в нього не заходить, як

---

* І. М. Самойловський здійснював розвідку, спускаючись від. м. Пириятина вниз за течією р. Удаєм на човні. Ця обставина і визначила прив'язку розташування літописного Полкостеня до с. Дейманівки, що знаходиться на протилежному, лівому, березі річки. Човнам, як транспортним засобом, надавав перевагу в своїх експедиціях і М. О. Макаренко.

** *ibid.*, 420 стор.

*** Назва виправдана. Під час обстежень кінця 1940-х рр. було доведено існування на пам'ятці за козацької доби селітрянного заводу [7, с. 237]. Виробництво селітри на городищах давньоруського часу задокументоване для 1-ї пол. XVII ст. [18, с. 50–51].

**** Л. В. Падалка, *прошлое Полтавской территории и её заселение*, ст. 172.

***** Тут сажень – 2,13 м.

згадує Л. В. Падалка. За народніми переказами існує підземний хід з городища, вночі горить свічка на городищі тощо*.

Разів в 5 більше цього городища подібне складне земляне спорудження знаходиться віддалені в. [верст] 50 на Захід від нього в Київському напрямку на водорозділі Переводу та Сухої Оржиці, де обидві річки наближаються одна до одної в. [верст] на 4, городище лежить на однаковому віддаленні від обох річок, воно відоме під назвою місцевого розбійника XVIII ст. Телепень**. На півночі зразу за ним по прямому напрямку од однієї р. до другої тягнеться підряд 5 могил.*** Про Телепень теж склалися народні легенди про підземні [14] ходи, про скарби його і т. п. Шевченко згадує його в своїх записках****, Гребінка написав оповідання «Телепень»*****.

VI. Де є майданоподібні спорудження городища, там зустрічається й, так [би] мовити, майданові могили. В $\frac{1}{2}$ — 1 в. на захід від Пирятина серед степової місцевості на гребні хвилястої рівнини лежать аж дві майданові могили на віддаленні в. 2 одна од одної в напрямку з півночі на південь. Місцева їх назва «розриті могили». Проф. В. Г. Ляскоронський перед 1909 р. описав їх під

---

* Подібні перекази є типовими для більшості решток стародавніх міст та городищ як Полтавщини, так й України взагалі.

** Мається на увазі майдан «Телепень», що знаходиться за 2 км на захід від кол. свиноферми с. Теплівки та за 0,4 км на північ від ґрунтової дороги на с. Журавку Яготинського району Київської обл. Оглядався І. В. Головком 2007 р.

Відноситься до групи простих, і складається із кільцевого валу, центральної заглибини та двох майже симетрично розташованих крил («вусів»). Діаметр центральної заглибини, дно якої знаходилося на рівні сучасної поверхні, — близько 2 м. Ширина основи кільцевого валу — від 10 до 12 м, висота — близько 4 м. В південній його частині розташований прохід шириною близько 2 м. По обидва боки від нього на відстані близько 5 м розташовані два дугоподібних крила. Довжина крил — 5,0–5,5 м, висота — близько 2 м. Південно-західне крило майже повністю зруйноване. Південно-східне також, але значно менше. Діаметр основи — бл. 40 м. Насипи задерновані. Наприкінці XIX ст. на ньому ще простежувалися рештки цегляних печей для виварювання селітри [5, арк. 128–129; 14, с. 90–95].

*** Згадані кургани, як і майдан «Телепень», тепер знаходяться на території Яготинського району Київської обл.

**** Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — Т. 6. — С. 307–308.

***** Оповідання ввійшло до збірки: Гребінка Евгений Павлович. Рассказы пирятинца. — СПб.: В типогр. конторы Журнала Общепольных Сведений, 1837. — 160 с.

№ 79 та 80*. Я в свою чергу добавляю перекрій майдана № 79**, другий майдан має тепер уже такий вигляд, як і перший – типовий для майдана: кільцевий вал з двома [15] боковими дугами «вусиками». Різниця між ними в розмірі: південний майдан № 79 більший за північний, та в різному орієнтуванні що до сторони горизонту (рис. 4).

Порівнюючи теперішній вигляд з описом В. Г. Ляскоронського, я міг констатувати, що обидва майдани з тих пір в значній мірі розорано, при чому майдан більший дуже розпахано: яма більшого майдана поменшала, ліве крило стало не тільки нижче правого, а й короче й вузче, одрізок лівого крила зовсім розпахано, через що обидва майдани стали тепер схожі один на одного. При попередньому загального характеру огляді цих розпаханих майданів, без дослідження їх, не можна було спостерігати певних слідів як пограбування скарбощукачами, так і виварювання селітри.

В питанні про [16] майдани археологія ще не сказала свого останнього слова, хоч зараз в археологічній літературі панує думка, що майдани – це розроблені на селітру могили.

* *Труди XIV арх. с. в Чернигове 1909 г., т. III, ст. 61–62. В. Г. Ляскоронский, городища, курганы, майданы, и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья.*

** І. М. Самойловський групує двох майданів, що згадується у В. Г. Ляскоронського під номером 81, помилково називає майданом № 79. Майдан № 79 (рис. 7: 2) знаходився за 0,5 км на захід від залізничного вокзалу, на вул. Радгоспній (тепер вул. Харківська).

Група майданів (майдан № 81 за В. Г. Ляскоронським), описана дослідником, знаходилася за 2,2 км на південний захід від попереднього майдану, тепер ліворуч автотраси мм. Харків – Київ (рис. 7: 1). До неї входило два майдани, розташовані поряд: один із півночі, другий із півдня, та звернені один до одного крилами. Відстань між ними із заходу – 21 м, зі сходу – 35 м.

Діаметр основної частини південного майдану – 40 м, висота кільцевого валу – 2 м. Глибина ями – 2,0 (помилково 2,5) м від підніжжя. Прохід – із північного заходу. По обидва боки від нього були розташовані дугоподібні крила, спрямовані на північ та віддалені від основної частини на 7 м. Довжина крил – 40 (помилково 43) м, висота – близько 2 м. Північно-східне крило складалося з двох паралельних насипів, розділених рівчаком. Будова південно-західного крила подібна, проте на його початку та в середині насипи були з'єднані перетинками. Між крилами майдану знаходилося підвищення, витягнуте з півночі на південь.

Розміри другого майдану були меншими. Діаметр основної частини – 40 м, висота кільцевого валу – 2 м. Глибина ями – 2,0–2,5 м від підніжжя. Прохід – з південного сходу. Крила майдану були розташовані за 7 м від нього. Північно-східне крило складалося з одного насипу, довжиною 35 м, шириною 14 м та висотою 1,5 м. Південно-західне – з двох паралельних насипів, розділених рівчаком. Їх довжина – 28–30 м. Між кінцями крил майдану знаходилося дві заглибини. Розкопки групи не проводилися. Насипи не збереглися [6, с. 86].

На горизонті в околицях Пирятинщини далеко видніються могили, що тягнуться здебільшого по гребням хвилястої рівнини. Серед них не мало трапляється попованих з ямою посередині – це «щербаті» могили, є й пограбовані, як це показали розкопи І. М. Самойловського^а на початку світової війни в 1914 р. по р. Переводу в с. Березовій Рудці. Як раз найбільші могили звертають увагу шукачів кладів. Що могили псується оранкою – річ звична. Хоч сучасний землеустрій й вилучає з землекористування найбільш видатні земляні пам'ятки [17], на ділі ж вони залишаються беззахистними від руйнації плуга. Стародавні назви могил забуваються. Але інтерес до пам'ятників старовини у населення піднімається, коли воно бачить, що ці пам'ятки мають наукову вартість, а не з погляду шукачів скарбів, золота, якого й нема в могилах; населення само тоді більше цинить їх і запевнюється, що старовину не даром треба охороняти, як це робить держава, тоді й знахідки не зникають.

VII. На закінченні повертаюсь ще на Удай за с. Деймановку. Там у лесі високого лівого берега, до якого підходить річна долина, є недосліджені печери давнього походження зі входом на південну соняшну сторону; вхід у них тепер уже завалений землею [18], а раніш проф. В. Г. Ляскоронський, за його словами, в одну із них ще входив^{**}. Оповідують, що

* Отчет Археол. Ком. за 1913 – 15 г., ст. 227.

** Печери були виявлені на поч. XX ст. відставним солдатом Я. А Якименком. Перші відомості про них подає Л. В. Падалка: «Близ села Деймановки над Удаем, в том месте, где эта речка разливается озером (т. з. «Плесо») в восточном направлении от села, в лесистой местности... есть 5 древних пещер: четыре с завалившимися уже входами и одна с открытым ещё входом; возле каждой из пещер находили черепки грубой «гончарной» обработки; в одной из пещер найден старинный горшок» [10, с. 206]. В 2003 р. місце розташування печер у відслоненні високого правого берегу р. Удаю оглядалося І. В. Головком. Повторно – в 2007 р. Жодного входу виявлено не було. Всі виявилися заваленими.

На західному схилі яру, де розмішувалися печери: праворуч ґрунтової дороги між селами Шкурата та Дейманівка було виявлене поселення епохи бронзи площею бл. 0,8 га з матеріалами бондарихинської культури (X – поч. VIII ст. до н. е.). Останні зберігаються в Пирятинському краєзнавчому музеї [7, с. 283].

У «Відомості про монастирі Київської єпархії» 1756 р. згаданий і Дейманівський скиток, що був приписаний до Густинського Троїцького монастиря [13, с. 158–159, № 71]. Але останній, певно, все ж знаходився на Прилуччині.

Доцент Київського імператорського університету св. Володимира М. Дашкевич у 1883 р. повідомляв: «В 8 верстах от Пирятина, на берегу реки Удая, между тремя дубами есть углубление, и по народному преданию, незадолго до прибытия шведов

біля печер траплялись знахідки черепків грубого посуду. Знаходяться ще кістки мамута як по Удаю, так і по Переводу, напр. в с. Вечірках, за Вечірками є теж печеря.

Ще нижче по Удаю в. в 7 від печер видніється відома палеолітична стація в с. Гонцях. Чи не мають ці печері звязку з Гонцівською стоянкою.

Не мало археологічних пам'ятників, на які так багата розглянута місцевість, чекає свого систематичного дослідження, а поки що для цього потрібна підготовча робота.

29/II 1928 р. Самойловський.

Джерела та література

1. Білодід О. І. Про Макаренка М. О. Археологія. К., 1989. № 1. С. 120-131.
2. Божко Ф. К. Щоденник (1930–1932). Архів Пирятинського ліцею. Ф. у. Спр. 1932/1. 45 арк.
3. Головко І. В. Давньоруські пам'ятки середньої течії р. Удай Х–ХІІІ ст. АЛЛУ. Полтава: Археологія, 2005. № 1-2 (17-18). С. 117-127.
4. Головко І. В. Невідомий сарматський поховальний комплекс на Удаї. АЛЛУ. Полтава: Археологія, 2006. № 2 (19). С. 102-103.
5. Головко І. В. Звіт про археологічні розвідки 2007 року в Пирятинському районі Полтавської області (Матеріали до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» Полтавської області). НА ІА НАН України. Ф. е. Спр. 2007/158. 135 арк.
6. Головко І. Пам'ятки селігроварного виробництва на Пирятинщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. К., 2008. Вип. 17. С. 82-89.
7. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Пирятинський район / ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. 412 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Полтавська область / [редкол. тому: Буланій І. Т. (гол.) та ін.]. К.: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967. 1028 с.
9. Маслов В. Поповнення Музею. Бюлетень Прилуцького окружного музею. Прилуки, 1928. № 1. Березень. С. 30-31.
10. Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. Труды Полтавской Учёной Архивной комис-

---

там видели Богородицу, которая стояла у аналая в траурном облачении, плакала и возвестила о предстоящем бедствии» [16, с. 251].

Швидше за все, археологічними розвідками І. М. Самойловський локалізував місце розташування раніше невідомого печерного скита Нового часу, дослідження якого залишається ще справою майбутнього.

сии. Полтава, 1905. Вып. 1: О древних городках, городищах и насыпных валах. 214 с.

11. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. К.: «Укр. енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. 1024 с.

12. **Самойловський І. М.** Археологічні розвідки по р. Удаю на Пирятинщині колишньої Полт. г. 1927 р. НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 116/42-а. 26, 1 арк., 4 рис.

13. Сборник материалов для исторической типографии Киева и его окрестностей. Изданный Комиссией для разбора древних актов. К.: Типогр. Е. Я. Федорова, 1874. II, 48, 179, 176, X с., карт. Ч. II. С. 158-159. № 71.

14. **Супруненко О. Б.** Археологічні студії Тараса Шевченка на Полтавщині. АЛЛУ. Полтава: Археологія, 2000. № 1-2 (7-8). С. 90-95.

15. **Супруненко О.** Грунтовий некрополь скіфського часу в Полтаві. АДУ 2015: зб. наук. пр. К.: Ін-т археол. НАН України, 2016. С. 144-146.

16. Университетские известия. К., 1883. № 3. Март. С. 251.

17. **Усачук А. М., Горбов В. М., Звагельський В. Б.** Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка. ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. Число третє. Полтава: Полтав. літератор, 1995. С. 199-214.

18. **Шерстюк В.** Характеристика способів видобування селітри у XVII–XIX ст. на теренах України. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. у 2-х част. / ЦП НАНУ і УТОПШК; [ред. кол.: Титова О. М. (гол. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. та ін.]. К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2013. Вип. 22. Частина I. С. 49-57.

19. **Шкоропад Д. О., Савон О. А.** Прилуччина: енциклопедичний довідник. [за ред. Г. Ф. Гайдая]. Ніжин: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. 560 с.

В. В. Шерстюк, І. В. Головка, А. В. Коверко

Археологічна розвідка Іллі Самойловського по р. Удай у 1927 році

У публікації наводиться адаптований текст наукового звіту про археологічні розвідки Іллі Михайловича Самойловського на Пирятинщині у 1927 році. Молодий дослідник, що сам був родом із цих країв, за власної ініціативи та за власний кошт провів невеликі обстеження по річці Удай. Серед описаних об'єктів – власне Пирятинське городище, літописне давньоруське «місто» Полкостень та Березоворудський могильник, кілька селищ і поселень, рештки Дейманівського монастиря. Важливим також є опис окремих знахідок, що зберігалися у різних немусейних установах, доля більшості з яких наразі невідома.

Усі обстежені І. Самойловським пункти локалізовані сучасними польовими дослідженнями.

Ключові слова: Самойловський І. М., Удай, Пірятин, Дейманівка, Полкостень, археологічна розвідка, ВУАК.

V. V. Sherstiuk, I. V. Holovko, A. V. Koverko

The Archaeological Inverstigaon by Ivan Samoilovskyi along the Udai River in 1927

The little-known report by Ivan Samoilovskyi about his 1927 archaeological survey along the Udai River in Pyriatyn District is published. Young researcher, who originated from this particular land, made brief exploration at the Udai River Area by his own will and cost. Among described objects there are Pyriatyn Site of Ancient Settlement, chonical Ancient Russ “city” Polkosten and Berezova Rudka Mound, several settlements, remains of Demainivsky Monastery. Description of separate findings that were stored in different non-museum establishments and their recent faith is unknown, is important.

All points observed by I. Samoilovskyi are localized by recent field researches.

Keywords: Samoilovskyi I. M., the Udai River, Pyriatyn, Deimanivka, Polkosten, archaeological inverstigaon, All-Ukrainian Archaeological Committee (VUAK).

Катакомбні комплекси поховань Гребінківського кургану (за матеріалами розкопок 2007 р.).

У роботі вводяться до наукового обігу результати науково-рятивних археологічних досліджень залишків кургану в м. Гребінка, що містив 6 поховань катакомбної ІКС, 3 захо-ронення одноплемінників донецької культури та ще 3 — інгульської. Одне із поховань донецького могильника, що належало служниці культу — шаманці, було опубліковане раніше. У цій роботі вводяться в обіг загальні дані про курган та результати досліджень усіх інших поховань.

Ключові слова: Гребінка, курган, донецька катакомбна культура, інгульська катакомбна культура, шаманка, нако-нечники стріл, курильниця, поховання «художниці».

На крайніх західних просторах Полтавщини, які є Батьківщиною Хведора Вовка, розкопки курганів на сьогоднішній час — дуже нечаста справа, а опубліковані можна перерахувати на пальцях однієї руки. Ця робота буде чи не першою, що повністю введе до наукового обігу повні результати досліджень кургану доби бронзи із цього мікрорегіону.

У березні-квітні 2007 року Гребінківський загін Полтавської археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України та Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом автора провів науково-рятивні дослідження залишків насипу кургану на земельній ділянці по пров. Пирятинському в м. Гребінка Гребінківської міської ради Полтавської області, що була відведена ВП «Наdejда» для будівництва автозаправної станції.

Останець колись доволі високої і великої за розмірами поховальної археологічної споруди мав відносну висоту від сучасного навколишнього рівня поверхні 4,5 м, з абсолютною відміткою

1. Гребінківський курган на карті масштабу 1:25 000 1950-х рр.

123,2 м (рис. 1). За даними місцевих мешканців основна частина ґрунту з насипу була вибрана у середині та другій половині 1990-х років для підсіпок доріг, влаштування на його полях городів тощо. Від колись високого кургану на 2007 рік залишився повністю незайманим лише невеликий останець розмірами 9×7,5 м, схили якого по низу повністю були зайняті зсувами та обвалами, а з північно-західної сторони, до того ж, було влаштовано ще й сміттєзвалище.

Дослідження кургану проводилося п'ятьма траншеями у напрямку з півдня на південь, із залишенням основних бровок шириною 1,1 м (центральна та перша східна), та допоміжних (як виявилось – неінформативних) шириною 0,9 м.

У центральній та першій східній бровках, обох їх профілях було простежено дзеркальну ситуацію, що дозволило досить

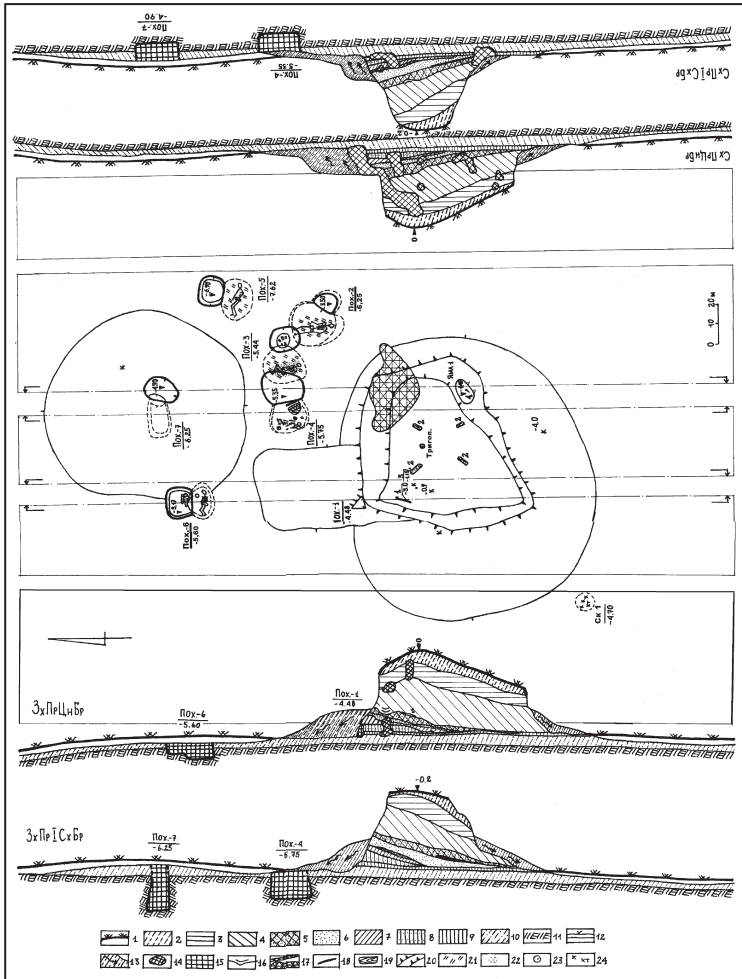

Рис. 2. План Гребінківський кургану.

Умовні позначення: 1 – дерн, 2–8 – насипи кургану; 9 – похований чорнозем; 10 – передматерик; 11 – материк; 12 – дерн та орний шар; 13 – зсуви й опливи; 14 – нори та перекопи; 15 – заповнення ям; 16 – запливи; 17 – глинистий викид; 18 – мулиста обмазка; 19 – дерево; 20 – обриви; 21 – підстилка; 22 – вохра; 23 – сліди тригопункту; 24 – кераміка і кістки тварин.
Цифрами позначені: 1 – рештки дерев'яного кілка; 2 – рештки дерев'яних стовпів маяка; 3 – залізний костиль; 4 – залізні костиль та крючок в ямі 1.

точно відтворити картину створення та розростання насипу кургану в м. Гребінка. Усього простежено було щонайменше 7 різночасових насипів та досипок, опис яких із нумерацією згори до низу наведений нижче:

— насип VII, чорний гумусований чорноземний, із численними рештками побутового сміття та знахідок XIX—XX ст. у заповненні та на поверхні насипу VI. Можливо, з'явився у Новітній час за функціонування на вершині спостережного пункту;

— насип VI, глинистий одноструктурний, жовто-сірого кольору, досить потужний;

— насип V, найбільш потужний, чорноземно-бурий мішаний, центр його локалізується на місці умовного центра;

— насип IV, дуже мішаний, коричневий із глинистими включеннями, в обох профілях центральної бровки помітні затьокові просідання на місці ровоподібного заглиблення насипу II. Також, на його поверхні, у першій західній траншеї та західному профілі центральної бровки було виявлено рештки дерев'яної палиці, що лежала на вершині насипу IV.

Палиця мала витягнуту форму, довжину майже 80 см, звужувалася до одного краю, округло-овальна у перетині, діаметрами від 2 до 4,5 см. На іншому краї цієї палиці було влаштоване загострення у вигляді заступу, шириною близько 4 см (рис.3: 4). Ймовірно, це знаряддя використане для риття однієї із могил кургану, а потім покинуте прямо на вершині перед зведенням досипки. Що цікаво, сліди роботи землерийним знаряддям, зафіксовані на стінках вхідних колодязів поховань-катакомб №№ 2-3, мають аналогічну ширину;

— насип III, мішаний, більш темний коричневий, доволі потужний, подібний по структурі до попереднього, менш строкатий у заповненні, з меншими вкрапленнями глини. Особливо добре він читався за муловою підмазкою його південного схилу, що чудово була помітною у східному та західному профілях першої східної бровки. Потужніша досипка насипу III фіксувалася саме у профілях цієї бровки, тобто, на схід від умовного центру;

— насип II, більш темніший, коричнево-чорний, досипаний над впускним у первісний насип I похованням 1, із додатковим оформленням його форми над поховальною спорудою (див. нижче). Межі та контури насипу досить добре фіксувалися по кільцевому глинистому викиду, що простежувався у першій та

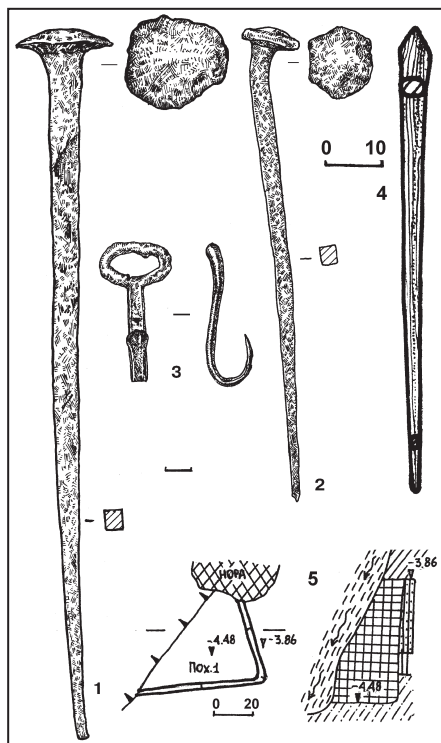

Рис. 3. Знахідки та окремі комплекси. 1 – залишки «маяка»,
 2-3 – яма 1, 4 – палиця із насипу, 5 – поховання 1.
 1-3 – залізо, 4 – дерево.

другій східних траншеях, та в обох профілях першої східної бровки;

— насип I, первісний, невеликий в діаметрі, різко потовщений до колишнього центру, що розміщувався на місці влаштованого смітника, по кольору та структурі подібний до попереднього, але більш гумусований, мулистий (?).

Центральна частина первісних насипів знаходилася вже у зруйнованій на час початку роботи частині кургану, дещо на північ від останця. Тому, зважаючи на те, що ґрунт із насипу на місці гіпотетичного центру вибраний був до передматерика, а часом – і з передматериком, основних поховань перших насипів,

не говорячи про наступні, знайдено не було (крім частини поховання 1, основного для насипу II).

Перед початком робіт на кургані були здійснені роботи зі зняття триангуляційного знаку та зачистки оголень. Так, у південно-східному відслоненні останця простежувався чіткий профіль ями 1 Нового часу. Із неї походило дві знахідки, що трапилися у мішаному заповненні напівзруйнованого об'єкту. Це залізний крючок, із овальною петелькою та отвором у ній, перетин у верхній частині овальний, стрижня – прямокутний, край розклепаний, та квадратний у перетині костиль, голівка середньоширока випукла товста, верхній край трохи зігнутий (рис. 3: 2–3).

При знятті верхніх шарів кургану було виявлено рештки чотирьох напівперегнилих дерев'яних стовпів, що стояли у скошеному стані до однієї центральної точки (рис. 2: 2). В одному із таких стовпців трапився майже аналогічний, дещо більший, залізний костиль (рис. 3: 1). Стрижень його також квадратний у перетині, голівка широка випукла

Певно, тут ми маємо справу із решткам спостережного пункту XVII–XIX ст. Були почуті переповідки місцевих мешканців про стратегічну роль даного кургану «як маяка у древні епохи». Адже знаходився він на дорозі з Гребінки до Пириятина, та мав понад 4 м висоти (рис. 1).

Поховання 1 (*енеоліт – рання бронза, основне для насипу II*). Рештки невеликої частини поховальної споруди виявлені на межі зсуву насипу кургану, за 2,8 м на північ та 0,8 м на захід від УЦ (рис. 2: пох. 1), у профілі зачистки західної стінки центральної бровки.

Стратиграфічна позиція ями досить точна: впущена вона у масив насипу I, і перерізала похований ґрунт до передматерика на глибину 4,48 м від УЦ. Від самої поховальної споруди зберігся лише один південно-західний куток. Стінки її були майже прямовисні, легко звужуючись до дна. Далі вона була зруйнована зсувами та вибиранням ґрунту (рис. 3: 5).

Цікава неординарна конструкція насипу II, що перекрив цей комплекс. Прямо над самим похованням було простежено влаштування такого собі «кургану в мініатюрі», тобто над ямою поховання 1 було збільшено досипку (на зразок «надгробку»), а по її краях виритий кільцевий невеликий ровик, внаслідок чого у

цьому місці простежувалися запливи. Просідання ґрунту на місці цього ровоподібного заглиблення спричинило подібні просідання та запливи й у наступних двох насипах (що опосередковано свідчить про відносно невеликий час будівництва згаданих насипів стосовно власне появи насипу II).

Крім того, увесь цей масив додаткової досипки над похованням 1 було обкладено органікою, судячи із характеру тліну, — корою, можливо, з травою, що дало змогу чітко простежити дані особливості здійснення будівництва насипу II над місцем спорудження поховання.

Можна лише поремствувати на те, що ця неординарна, як здається, поховальна споруда, через свою руйнацію, не дала повною мірою інформації. Відповідно, і датувати її точніше, ніж епоха енеоліту—ранної бронза неможливо.

Поховання 2 (*донецька катакомбна культура*) (рис. 12). Центральна частина поховальної камери катакомби розміщувалася за 5,3 м на північ та 8,5 м на схід від УЦ (рис. 2: пох. 2). Рівень виявлення вхідної ями 4,40 м від УЦ, вже на рівні передматерика та материка, знятого ще до початку досліджень ґрунту (руйнувань).

Вхідна камера у верхній частині мала округлі в плані обриси. Від рівня виявлення вона заглиблювалася на 1,10 м (5,50 м від УЦ), стінки розширювалися від верху до низу, з максимальним розширенням у нижній частині. Розміри вхідної камери на рівні виявлення становили 1,30×1,06 м, у нижній частині — 1,64×1,26 м. Дно рівне (рис. 1).

Біля сходинок до катакомби, трохи обабіч, лежали рештки невеликої дерев'яної округлої палиці, довжиною 38 см та діаметром 8/6 см, з ділянками кори та слідами від сучків. Ймовірно, це залишки стовпчика/стовпчиків із заслону (рис. 4: 3).

На стінках вхідного колодязю було простежено сліди роботи землерийним знаряддям шириною 3—4 см, рухи з відбивання землі наносилися трохи навскоси — зверху вниз. Аналогічні сліди були потім знайдені й на стінках вхідної камери поховання 3.

Ближче до центральної частини вхідної камери, на глибині на 5 см вище від рівня дна, було виявлено дерев'яний виріб (рис. 4: 2). Він мав вигляд довгої, порівняно широкої дерев'яної дощечки. Ширина збережена повністю і становить 8,2 см, тоді як довжина (17,5 см) зафіксована за найбільш збереженою частиною). У найширшій частині виробу зроблено круглий отвір 4,5×5,0 см. Тов-

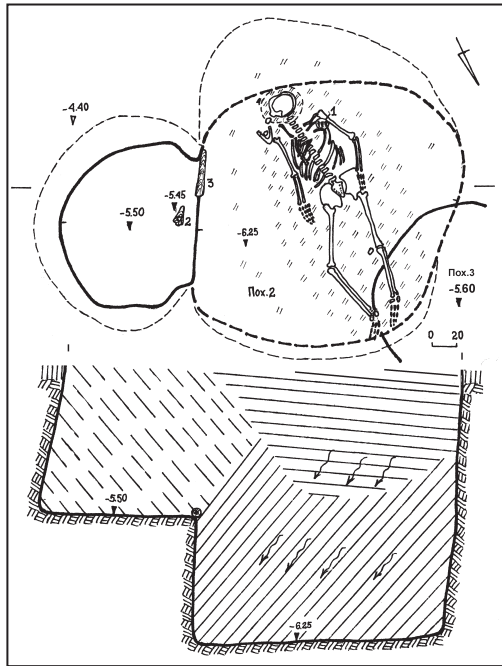

Рис. 4. Поховання 2. План і перетин. 1 - скупчення наконечників стріл.

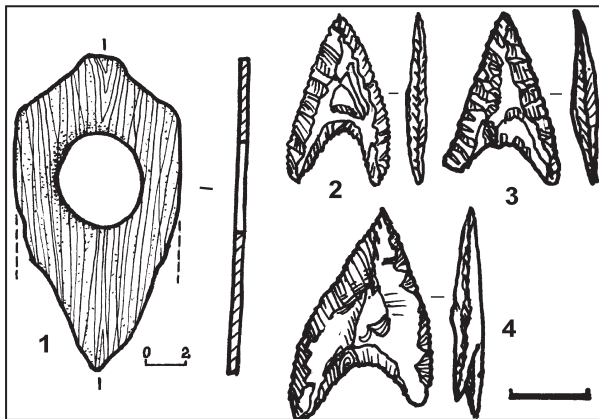

Рис. 5. Поховання 2. Знахідки. 1 — дерево, 2—4 — кремень.

щина виробу становила лише 0,5 см (рис. 5: 1). Виріб може інтерпретуватися як землерийне знаряддя, хоча його антропоморфні риси попередньо дали підстави віднести його до сакральних предметів-оберегів.

На північний захід від входу була влаштована катакомба бобоподібної форми. Склепіння під час обвалу значною мірою пошкодило верхню частину черепної коробки похованого. Розміри камери на рівні виявлення становлять 2,0×1,9 м, довжина по дну могили – 2,6 м. Кращим чином склепіння збереглося саме у південній частині.

Північно-східну частину провалу ями поховання 2, що мало чорноземне, нижче — глинисте мішане заповнення, перебивала вхідна яма наступного поховання 3. Останнє доходила лише до глибини 5,60 м і не руйнуючи кістяка в катакомбі, частково і дуже акуратно перерізало склепіння поховання 2.

Дальня стінка камери більш-менш прямовисна, північна і особливо південна — з підбоям. Стінка східця із вхідної камери до могили також прямовисна. Глибина влаштування дна поховання становить 6,25 м від вершини кургану (рис. 4).

Похований лежав на спині, головою чітко на південь, по центру ями. Між головою та південною стінкою залишався досить значний проміжок. Майже всі кістки небіжчика зберегли своє першопочаткове анатомічне положення, крім, хіба що, зміщеної нижньої щелепи та правої ключиці.

Права рука лежала прямо уздовж тулуба, ліва — трохи зігнута в суглобі, кисть розташовувалася біля лівого крила тазу. У розміщені ніг та ж сама закономірність з точністю навпаки: ліва лежала прямо, а права — зігнута в коліні і в кисті підведена до лівої.

За антропологічними визначеннями, що тут і далі здійснені кандидатом медичних наук, антропологом КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради Андрієм Артем'євим, похований — чоловік у віці 30–35 років, зростом 168,0–172,0 см. Із особливостей фізичного стану звертає на себе увагу наявність зубного каменю у вигляді тонкої смужки [1, с. 59–65]. Примітно, що форма нижньої щелепи цього індивіда — квадратна, визначені додаткові кістяні нашарування-нарости на альвеолярних відростках обох щелеп в області лунок зубів. А. В. Артем'єв розглядає ці патріархальні утворення як імовірний рудимент [11, арк. 37–38].

Майже на всій площі долівки поховальної камери простежувалися сліди решток підстилки органічного походження, що особливо яскраво прослідковувалася саме під небіжчиком та поблизу нього. Швидше за все, вся камера була заслана рослиною підстилкою, а в районі покладення небіжчика — «посилена» шкіряною «ковдрою» (останні сліди могли також доповнитися рештками зотлілого одягу). Під черепом простежена шкіряна подушечка, вміщення якої спричинило невеликий його підйом відносно рівня підлоги.

У районі лівого плеча, на ділянці грудини, між плечем та ребрами, було виявлено скупчення крем'яних наконечників стріл, що лежали нахлестом один на одному, вістрями від плечового суглобу. У районі їх знаходження простежувалася інтенсивна пляма зотлілої шкіри, що може свідчити про їх покладення до могили у підсумку (рис. 2).

Усього стріл було три, і всі вони виготовлені з різного за кольором та структурою кременю: вони однотипні, листоподібно-підтрикутної форми з доволі глибокою виїмкою в основі, з дрібноретушованими сторонами. Розміри, відповідно, 2,4×1,3 см, 2,4×1,5 см та 3,1×1,8 см (рис. 5: 2—4; 3).

Поховання 3 (*донецької катакомбної культури*) (рис. 12-13). На захід від вище описаного поховання 2 було виявлено і досліджено синхронний комплекс цієї ж культурно-історичної спільноти (рис. 2: пох. 3). Центральні частини його поховальної камери та вхідного колодязя розташовувалися, відповідно, за 6,5 м на північ та 6,7 м на схід, та 6,5 м на північ і 7,8 м на схід від УЦ. Простежене з того ж рівня, що й попереднє, 4,40 м.

Вхідна камера також, як і в попередньому випадку, мала округлі обриси, хоча з більш виразними кутками. Її східна частина частково перерізала північно-західний край провалу поховальної споруди захоронення 2 (про що йшлося вище). Розміри вхідного колодязя по верху 1,30×1,16 м, до низу звужуючись, і по вирівняному дну становили 0,66×0,79 м. Глибина вхідної камери 5,60 м від УЦ та 0,80 м від рівня виявлення (рис. 6).

Слід зауважити, що глибина вхідної камери була трохи глибше, ніж рівень влаштування підлоги самої могили на 0,16 м, тобто 5,60 м від УЦ. Можливо, це пов'язане з необхідністю більшого заглиблення входу через його «нависання» над камерою катакомби поховання 2 (рис. 4).

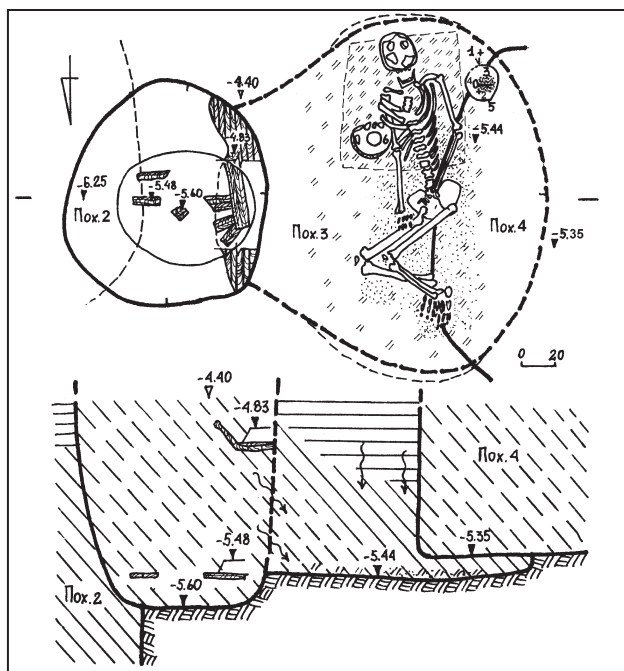

Рис. 6. Поховання 3. План і перетин. 1-2 – кремень, 3 – грудка вохри, 4 – писало, 5 – берестяна коробочка, 6 – горщик-курільниця.

Під час дослідження вхідного колодязя поховання 3 на його стінках було також простежено сліди оббивання ґрунту землерийним знаряддям, з шириною робочої поверхні 3-4 см, удари для відсічення пластів наносилися скошено згори донизу. Наведені спостереження відображають аналогічну картину, виявлену під час розкопок вхідної ями поховання 2 цього ж кургану.

Колодязь мав жовтоглинисту однорідну структуру та колір заповнення, поховальна камера була заповнена чорноземним згори та мішаним темно-глинистим нижче прошарками.

Вхід до поховальної камери було повністю закрито складним дерев'яним заслоном: у нижній частині це були вертикально поставлені дощечки шириною близько 10 см, які були знайдені майже на дні вхідної камери, на глибині 5,48 м, куди потрапили, ймовірно, при обвалі. На них згори було покладено необроблений дерев'яний уламок зі слідами кори. Верхня конструкція під час обсіпання «зависла» в ґрунті.

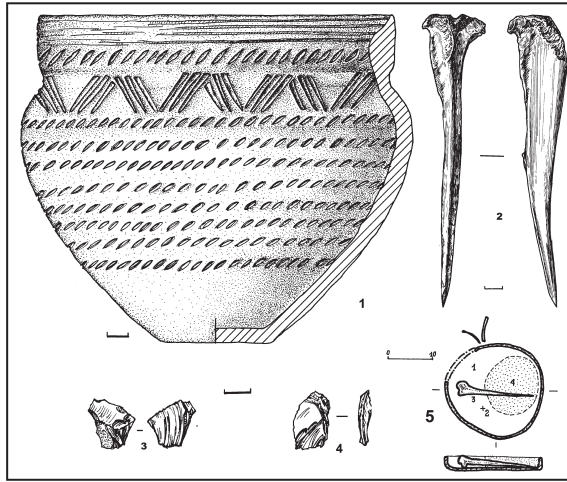

Рис. 7. Поховання 3. Знахідки. 1 – кераміка, 2 – кістка, 3-4 – кремій, 5 – детальний план «коробочки».

На захід від вхідного колодязя розміщувалася катакомба. Поховальна камера мала округлі обриси, зі звуженням у районі стику із вхідною ямою, і розширювалася далі вже більш плавніше. Сліди невеликих збережених ділянок склепіння простежені з півдня та півночі. Підлога полого, з невеликим підвищенням до дальньої, західної стінки. Саме в цьому місці провал катакомби поховання 3 зверху перебивало глинисте заповнення вхідного колодязя поховання 4, що розміщувалося далі на захід. Вхідна камера останнього була лише на 9 см вище від рівня підлоги катакомбного поховання 3.

Небіжчик у камері лежав головою на південь, з відхиленням менш ніж на 50° на схід, на спині, руки знаходилися в аналогічному положенні, що й у небіжчика із попереднього поховання № 2: права прямо паралельно впритул до тулуба, із покладенням кисті на праве стегно, ліва — трохи зігнута в ліктьовому суглобі, а кисть лежала в районі тазу. Ноги скорчені та завалені вправо, ліва лежала поверх правої. Найімовірніше ноги у такому вигляді «склалися» з первісного «ямного» положення, колінами догори. Усі кістки лежали в правильному анатомічному порядку, лише провалом склепіння катакомби було розтрощено кістки черепа (рис. 5).

Тут була похована особа у віці 60—65 років. У такому віці риси статевої диференціації кістяка стираються, а тому стать цього індивіда антропологічними методами не визначалася. За матеріалами супровідного інвентарю можна припустити належність небіжчика до особи жіночої статі. Зріст — 170,0—174,0 см.

Вирізняються крайові розростання речовини кістки в поясному відділі хребта, що свідчить про обмежений рух людини в цій частині скелету [7]. Виявлений перенесений перелом лівого стегна в області анатомічної шийки кістки. Не дивлячись на те, що кісткова тканина зрослася, призвівши до скорочення шийки, запальний процес мав рецидиви. Ця стара людина, ймовірно, кульгала.

До патологій належить запальний процес у правому коліні, що тривав до смерті. Не виключено, що обидві травми були отримані одночасно.

За життя зберглося лише 4 зуба нижньої щелепи, їх зношеність досягла повної стертості коронки, але ці зуби не мали патологій. Незадовго до смерті індивід втратив 43 зуб за ВОЗ (+ — до півроку), лунка відкрита наполовину. Зуби бокового сегменту втрачені задовго до смерті [10, арк. 40—41].

Дно поховальної камери було майже всуціль заслане підстилкою органічного походження, можливо, тонкою повстю чи шкірою. Особливо інтенсивно шкіряний тлін простежувався у верхній частині кістяка, виходячи і за його межі. Розміри цієї товстішої інтенсивнішої підстилки становили 0,8×0,8 м. Імовірно, ці рештки є залишками додатково покладеної шкіри під верхню частину тіла померлої, менш імовірно — деталями одягу.

Кістяк досить добре був посипаний вохрою. Особливо інтенсивно її яскраво-червоний колір простежувався у районі кінцівок скелету. Це може свідчити про обсіпання фарбою не тіла покійного, а його одягу.

Біля правої руки, на рівні грудей, трохи нахилено стояв цілий, але розтрісканий, глиняний ліпний горщик (рис. 6: б). Посудина мала сліди кіптяви зсередини та доволі інтенсивні рештки рожево-жовтої органіки на дні. Як помітно, ця посудина використовувалася до чи, швидше за все, під час здійснення поховального обряду в якості курильниці (рис. 7 кол. вкладки).

Посудина мала орнамент, що складається з 3-х ділянок, нанесених рядами паличкових вдавлень та прокреслень. Сам горщик опуклобокий приземкуватий, із високим вінцем, легко відігну-

тим назовні і потовшеним посередині та загострений до зрізу. Шийка виділена, найбільше розширення тулуба майже опуклобоке, з конічною гранню, зі звуженою нижньою частиною на невеликому пласкому дні (рис. 7: 1).

Верхня частина вінця не орнаментована, на ній збережені сліди горизонтальних розцосів гребінцем. Нижня частина вінця прикрашена рядом вдавлень паличкою. Діаметри: вінця 17 см; шийки 16,5; тулуба 18,3; дна 5,3 см, висота 16 см. Структура черепка пориста, з домішками органіки, дрібнотовченого шамоту, зсередини сліди розцосів.

Поблизу північно-західної стінки катакомби, неподалік лівого плеча похованого, було досліджено рештки берестяної коробки (рис. 6: 5). Виготовлена вона з тоненької кори (берести?), сам виріб мав розміри 2,2×2,1 см у діаметрі та висоту лише 3,5 см (рис. 7: 5). У ній було знайдено покладену горизонтально масивну кістяну проколку із заполірованої грифельної кістки коня, розмірами 16,6×4,1 см (рис. 6: 4; 7: 2). Також у заповнені тарілки трапилася і кінцебічна скребачка з кременю розмірами 2,1×1,7 (рис. 6: 2; 7: 4). Ще один крем'яний відщеп (2,4×1,5 см) було знайдено поблизу посудини (рис. 6: 1; 7: 3). Швидше за все, він також був винесений кротою із тарілки, як і невелика ділянка стінки цієї посудини.

Крім того, на всю висоту тарілки, ближче до однієї із стінок, містилася яскраво-жовта вохриста маса правильних округлих форм, що мала розміри 14×12 см (рис. 6: 3). Кінець проколки лежав уже саме в цій вохрянній масі. Можна припустити, що проколка «пронизувала» сформовану масу саме в первісному вигляді, і це було здійснено за якимсь невідомим нам на разі задумом одноплемінників померлої.

Поховання 4 (*донецької катакомбної культури*). Зазначене захоронення було останнім в цьому ланцюжку донецького катакомбного могильника, також «накладалося» на попереднє, і належало служниці культури – шаманці. Йому та інтерпретації знахідок супровідного інвентарю присвячена окрема публікація [10], тому тут ми дублювати цю інформацію не будемо. Про людський зуб-підвіску зі складу намиста небіжчиці відразу ж після розкопок підготовлена коротка інформація [2], а вже в цьому збірнику його ретельним дослідженням присвячена окрема публікація цілого колективу авторів.

У публікації 2008 року зазначалося, що проводяться дослідження решток білої необпаленої посудини, яка попередньо була атрибутована як «можливо, алебастрова». Здійснені хімічні дослідження (аналіз проведений Інститутом прикладної фізики НАН України, м. Суми) підтвердили належність цієї посудини до так званих остеокерамічних форм, аналогічних і досить відомих серед синхронних старожитностей України.

Поховання 5 (*інгульської катакомбної культури*) (рис. 14: 1). Досить нетипове за своєю будовою до інших катакомбних споруд Полтавщини поховання було виявлене у північно-східному секторі кургану (рис. 2 : пох. 5). Фіксувалося воно по великому інтенсивному глинистому мішаному заповненню вхідної камери, з рівня закінчення орного шару та переходу до передматерика, на глибині 4,50 м, за 10,2 м на північ та 10,2 м на схід від УЦ. Під час дослідження заповнення вхідної камери виявилось, що склепіння катакомби залишилося збереженим, завал ґрунту із вхідного колодязя не повністю засипав об'єм камери. На склепіннях яскраво простежувалися кристали селітри.

Вхідний колодязь мав підпрямокутну форму, із дуже заокругленими кутами, поступово звужався до низу, на відносну глибину 2,40 м (6,90 м від УЦ) (рис. 8). Його розміри по верху становили 1,70×1,40 м, по дну 1,33×1,18 м. Від нього, у майже південний бік, до колишньої вершини кургану, відходила камера поховання. Вхід до катакомби був заставлений свого часу дерев'яними, округлими в перерізі, колодами, сліди двох із яких досить чітко читалися по краях стінки входу. Поставлені вони були вертикально на край долівки вхідного колодязя, і перекривали, певно, повністю вхід до камери на всю висоту. Окремі сліди таких же колод траплялися і в рушеному заповненні катакомби, що потрапили сюди після провалу закладу та засипання ґрунту із вхідної камери.

Поховальна камера мала розміри по дну 2,19×1,58 м, довгою віссю була зорієнтована по лінії схід—захід, з відхиленням на приблизно 15°. Дно катакомби пологоє, з невеликим підвищенням до дальньої, південної, стінки на 3—4 см. Завдяки збереженості склепіння вдалося точно зафіксувати його розміри: відносна висота від дна округлого аркового склепіння — 1,63 м, входу лазу вхідної камери становив всього 0,6 м. Стінка біля входу пологоа, і досягала дна катакомби на глибині 7,62 м від УЦ (рис. 9).

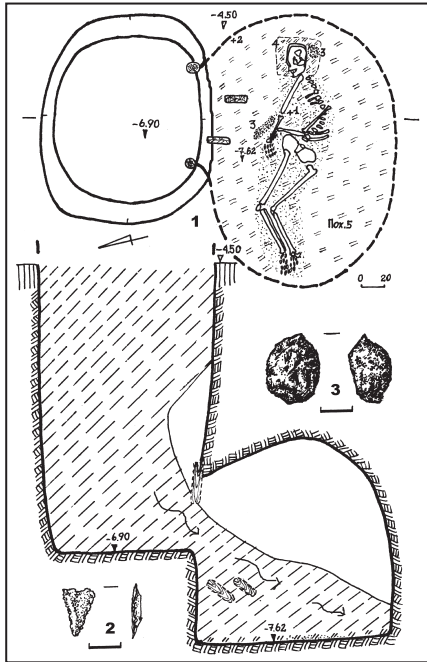

Рис. 8. Поховання 5.
План (1) та знахідки
камінців (2-3).

На плані цифрами:
1-2 – камінці, 3 – плями вохри.

Майже по центру камери виявлено погано збережені рештки похованого. Кістяк лежав на правому боці, з розворотом корпуса тулуба та обличчя, майже горілиць, хребет був зігнутий, права рука лежала прямо, майже паралельно тулубу, інша, — плече якої було зміщене досить низько, — на тулубі, і кисті її були доведені до кисті попередньої руки. Ноги зведені одна до одної, легко скорчені.

Орієнтація похованого — за довгою віссю катакомби, тобто, майже по лінії схід—захід, із відхиленням приблизно 15° на південь.

За антропологічними визначеннями тут було поховано чоловіка у віці 35—40 років, зростом 185,0—190,0 см.

Все дно катакомби було вкрите рештками шкіряної підстилки, від якої зберігся досить інтенсивний коричневий тлін. Додатково, під голову небіжчику було покладено шкіряну «подушечку» (рис. 8: 1.4). Кістяк був повністю всипаний вохрою, в окремих місцях її сліди були більш інтенсивнішими і складали певні скупчення (рис. 8: 1.3).

Серед знахідок із камери — лише два камінця, що трапилися на дні катакомби (рис. 8: 1.1-2): один, стрілоподібний, кремнево-пісковикової структури, — біля ліктя правої руки (рис. 8: 2), другий, аморфний уламок граніту, — понад краєм північно-східної стінки камери (рис. 8: 3).

Поховання 6 (*інгульської катакомбної культури*) (рис. 14: 2). Вхідна камера виявлена за 12,0 м на північ та за 0,5 м на захід, центральна частина чорноземно-глинистого провалу поховання — за 10,8 м на північ та 0,3 м на захід від реперної відмітки (рис. 2: пох. 6). Заповнення камери подібне до попередніх — глинисте мішане, з численними передматериковими та чорноземними включеннями. Форма вхідного колодязя — підпрямокутна, із заокругленими кутами, стінки звужувалися до низу. Розміри по верху 1,70×1,40 м, по низу місце переходу до поховальної камери звужувалося, за рахунок округлого східця, — 1,44×0,86 м. Дно «вхідника» рівне. Перед східцем, немовби нависаючи над ним, лежали три дерев'яні різноформені колоди та дошки, утворюючи заслін. Лише одна із них, ближня до могили, мала округлі обриси та сліди обробки (попередньо було висловлене припущення про належність цієї частини заслону до деталі колеса, але ця версія пізніше була відкинута). Інші ж два дерев'яні бруски мали численні сліди сучків, кори, і виступали простими необробленими дерев'яними частинами закладу.

До могили від вхідного колодязя вів невеликий, заглиблений у вхідник східець, із трохи скошеною стінкою. Глибина поховальної камери по відношенню до дна вхідної ями становила 0,43 м (5,60 від УЦ).

Розміри поховальної камери з довгою стороною по лінії схід—захід становляли по дну 1,90×1,44 м (рис. 9: 1). Небіжчиця у камері лежала головою на схід (за довгою віссю катакомби, ближче до південної стінки), на спині, лицем догори. Права рука була покладена паралельно вздовж тулуба, а ліва, зігнута в лікті, передпліччям на поясі, і доведена кистю на передпліччя правої руки. Ноги скорчено зігнуті, але не дуже, кут скороченості становив близько 130°. Частина п'яткових кісток ніг була переміщена землеріями (рис. 10).

За одонтологічними визначеннями, відповідно до розробленої методики [5], тут було поховано жінку віком 35–40 років, та зростом 160,0–165,0 см. Серед аномалій виявлені мінералізовані утворення на зубах обох щелеп [10, арк. 38].

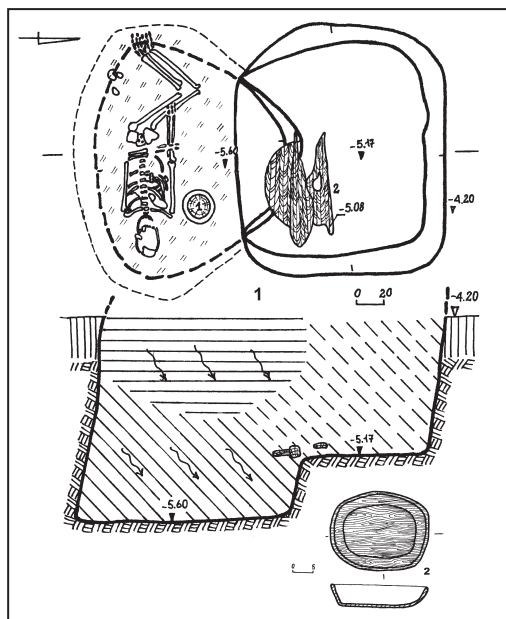

Рис. 9. Поховання 6. План (1), реконструкція дерев'яного блюда (2).

Зі знахідок у заповненні могили — лише рештки дерев'яної миски-тарілі біля правого плеча небіжчиці. Блюдо мало розлогі назвні бортики, висотою 5,5 см, шириною по дну близько 18 см, по вінцях 24,5 см. Графічно реконструйоване (рис. 9: 2).

Поховання 7 (*інгульської? катакомбної культури*). Виявлене біля північної поли кургану, в районі першої східної бровки (рис. 2: пох. 7). Простежувалося за глинистою мішаною плямою заповнення вхідної камери. Розташована вона була за 13,1 м на північ та 5,5 м на схід від УЦ.

Уже у процесі розкопок входу було виявлено сліди провалу та зсуву ґрунту над поховальною камерою комплексу, що відходила від входу нетиповим способом, у порівнянні із іншими катакомбними похованнями: довгою віссю від східної частини вхідного колодязя на захід, вузькою камерою (рис. 10).

Пляма «вхідника» виявлена на глибині 4,20 м. Вхідний колодязь мав округло-овальну форму, майже з прямовисними стінками на відносну глибину 0,7 м. Розміри його становили 1,82×1,28 м.

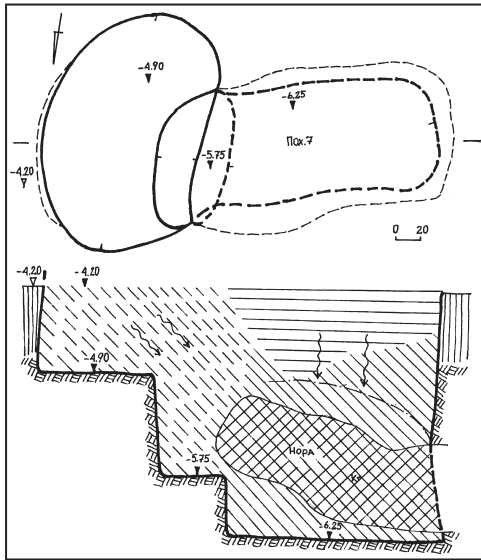

Рис. 10. Поховання 7.
План та перетин.

Від нього ще на 0,85 м в бік до східної сторони відходила сходинка, а далі, вже на глибині 6,25 м від УЦ (0,5 м від східця) – розташовувалася долівка катакомби.

Сама катакомба витягнутої форми, розмірами (без східця, по дну) 1,76×1,17 м. Орієнтація довгою віссю по лінії схід-захід, аналогічно попереднім двом, ймовірно синхронним, похованням 5 та 6.

Решток небіжчика у камері знайдено не було, певно, у цьому комплексі містилася дитина, кістки якої могли не зберегтися. Та й велика лисяча нора, що перебивала катакомбу із заходу майже на повний розмір, могла стати причиною винесення людських кісток із поховання.

Зважаючи на розміщення цього комплексу поховання 7 в одному секторі та на одному уявному радіусі разом із захороненнями 5 та 6 (ймовірно, по краю одного з насипів курганів), як й останні, його можна віднести до пізнього етапу існування катакомбного етносу ранньобронзової доби, вірогідно, – інгульської культури.

Щодо означених комплексів можна навести такі спостереження та висновки.

1. На жаль, ми не можемо чітко співвіднести жодне з катакомбних поховань чи окремі їх групи (донецькі та інгульські) з тією чи іншою досипкою. Зважаючи лише на той факт, що робоча частина дерев'яного знаряддя, виявленого у масиві кургану на вершині насипу IV, має таку ж ширину, як і сліди на стінках вхідних колодязів поховань 2 та 3, можна дуже обережно припустити, що саме цим (таким) знаряддям копалися ями, а тому група поховань донецького родового могильника (захоронення 2–4) може бути впущена до масиву досипки IV і перекрита насипом V (до слова – найбільш потужним, що цілком співвідноситься із захороненням у ньому особи високого соціального рангу – шаманки). Але ці припущення виключно гіпотетичні, адже й зазначена палиця не може чітко бути інтерпретована як землерийний інструмент.

Ймовірно, без додаткових досипок було влаштовано в кургані поховання культури багатоваликової кераміки, рештки якого, фіксуються у південно-західній полі кургану в орному шарі, де трапилося кілька фрагментів горщика із валиковими орнаментами та дрібні уламки кісток («скупчення 1») (рис. 2: ск 1).

2. Можна впевнено констатувати, що поховані в могилах 2–4 представники донецької катакомбної культури були одноплемінниками, ці поховання здійснювалися через дуже невеликий проміжок часу, ймовірно, тією ж групою населення та одним родом чи племенем. Про це свідчить, зокрема, чітке просторове орієнтування місця розміщення попереднього захоронення: наступне в обох подальших випадках краєм накладалося на склепіння попереднього, але не доходило і не руйнувало кістяк.

Розміщення поховальних камер не до центру насипу, як зазвичай, а вбік, що утворювало таким чином нерозривне кільце поховань могильника, може також свідчити про попереднє планування такого його майбутнього вигляду.

3. Аналогічні висновки можна зробити із присутності у похованнях 2 та 3 однакової за своїм виглядом, та, ймовірно, призначенням, органічної речовини. У похованні 2 вона використовувався як речовина для обкурювання камери поховання у горщику-курильниці, а в «шаманському» захороненні 4 ця ж речовина знаходилася в бубні. Можливо, що ці ж процедури обкурювання здійснювала власне шаманка роду, «мешканка» майбутнього наступного поховання.

4. Хімічний склад решток цієї речовини в горщику та в бубні, дещо різний (аналіз проведений Інститутом прикладної фізики НАН України, м. Суми). Ми не будемо зосереджуватися на розбіжностях основного вмісту у препаратах таких сполук, як кальцій та кремній, адже це основні елементи навколишнього ґрунту: переважання кальцію у зразку з горщика може вказувати на м заповнення посудини материковим ґрунтом при обвалі склепіння катакомби, а піску (кремнію) в/на бубні – засипанням поховальної камери з вхідного колодязя, що вміщував мішані супіщанисті прошарки.

За вмістом (відносним та абсолютним) фосфатних сполук у посудинах з археологічних поховань свого часу була розроблена методика можливості встановлення вмісту різних речовин [4; 3]. На основі проведених досліджень рештки речовин із високим вмістом оксиду фосфору на дні дослідники відносили до наркотичних. Ця методика працює, в основному, при відборах зразків на різних рівнях посудини, за допомогою, зокрема, – фізичних (флотаційних) прийомів [6, с. 130–131].

У нашому випадку відбір другого зразка вище основного для оцінки «фону» був недоцільний: верхні нашарування були стерильними материковими, а не чорноземним заповненням, як у випадку поховань, для яких застосовувалася ця методика. Також слід зважати на те, що у горщику ми маємо справу з горілими рештками, а у бубні ще й можливий вимивний ефект. Тож повністю об'єктивно використати ці напрацювання для наших випадків неможливо.

Але в будь-якому разі варто відмітити схожий між собою і досить високий (особливо, зважаючи на той факт, що забір зразків вівся глибоко у материковому ґрунті, в «законсервованих» обставинах, без можливості потрапляння сторонніх фосфоромісних речовин) загальом вміст у цих двох зразках фосфатних сполук (у перерахунку на P_2O_5), відповідно 2,83 % у горщику та 2,34 % у бубні (табл. 1). Менший другий відсоток може пояснюватися саме вимиванням частини органіки з негерметичних решток бубна.

Таблиця І. Результати хімічних аналізів зразків речовин із dna горщика поховання 3 та залишків бубна із поховання 4.

Хімічний елемент	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	SO ₂	K ₂ O	CaO	TiO ₂	Cr ₂ O ₃	MnO	Fe ₂ O ₃	NiO	CuO	ZnO
Горщик (%)	0	0,67	2,99	2,83	0,02	2,11	74,82	3,53	0	1,01	10,79	0	0,05	0,25
Бубон (%)	1,49	9,42	67,51	2,34	0,16	2,74	12,54	0,74	0,01	0,16	2,72	0	0,01	0,01

продовження таблиці І

Хімічний елемент	As ₂ O ₃	Se ₂ O	Br	Rb ₂ O	SrO	Y ₂ O ₃	ZrO ₂	Nb ₂ O ₅	PdO	Ag ₂ O	CdO	SnO ₂	Sb ₂ O ₃
Горщик 4 (%)	0,01	0	0,08	0,04	0,44	0,02	0,37	0	0	0	0	0	0
Бубон 9 (%)	0	0	0	0,01	0,02	0	0,08	0,01	0	0	0	0	0

Тож на основі отриманих даних щодо хімічного складу та, перш за все, – вмісту фосфору (фосфорних сполук), ми на разі можемо констатувати ідентичність чи, щонайменше, схожість цих двох речовин між собою, їх беззаперечно органічне походження, можливість їх використання для обкурювання (тобто – органіка рослинного походження), а також, можливо, те що ця речовина чи суміш мала наркотичні чи галюциногенні властивості. Це, зокрема, перегукується і з обрядом «оживлення» бубна наркотичними речовинами [12, с. 160; 10, с. 20].

5. Комбінація супутнього інвентарю «проколка + вохра», разом зі ступкою та товкачиком, у катакомбному похованні 8 кургану 1 біля с. Набережне у Донецькому Приазов'ї дали підстави С. М. Санжарову віднести це захоронення до поховань «художника» [9, с. 104–106]*. Єдиною відмінністю залишається те, що наше писало не мало роздвоєного (розширеного) кінця, а було заокругленим, але в цілому такий комплекс інвентарю досить добре вписується у запропоновану концепцію.

6. Було звернуто увагу, що материкова глина, в якій здійснене поховання 5 інгульської культури, майже не мала включень камінців та конкрецій моренного походження. Натомість чітко у зачистці dna трапилося два таких камінчика без слідів обробки. Не можна точно вказати, чи ці знахідки є складовою частиною супутнього інвентарю, чи потрапили до могили випадково, наприклад, під час осипання заповнення ґрунту із вхідного колодязя.

Подібний випадок був зафіксований при дослідженні поховання того ж пізньокатакомбного часу біля с. Хоружі на Полтав-

* Маємо приймний обов'язок висловити вдячність за корисні вказівки щодо цієї атрибузації доктору історичних наук, професору Роману Литвиненку.

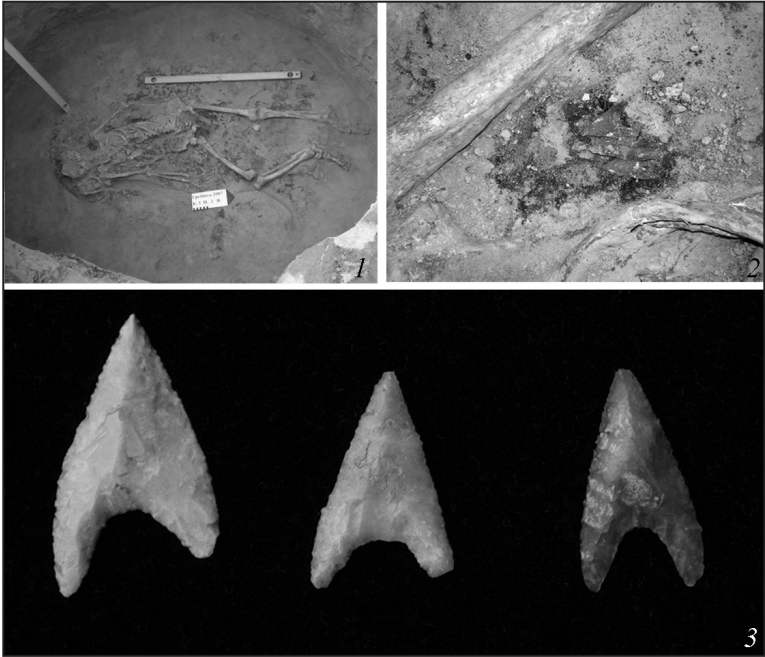

Рис. 11. Поховання 2. Загальний план (1), рештки мішечку з наконечниками стріл (2) та самі наконечники з кременю (3).

Рис. 12. Поховання 3. Загальний (1) та детальний вигляд (2).

Рис. 13. Поховання 3. Знахідки. 1 – реставрований горщик, 2 – сліди використання горщика як курильниці, 3 – кістяне «писало».

Рис. 14. Поховання 5 (1) та 6 (2).

щині (поховання 6, курган 2, група IV, розкопки 2020 р.) [8]. Звісно, два такі факти можуть бути випадковістю, тому подальші спостереження можуть підтвердити або спростувати це спостереження про можливість використання необроблених камінців у якості «супутнього інвентарю».

Найближчим часом планується видання окремої комплексної роботи, де будуть представлені всі дослідження Гребінківського кургану, результати проведених аналізів, а також численні новітні реконструкції, що на разі здійснюються у рамках виконання грантового проекту по діджиталізації та віртуальній реконструкції шаманського поховання та кількох інших захоронень цієї яскравої пам'ятки.

Література

1. **Артемьев А. В.** Застывшие моменты жизни. ДентАрт. Полтава, 2002. № 2. С. 59-65.
2. **Артем'єв А. В., Шерстюк В. В.** Підвіска із зуба людини з катакомбного поховання у Гребінці. Археологічний літопис Лівобережної України. Археологія. Полтава. Ч. 1-2 (21-22). 2007. 2 с. обкл.
3. **Демкин В. А., Демкина Т. С.** О возможности определения погребальной пищи в керамических сосудах из курганов бронзового и раннежелезного веков. Этнографическое обозрение. 2000. № 4. С. 73-81.
4. **Демкин В. А., Лукашов А. В., Ковалевская И. С., Скрипниченко И. И.** О возможности историко-социологических реконструкций при почвенно-археологических исследованиях: препринт. Пушкино. ОНТИ НЦБИ АН СССР, 1988. 20 с.
5. **Дмитриенко С. В., Краюшкин А. И., Сапин М. Р.** Анатомия зубов человека. М.-Нижний Новгород. 2000. 193 с.
6. **Занина О., Тишкин А., Ходжаева А., Демкин В.** Результаты фосфатного и биоморфного анализов грунтового заполнения сосуда из кургана №4 памятника Бугры (северо-западные предгорья Алтая). Теория и практика археологических исследований. 2013. Т. 7. № 1. С. 125-134.
7. **Радочин В. Ю, Бассалыго О. А.** Результаты исследования антропологического материала из некрополя Эски-Кермена. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2006. Вып. XII. Ч.1. С. 271-298.
8. **Сало Б., Шерстюк В.** Рятівні дослідження курганного могильника поблизу с. Хоружі. Археологічні дослідження в Україні-2020: науковий журнал [ред. Кол. Болтрик Ю. В., Буйських А. В., Горбаненко С. А.]. К.: Інститут археології НАН України, 2022. С. 227-231.
9. **Санжаров С. Н.** Охра в изобразительной деятельности племен эпохи средней бронзы Донетчины. Советская археология. 1989. № 2. С. 97-107.

10. **Шерстюк В. В.** Катакомбне поховання шаманки з Гребінки. Археологічний літопис Лівобережної України. Археологія. Полтава. № 1-2 (23-24). 2007. С. 12-21.

11. **Шерстюк В. В., Артем'єв А. В.** Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження кургану в м. Гребінка Полтавської області навесні 2007 р. Полтава, 2007. НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 483. 158 арк.

12. **Элиаде М.** Шаманизм: архаические техники экстаза. Пер. с фр. А. А. Васильевой, Н. Л. Сухачева. Отв. ред. Е. С. Новик. Вступ. статья и коммент. Н. Л. Сухачева. М.: Ладомир. 2015. 552 с.

В. В. Шерстюк

Катакомбні комплекси поховань Гребінківського кургану (за матеріалами розкопок 2007 р.).

У роботі до наукового обігу вводяться результати науково-рятівних археологічних досліджень 2007 року Гребінківського кургану. Вдалося дослідити дві групи поховань катакомбної історико-культурної спільноти. Найбільш цікавими є три родоспоріднених захоронення донецької культури, що формували єдиний могильник. Серед виявлених поховань ідентифікуються комплекси «воїна», «художниці» та «шаманки». Останній присвячена окрема, раніше опублікована, робота. Ще три поховання ідентифіковані як інгульські.

Ключові слова: Гребінка, курган, донецька катакомбна культура, інгульська катакомбна культура, шаманка, нако-
нечники стріл, курильниця, поховання «художниці».

V. V. Sherstiuk

Catacomb Burial Complexes of Hrebinka Mound (According to Materials of Excavations in 2007)

In this work, the results of the scientific and rescue archaeological research of the Hrebinka mound in 2007 are introduced into the scientific circulation. It was possible to investigate two groups of burials of the catacomb historical and cultural community. The most interesting are 3 related burials of the Donetsk culture, which formed one inseparable burial ground. Among the discovered burials, the "warrior", "artist" and "shaman" complexes are identified. A separate, previously published work is devoted to the latter. Another 3 burials were identified as Ingul burials.

Keywords: Comb, barrow, Donetsk catacomb culture, Ingul catacomb culture, shaman, arrowheads, censer, burial of the "artist".

**А. В. Артем'єв, В. В. Шерстюк, Н. А. Моргун,
Г. О. Акжитова, М. В. Коваленко**
(м. Полтава)

Одентологічний аналіз людського зуба зі складу намиста з поховання шаманки катакомбної спільноти (розкопки 2007 р. у м. Гребінка на Полтавщині)

У роботі наводиться розгорнутий одентологічний аналіз підвіски із зуба людини зі складу намиста, що було знайдене у похованні шаманки катакомбної культури у Гребінківському кургані на Полтавщині.

Ключові слова: катакомбна культура, Гребінка, курган, шаманка, намисто, підвіска із зуба людини, одентологія, карієс.

У 2007 р. були проведені науково-рятівні дослідження кургану в м. Гребінка (Полтавська археологічна експедиція, керівник загону — В. В. Шерстюк). В одному із поховань катакомбної культури було виявлене унікальне захоронення жінки-шаманки з багатим та виразним супровідним матеріалом, зокрема — разок намиста. Серед типового вигляду намистин у його складі містилася підвіска, виготовлена із людського зуба [8; 9].

Відразу після проведення досліджень та підготовки наукової звітності оприлюднено коротку інформацію з одентологічним аналізом зазначеного артефакту, що мав рідкісні і значні враження карієсом, та, ймовірно, був своєрідним «лікарським трофеєм» шаманки-цілительниці з цього поховання [1]. У роботі представлений повний і розгорнутий звіт щодо здійснених на початковому етапі та подальших одентологічних досліджень цього унікального артефакту.

Ідентифікація зуба. Зуб великий, міцний. Має багатогорбкову жувальну поверхню і кілька масивних, потужних коренів.

Його форма відповідає класу молярів (жувальним зубам – бічний ряд зубошелепної системи, великий корінний зуб). Орган відноситься до зубів постійної зміни (рис. 1–2).

Форма молярів нижньої щелепи визначається кількістю горбків жувальної поверхні, варіантом контакту між протоконідом та ентоконідом, наявністю протостиліду та його виразності, колінчастою складкою метаконіду, положенням гіпоконуліду, розвиненістю кореневої системи тощо. Мезіально-дистальний розмір коронки переважає над вестибулярно-мовним. Це є важливим діагностичним аспектом при віднесенні зуба до перших постійних молярів нижньої щелепи.

Кількість горбків жувальної поверхні досліджуваного моляру – п'ять. Така їх кількість є найпоширенішою формою молярів нижньої щелепи. За попередніми оцінками (на перший погляд), це перший правий нижній постійний моляр, що позначається цифрою 46 (за класифікацією зубів, запропонованою Всесвітньою організацією охорони здоров'я). Надалі зуб, поки що (до доказової бази), буде умовно іменуватися як «46».

У медичній та антропологічній літературі опис одонтоскопичного дослідження прийнято розпочинати з вестибулярної норми (положення зуба перед дослідженням, його позиція), потім подають характеристики в язичній, оклюзійній, апроксимальних (мезіальній або медіальній, дистальній) нормах, далі розглядають кореневу систему і порожнину – ендодонт. У нашому аналізі доцільно розпочинати опис з апроксимальних норм (у зв'язку зі зношеністю та ушкодженням органу), де ми зможемо зупинитись і на інших ділянках.

Мезіальна частина коронки зуба представлена двома горбками. Їх, швидше за все, слід відносити до протоконіду (вестибулярний мезіальний) та метаконіду (язичний мезіальний). Це зіставлення горбків зветься тригонід, з урахуванням припущення про належність одонтологічного органу нижній щелепі (у зубах верхньої – тригон).

При слабкій стертості горбків жувальної поверхні спостерігається вигин трикутного гребінця метаконіду, що утворює колінчасту складку різного ступеня виразності. Абразія (стертість) «46» проте досить виражена. У деяких ділянках поверхні пошкоджений дентин – за шкалою стертості зубів, розробленою М. М. Герасимовим [2, с. 144–145] для верхнього ряду зубів [7, с. 154] – 3 бали (35–40–45 років життя). Оскільки стертість зубів нижньої

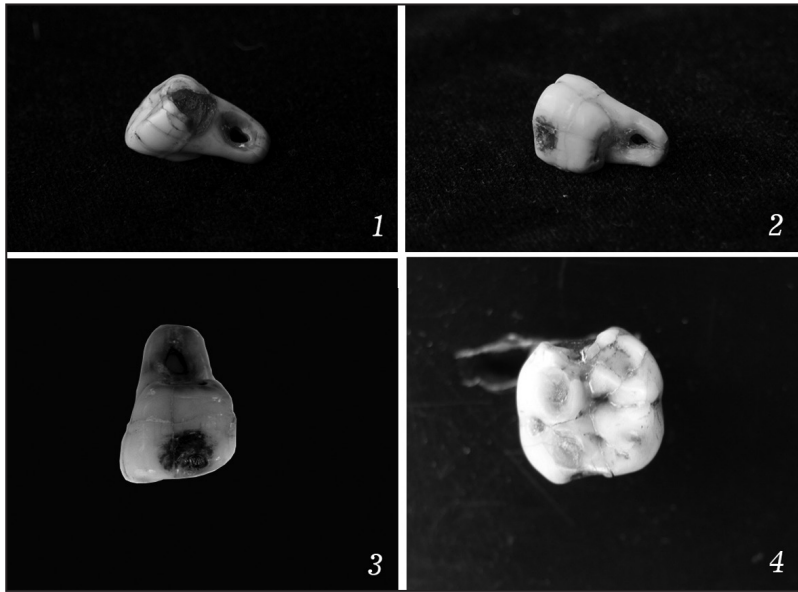

Рис. 1. Підвіска із зуба людини зі складу інвентарю шаманського поховання Гребінківського кургану.
Загальні вигляди.

щелепи не коментувалася М. М. Герасимовим, їх зношеність не застосовується у визначенні вікового інтервалу життя. Вік визначимо згодом за рівнем морфологічної сформованості зуба «46»*. Звідси інтерпретація такої важливої расово-діагностичної ознаки як вираженість колінчастої складки метаконіду – ускладнена. Форма «колінчастої складки» метаконіду молярів людини досить варіабельна (нерідко «колінчаста складка» відсутня). Можливо, її досліджуваний зуб не мав.

Слід зазначити, незважаючи на те, що третій елемент тригоніду – параконід, – редукований у процесі філогенезу, ця частина коронки залишається найбільш стабільною у молярах. У зубі, що аналізується, параконід добре виражений, незважаючи на абразію. Ця обставина може свідчити на користь невеликого ступеня редукції зубів у представників катакомбної культури.

Дистальна частина коронки (яка в зубах нижньої щелепи поєднана поняттям талонид або п'ята, зубах верхньої щелепи – талон) має три горбки. Горбки чітко проглядаються, незважаючи на наявність патологічного процесу – карієсу (про це нижче). Включає ентоконід (язичний дистальний горбок), гіпоконід (вестибулярний дистальний) і гіпоконулід (дистальний), який нерідко називають мезоконідом.

На молярах нижньої щелепи (частіше саме на першому) форма коронки визначається положенням гіпоконуліду (мезоконіду), що може розташовуватися по дистальному контуру оклюзійної поверхні (симетрично між ентоконідом і гіпоконідом), або зміщуватися у вестибулярну сторону.

Додатковий горбок, розташований на протоконіді (найбільший – середній бугор тригоніду) носить назву протостиліду (як горбок Карабеллі на верхніх молярах). Він може бути виражений різною мірою. Його не виявлено аналізом, але ця ділянка характеризується зносом і наявністю карієсу, тому остаточного судження винести не можна.

Між язичними горбками у молярів нижньої щелепи нерідко розташовується додатковий горбок, у зв'язку з чим виділяють дві форми жувальної поверхні молярів, залежно від розташування внутрішнього серединного додаткового горбка: 1) горбок є частиною метаконіду; 2) горбок є частиною етоконіду. Внутрішній серединний додатковий горбок частіше зустрічається у жінок, аніж у чоловіків.

Проте цей горбок не простежений, що є непрямим свідченням належності зуба особі чоловічої статі. Однак, згадана зношеність жувальної поверхні не дозволяє вважати це припущення стовідсотковим.

Залежно від контакту між протоконідом та ентоконідом виділяють на робочій поверхні «+» ряд і «У» ряд цих зубів. «46» зуб слід віднести до «+» ряду.

На молярах нижньої щелепи, як і в їх антагоністів, – різна ступінь кривизни емалево-цементної межі і виразність затікання емалі. Додатковий корінь зустрічається на дистальному і зветься коренем ентоконіду. Незважаючи на механічний дефект (очевидно, нанесений руками давнього «ювеліра»), виявлений на дистальному корені, присутність додаткового кореня можна повністю відкидати.

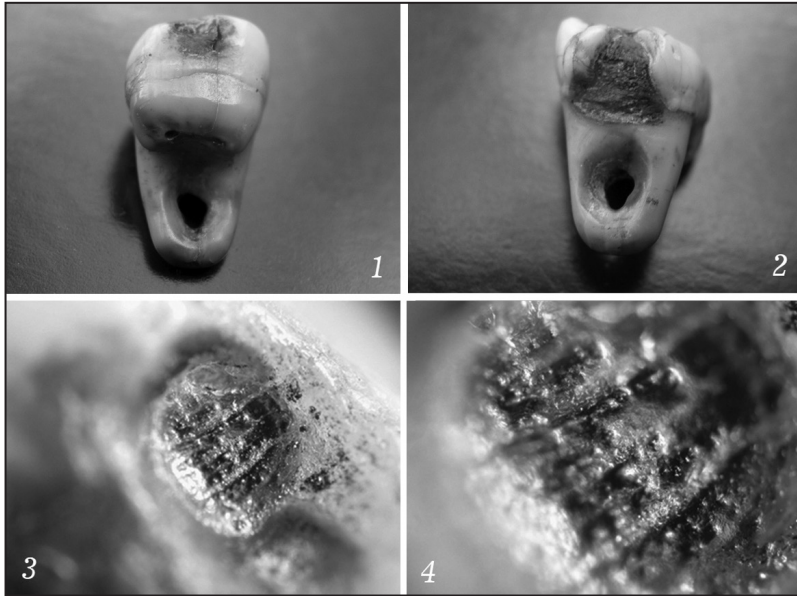

Рис. 2. Підвіска із зуба людини зі складу інвентарю шаманського поховання Гребінківського кургану.
 Види з різних сторін з ділянками, враженими карієсом (1-2), сліди лікування чи шліфування (борозденки) на вражених ділянках (3). Збільшення в 250 разів (4)

Найбільш виражена варіабельність відзначається у мезіального кореня нижніх молярів (обламаний?), який може бути прямим або різною мірою вигнутим у дистальну сторону. Верхівка мезіального кореня може бути загостреною, округлою, а також розщепленою.

Перші моляри нижньої щелепи є найбільшими зі всіх зубів. Ознаки латералізації у молярів переконливі (виняток становлять треті моляри). У зубів з кількома коренями ознака їх положення оцінюється по мезіальному кореню (залишок його становить 1/3 довжини).

Ідентифікація місця розташування зуба у щелепі. Ознаки латералізації виражені. За ознакою кута коронки: медіальний кут «4б» менший за дистальний. За ознакою кривизни коронки: вона менш виражена у дистальній частині вестибулярного кон-

туру. За ознакою положення кореня: верхівка (дистальний корінь) «46», що збереглася, відхилена дистально від осі зуба. Всі ознаки притаманні правій стороні моляра.

Зуб «46» має два потужні корені: дистальний і мезіальний (обламаний). Ця обставина є так само переконливим доказом його належності до перших молярів нижньої щелепи.

Ідентифікація приналежності зуба до числа осіб жіночої чи чоловічої статі. Важливою одонтоскопичною ознакою, що свідчить про належність першого моляра особі чоловічої статі є форма коронки, витягнута в мезіально-дистальному напрямку, така, як виявлена при дослідженні «46» (у жіночих зубах форма коронки нерідко нагадує невипуклий багатокутник, близький до квадрата) [4, с. 193].

Апроксимальні контури коронки зубів осіб чоловічої статі поступово конвергують до умовної серединної вертикалі. В зубів осіб жіночої статі апроксимальні контури коронки нерідко округлі. Крапка найбільшої опуклості мезіального контуру розташована в середній третині коронки, а у дистального контуру – поблизу межі оклюзійної та середньої третини коронки. Апроксимальні контури коронки у зуба «46» рівномірно конвергують до умовної серединної вертикалі, підтверджуючи приналежність зуба чоловіку.

Характер лінії оклюзійного контуру визначається кількістю та вираженістю одонтомерів. У осіб чоловічої статі на вестибулярній поверхні першого моляра нижньої щелепи, як правило, знаходиться три горбки (що відзначається і в «46»). Вкрай рідко оклюзійний контур коронки утворений двома горбками.

У жінок наявність двох вестибулярних горбків відзначається значно частіше. Вестибулярний мезіальний горбок (протоконід), як правило, більший за вестибулярний дистальний (гіпоконід) – цей факт виявлений і в «46» (тобто, маркер, що свідчить про належність зуба жінці, не виключає, що це чоловічий зуб – правило не без винятку).

У п'ятигорбкових молярів найменшим є дистальний горбок (гіпоконулід), який зазвичай зміщений у вестибулярну сторону, і визначає вигнутість оклюзійного контуру. Гіпоконулід у випадку з досліджуваним «46» зубом зміщений у язичну сторону, як ознака приналежності чоловічого зубного ряду (?). Кути між схилами вестибулярних горбків (великих корінних зубів жінок), звернених один до одного, як правило, тупі.

Лінія емалево-цементного кордону всіх перших нижніх молярів хвилеподібно вигнута, і часто формує «затік» емалі у бік біфуркації кореня. У «46» – 4 тип, трикутний виступ емалево-цементної межі звернений у бік біфуркації кореня (за П. Педерсеном).

Вестибулярна поверхня молярів досить рельєфна, на ній нерідко є дві борозни, що розділяють горбки. Обидві борозни глибокі поблизу жувальної поверхні. Вестибулярно-мезіальна вертикальна борозна в зубів чоловіків, як правило, розташовується мезіально від умовної серединної вертикалі, у той час як у жіночих зубах вона розміщена поблизу середини коронки вестибулярної поверхні. Протяжність вестибулярно-мезіальної борозни різна. Вкрай рідко вона знаходиться в оклюзійній третині коронки, частіше вона доходить до середньої третини коронки, або до пояса зуба.

Вестибулярно-мезіальна вертикальна борозна в зуба «46», що розташовується мезіально від умовної серединної вертикалі, знаходиться в оклюзійній третині коронки.

Перехід контурів коронки молярів у відповідні контури кореня добре визначається на зубах, як у чоловіків, так і в жінок. «Талія» зуба добре виражена. Зуб має два корені, вищим може бути як мезіальний, так і дистальний (мезіальний корінь обламаний, тож відповісти на запитання, який корінь довший, – не можна). Обидва корені відхилені дистально. Верхівка мезіального кореня нерідко розташована поблизу умовної серединної вертикалі (цей загальний опис перших постійних молярів нижньої щелепи повністю збігається з описом зуба «46»).

У молярів осіб жіночої статі (на відміну від чоловічої) поверхня кореня, як правило, гладка, контури кореня – рівні, верхівка кореня – загострена. У «46» контури залишку кореня не можуть вважатися гладкими. Верхівка притуплена, але наскільки істотно була притуплена верхівка кореня через відсутність значної частини самого кореня (включаючи верхівку), встановити не можна. Отже, ця ознака (чоловіча чи жіноча) – залишається невідомою.

Тут слід ще раз докладно зупинитися на загальній характеристиці таких зубів. У язичній нормі у межах статевого диморфізму нижнього першого моляра людей відзначаються такі ж самі особливості форми коронки, як і у вестибулярній нормі. Язичний мезіальний горбок (метаконід) дещо більший за язич-

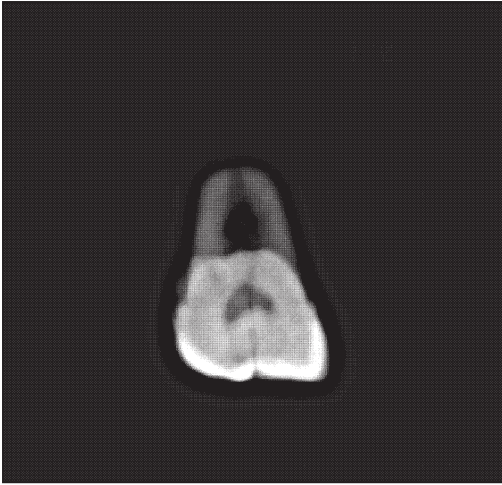

Рис. 3. Підвіска із зуба людини зі складу інвентарю шаманського поховання Гребінківського кургану. Рентгенограма.

ний дистальний (ентоконид). Скати язичних горбків сходяться під кутом, близьким до прямого, або розгорнутого. Язична борозна, що розділяє одонтомери, розташовується поблизу умовної серединної вертикалі, доходить до середньої третини коронки як на чоловічих, так і на жіночих зубах. Лінія емалево-цементної межі в язичну норму слабо вигнута (як у «46»). Мезіальний вигин лінії у бік метаконіду частіше більш виражений, аніж дистальний у бік ентконіду.

Форма коронки першого моляра нижньої щелепи у людини в оклюзійній нормі визначається кількістю горбків жувальної поверхні. Ознака кривизни коронки, як правило, добре виражена в обох статей. Крапка найбільшої опуклості вестибулярного контуру частіше розташовується мезіально від умовної серединної вертикалі. Аналогічна точка язичного контуру частіше розташовується поблизу умовної серединної вертикалі (у чоловіків і жінок). Іноді відмічається зміщення зазначеної точки на той чи інший бік. Апроксимальні контури коронки, зазвичай, конвергують у язичному напрямку, зрідка — вони майже паралельні один одному.

Формою малюнка, що найчастіше зустрічається, борозен першого порядку у п'ятигорбкових молярів, є «плюс (+5) — візерунок». Зуб із намиста не є винятком із цього правила. При цьому центральна ямка (найглибше місце жувальної поверхні) поєднується з перетином ліній «ортохреста». Від центральної ямки у

напрямку до мезіального контуру проходить мезіальна борозна, що доходить до перетину з борозною, котра відмежовує мезіальний поперечний гребінець. У дистальну сторону від центральної ямки відходить дистальна борозна, яка розгалужується при підході до гіпоконуліду, відокремлюючи його від інших горбків. У напрямку вестибулярного контуру від центральної ямки розташована борозна вестибулярна, котра доходить до перетину з вестибулярним контуром. Язична борозна «46» пролягає від центральної ямки до язичного контуру.

Таким чином, малюнок борозен жувальної поверхні практично збігається з положенням ліній «ортокреста», а ділянки трикутних гребінців, що найбільш виступають, протоконіду, метаконіду, гіпоконіду та ентоконіду сходяться в напрямку центральної ямки (як це буває при «(+5) – візерунку».

На жувальній поверхні «46» зуба виявлено розщеплення поперечних гребінців. Добре помітна одна центральна ямка. На жувальній поверхні знаходиться три ямки. Це характерна ознака чоловічих молярів, а в зубів осіб жіночої статі на жувальній поверхні моляра зазвичай знаходиться дві ямки. Розщеплення поперечних гребінців частіше відзначається з обох боків.

В апроксимальних нормах (мезіальна та дистальна норми) контури коронки «46» нагадують не випуклий багатокутник, витягнутий у вестибулярно-мовному напрямку. Вестибулярний контур опуклий, зі значним відхиленням верхньої частини (в оклюзійній третині) до умовної серединної вертикалі. Крапка найбільшої опуклості вестибулярного контуру розташована поблизу межі шийної та середньої третини коронки. На випуклому язичному контурі точка найбільшої опуклості розташована поблизу межі оклюзійної та середньої третини коронки. У третини шийки язичний контур ухилиється до умовної серединної вертикалі.

Цікаво, що у апроксимальних нормах варіанти першого моляра нижньої щелепи несуть як жіночі риси, так і чоловічі. Що стосується «46» – риси чоловічих зубів. У мезіальній нормі лінія оклюзійного контуру «46», утворена схилами горбків жувальної поверхні приблизно рівними за величиною (характерна риса зубів осіб чоловічої статі, а в зубів осіб жіночої статі скат вестибулярного горбка протяжніше язичного), – прикмета, що вкотре вказує на його належність чоловіку. Місце з'єднання скатів горбків у зуба «46» розташовується поблизу умовної серединної вер-

тикалі. Це характерно для осіб чоловічої статті, у жіночих зубах вказане місце зміщене в язиковий бік.

Дистальні горбки «46» за величиною менше інших, і тому мезіальні горбки чітко видно через контури дистальні (це правило для перших молярів нижньої щелепи). Язичний дистальний горбок «46» вищий і гостріший за дистальний (також відмінна риса подібних зубів). Дистальний поперечний гребінець, що з'єднує язичний дистальний та дистальний одонтомери, менш виражений, аніж мезіальний поперечний гребінець, і перетинається борозенкою.

Слід зазначити, що у дистальній нормі форма коронки визначається вираженістю дистального одонтомера, який займає середню частину коронки зуба або зміщений вестибулярно («46» – вестибулярно). Форма оклюзійного контуру залежить від розмірів горбків талоніду.

Лінія емалево-цементної межі в мезіальній нормі зуба «46» дуже порушена каріозним процесом, але, мабуть, як у всіх перших молярах нижньої щелепи, слабо вигнута, з ледь помітними вигинами в бік оклюзійного контуру в середній її частині. У дистальній нормі (порушена карієсом ще більше) емалево-цементна межа наближається до прямої лінії (так само характерно для аналізованих зубів бічного сегмента).

Перехід контурів коронки першого нижнього корінного зуба «46» у контури кореня досить помітний, і краще виражений з язичної сторони (що також є особливістю зубів цієї групи).

Топографо-анатомічні особливості кореню «46». Незважаючи на дефект кореневої системи «46», його коріння масивне й потужне (відмінність чоловічих зубів). Дистальний корінь в аналізі. Він міг би бути за розмірами менше мезіального (якби мезіальний корінь був присутній). Бути вищим міг як мезіальний, так і дистальний корінь. Верхівка дистального кореня відхилена вестибулярно від умовної серединної вертикалі. Дистальний корінь має одну верхівку. Поверхня кореня менш рельєфна, ніж мезіального, що ні довести, ні спростувати не можна (відсутня більшість мезіального). Іноді зустрічаються варіанти розщепленого дистального кореня і при добре вираженому язичному дистальному одонтомері зветься коренем ентоконіда (не виявлений у «46»). Контури конусоподібного кореня дещо опуклі в середній та верхній третинах та увігнуті (особливо з язичного боку) у третину шийки, підкреслюючи «талію» зуба.

Якщо продовжити міркування про характерні особливості кореневої системи «46», то за його наявності верхівка мезіально-го кореня могла знаходитися з вестибулярного боку від умовної серединної вертикалі (правило, характерне для всіх перших молярів нижньої щелепи, тобто 36 і 46).

Порожнина «46» відповідає його зовнішній формі, що підтверджено рентгенологічно (рис. 3)**. Порожнина коронки «46» з боку її жувальної поверхні знаходиться в проекції мезіальної та середньої третини коронки, та має форму трапеції з великою основою з боку мезіальної стінки. Поглиблення порожнини коронки відповідає розташуванню горбків жувальної поверхні.

Вестибулярні заглиблення більші за язикові. Найоб'ємнішим є вестибулярне мезіальне поглиблення. Дно порожнини коронки «46» випукле у бік оклюзійної поверхні. На дні порожнини коронки розташовані гирла трьох каналів. Мезіальному кореню відповідають два канали – мезіальний вестибулярний та мезіальний язичний, а дистальному кореню – один (найбільш об'ємний канал). Устя мезіального вестибулярного каналу знаходиться в проекції однойменного горбка. Гирло мезіального язичного каналу розташоване в проекції між однойменним горбком і мезіальною борозною. Гирло дистального каналу проєкується поблизу центральної ямки. Напрямок ходу каналів відповідає формі коріння. Це простежується, незважаючи на порушення цілісності оболонок та кореневої системи зуба «46».

Це традиційна характеристика ендодонту нижніх перших молярів, і такий опис підійшов би для опису всіх перших молярів нижньої щелепи людини, та підтверджує висновок про те, що зуб «46» дійсно таким і є (визначення зуба за статтю допомагають ідентифікації «46»).

Як бачимо, «46» має явну відмінність від другого моляра нижньої щелепи постійної чи молочної зміни. Переважна більшість ознак зуба належить особам чоловічої статі. І хоча наведені тут ознаки зубів жіночої або чоловічої статі вивчені для сучасних людей [6], враховуючи, що маркери в зубах взагалі мають дуже патріархальне походження, ці висновки вбачаються логічними.

Одонтометричні параметри. Слід визнати, що стертість зуба носить не тільки характер абразії жувальної поверхні. Очевидно, і при носінні в давнину у складі намиста «46», і, можливо, внаслідок обрядових дій, котрі з ним могли проводити, вся поверхня моляра зносилася.

При одонтометрії (сукупність методів вимірювання зубів) «46» зазнав всебічних вимірювань, за нативним препаратом, цифровою рентгенограмою. Діаметри коронок у зубів осіб чоловічої статі більші, ніж у жіночої. Висота кореня дещо переважає у зубів осіб жіночої статі, тоді як висота коронки дещо більша у чоловіків.

Одонтометричні параметри «46» (у порівняльній характеристиці з розмірами перших нижніх молярів у жінок та чоловіків) представлені в таблиці 1.

Таблиця 1. Дані одонтометрії великого корінного зуба «46»

Морфометричні параметри зуба	«46» зуб	за: Дмитриченко 1999 [5, с. 23]	
		У зубів осіб чоловічої статі	У зубів осіб жіночої статі
Висота зуба	19,09	22,01±0,18	23,35±0,17
Висота кореня (дистальний корінь)	12,8	13,75±0,19	16,07±0,39
Висота коронки	7,75	8,26±0,09	7,28±0,22
В-Я коронки	10,92	10,88±0,08	10,43±0,08
В-Я шийки	9,9	9,85±0,08	9,32±0,08
М-Д коронки	11,58	11,66±0,13	10,84±0,10
М-Д шийки	9,54	9,65±0,12	8,82±0,09
Модуль коронки	11,25	11,27±0,10	10,63±0,07
Масивність коронки	126,45	127,01±2,19	113,05±1,50
Висота кореня	1,65	1,67±0,03	2,29±0,12
Висота коронки	—		

Примітка: М-Д – мезіально-дистальні, В-Я – вестибулярно-мовні розміри зуба.

Як бачимо з таблиці 1, дані одонтометрії «46» так само ближче до більшості розмірів зубів осіб чоловічої статі.

Загалом, простежена лише одна ознака, яка має місце у жінок (протоконід, більший за гіпоконід, що зустрічається і в чоловічих зубах), інші ж прикмети – чоловічі.

З цього приводу, можна рахувати, що доведено приналежність «46» до постійних молярів нижньої щелепи, правого боку, тобто, це — зуб саме 46.

Виявлені відхилення від норми розвитку та патології. Вестибулярна, язикова та оклюзійна норма. Без особливостей та патологічних відхилень.

Мезіальна норма. Виявлено каріозний дефект (апроксимальний карієс), у межах емалі (за Блеком – II клас, на контактних бічних поверхнях молярів та премолярів). Поверхневий карієс. Дефект розташовується у середній третині поверхні, між вестибулярною та язичною частинами. Площа охоплення близько 1/3. Тканина зуба має темно-коричневе забарвлення. Це свідчення млявого, хронічного перебігу карієсу, початку періоду інволюції постійного прикусу (40–45 років) з морфологічної сформованості. Звідси маємо ще одне підтвердження віку чоловіка – 40–45 років.

Діагноз: хронічний (?) поверхневий карієс зуба 46. Імовірно, це наслідок вікових змін в організмі, оскільки поява карієсу в більш ранньому віці характеризувалася б значнішим руйнуванням тканин зуба.

Видається доцільним представити основні клінічні прояви та симптоматику поверхневого карієсу за даними сучасної стоматології, де основною скаргою хворого є виникнення короткочасного болю від хімічних подразників (солодкого, солоного, кислого). Можливі короткочасні болі від дії температурних подразників – холодне повітря, гаряча їжа (і частіше при локалізації дефекту біля шийки зуба). Якщо каріозна порожнина на контактній поверхні зуба (як у випадку з 46) – має місце застрягання їжі та запалення зубоясеневого сосочка з кровоточивістю при дотику.

Слід зазначити, що недавніми додатковими аналізами, при 250-кратному збільшенні, на поверхні цієї каріозної поверхні були виявлені односпрямовані сліди, майже однорозмірні борозенки (рис. 2: 3–4), – наслідки обробки ураженого місця.

Найімовірнішим є гіпотеза про їх походження під час лікування ще «живого» зуба, тобто його перебування в ротовій порожнині чоловіка. Хоча не виключена можливість, що це – сліди від шліфування та огранювання зуба під час припасування його до складу намиста.

Дистальна норма. Виявлено каріозний дефект (так само апроксимальний карієс), у межах емалево-дентинного кордону (за Блеком – II клас, на контактних бічних поверхнях молярів та премолярів). Середній карієс. Дефект розташовується у всіх тре-

тинах (оклюзійної, середньої, шийної) поверхні (так само між вестибулярною та язичною частиною цієї поверхні коронки зуба 46). Площа охоплення близько 1/2. Тканина зуба має темно-коричневе забарвлення. Це також свідчить про в'ялий процес. Таким чином, у зубі є дві каріозні порожнини. Обидві на контактних (бічних) поверхнях.

Діагноз: хронічний (?) середній карієс зуба 46. Наводимо основні симптоми середнього карієсу за даними сучасної стоматології. Тут може і не бути скарг, але іноді біль виникає від дії механічних, хімічних, температурних подразників, що швидко проходять після усунення подразника. Цікаво, що за такого діагнозу сучасний пацієнт лише зрідка звертається за допомогою до лікаря, ніж при поверхневому.

«Власник» зуба 46 знаходився у той період свого життя, коли щелепо-лицьова система переживала фазу своєї функціонально-морфологічної інволюції (період інволюції постійного прикусу – старіння), тож, швидше за все, причина карієсу 46 і в цьому випадку – явище вікове.

Апроксимальний карієс не піддавався лікуванню чи обробці.

Добре помітні сліди пришліфовок від зубів антагоністів. Важливо, на апроксимальних поверхнях відсутні сліди від контактів із сусідніми зубами правої сторони нижньої щелепи (45 та 47 зубами). Це непряме свідчення рідкісного розташування зубів у зубній дузі.

Коренева система. У середній третині наявного (заднього – дистального) кореня виявлено дефект у вигляді неправильного трикутного отвору, із закругленими краями, зверненого своєю верхівкою до верхівки кореня зуба. Можливо, такий вид отвір отримав пізніше, при носінні, тривалому терті шкіряного ремінця. Без сумніву, дефект нанесений руками давньої людини. Він розташований таким чином, що отвір з'єднується з кореневим каналом (що виразніше проглядається на рентгенограмі). Діаметр отвору 2,5 мм. Отвір наскрізний, але він ніде не перериває цілісності тканини кореня.

Стінки отвору згладжені та рівні, добре оброблені, справляють враження спеціальної попередньої підготовки під огранювання. Звісно ж, місце для отвору спеціально підбиралося, з метою швидшого проходження/свердління кореня.

Ендодонт. Зазначаємо, моляри нижньої щелепи (крім варіабельного «зуба мудрості») мають по два корені – передній та

задній (медіальний та дистальний). Передній корінь першого моляра може мати один отвір і два устя (у 40% випадків – II тип положення кореневих каналів), два устя та два отвори (у 60% випадків – III тип положення кореневих каналів). Швидше за все, у 46, було два гирла і два канали (фактично, III вид стану каналів коріння за загальною класифікацією). Задній (дистальний) корінь перших молярів нижньої щелепи може нести два устя і два отвори (10% випадків), два устя та один отвір (20% випадків) та одне устя й один отвір (70% випадків, це вид I – будови кореневої системи та порожнин кореневих каналів). Таким чином, у досліджуваного 46 був I вид будови порожнин кореневих каналів. Відзначається досить велике розмаїття такої будови у перших молярах.

При механічному втручанні (дренажі/свердлінні) його ініціатори могли дуже помилитися. Тобто, мотив свердління та відлому кореня, для вивчення будови внутрішньої схеми зубів, зрозумілий та очевидний. Для дренажу вибрали місце в конструкції кореневої системи, що давало б найменший опір при свердлінні та менше порушувало б корінь зуба (уникали перелому кореня).

Виявлені морфологічні расові структури. Багато маркерів недоступні у зв'язку із тим, що в аналізі наявний один зуб. Тобто трактування питання расово-діагностичних ознак ускладнене числом досліджених зубів (лише один). Однак, перші моляри нижньої щелепи несуть чималу кількість ознак [4, с. 193].

З необхідних морфологічних маркерів відсутні такі:

а) система Корабеллі (протостилід). Досить високий показник цієї ознаки (50% і вище) притаманний європеїдній расі, особливо її північним представникам. У південних європеїдів він не перевищує 15–20%. У монголоїдних групах ця ознака фіксується набагато рідше (5–30%). Істотно вища частота ознаки у казахів – близько 50%. Але є відомості, що ця ознака вперше зустрічається не раніше XV ст.;

б) дистальний (поперечний) гребінець тригоніду. За даними світового розподілу, максимальна частота ознаки відзначена у представників монголоїдної раси та в групах європеїдного походження (30–50%). У антропологічних європеїдів і негроїдів Африки спостерігається зрідка – 0–10%;

в) колінчаста складка метаконіду. Характеризується аналогічними тенденціями світового розподілу;

г) трикореневий перший моляр. За представленим останнім зведенням даних, із максимальними частотами (20% і більше) зустрічається в монголоїдних групах Північно-Східної Євразії та в арктичних монголоїдів Америки (тобто, у представників синодонтного одонтологічного типу). Надзвичайно рідко така ознака наявна у населення західних районів Євразії.

Виявлено фени:

1) «міжкореневий затік» емалі в бік біфуркації кореня, що формує лінію емалево-цементного кордону (у 46– 4 тип, трикутний виступ емалево-цементного кордону, звернений до біфуркації кореня).

Це важлива расово-діагностична ознака. Тип 4 – низькі значення показника (0–10%) характерні для груп європеїдного населення. Світовий мінімум зафіксовано у негритянського населення Африки. Максимальні частоти (понад 60%) відзначені у континентального та прибережно-тихоокеанського монголоїдного населення Сибіру, 20–30% – у населення Південного Сибіру;

2) Число горбків нижнього моляра 46 – п'ять (не маємо в своєму розпорядженні опубліковані зведення розподілу цього показника);

3) Взаємне розташування горбків 46 має «плюс (5) візерунок». Також не маємо опублікованого зведення даних про частоти його розподілу в світі на першому молярі в будь-якій сукупності груп.

На думку деяких дослідників, світовий діапазон частоти розподілу цього фену – 0–35%. Значення показника має великий різнобій у межах кожної великої раси. Проте аналіз цієї ознаки дає дієві результати при локальних зіставленнях груп.

Має сенс відзначити, що у чоловіка із 46 зубом, ймовірно, розташування останніх було «рідким», тобто – із проміжками між зубами.

Тож аналіз одонтологічних расових маркерів зуба 46 не дає яскравих та чітких обрисів, але за більшості прикмет зуб міг належати людині із групи одонтологічних південних європеїдів.

Серед відмінних рис антропо-одонтологічної системи невисокої жінки з поховання 4 Гребінківського кургану («шаманка»), є факт сусідства прикмет редукції та патріархальних ознак. До перших відноситься: грацильний кістяк; первинна адентія (гіпо-

донтія); пізня межа прорізування зубів мудрості. До другого – трети приматів.

Але у жінки зібрані практично всі фени:

1) зміщення зубів з лінії альвеолярної дуги – не виявлено. За даними аналізу світового розподілу краудингу ознака варіює (0–50%). На Євразійському континенті виявлено два ареали його високої частоти. Перший – Далекий Схід (представники арктичної раси). Другий – Центральна Азія. У європеїдних групах є мінімум цієї ознаки.

Інший вид ознаки з ряду маркерів, пов'язаних із дефіцитом вільного простору в передній ділянці альвеолярного відростка щелепи – крилоподібна ротація (немає). Високі її частоти спостерігаються (до 50%) у стародавнього населення Японії, сучасного населення Сибіру, Китаю, Південно-Східної Азії, індіанців Північної та Південної Америки. Мінімум – зафіксовано у населення Західної Євразії;

2) діастема – не виявлено. Високі частоти (у середньому 10%) характерні для трьох груп – антропологічних європеїдів, населення Західного Сибіру та центральних районів Сибіру;

3) торуси та горіхові здуття щелеп (гіперостози) – не виявлені. Відомі деякі ареали з високим відсотком народження (від 40%): відзначені у мешканців Тихоокеанського узбережжя Євразії, монголоїдів Євразії, сучасного та неолітичного населення Японії, неолітичних колекцій Кореї, у середньовічних норвезьких серіях;

4) гіподонтія – виявлено. Оскільки у жінки з поховання 4 знайдений цей маркер, останнє заслуговує на особливу увагу. Він зустрічається як у монголоїдних (понад 30%), так і в європеїдних серіях (20–25%);

5) лопатоподібна форма верхніх центральних різців: бал 0, язична поверхня плоска, тобто, фен не виявлений. Найбільш цінна расово-диференціююча ознака в етнічній одонтології. В європеїдних групах його частота не перевищує 15%. Максимальні значення – від 70% відзначені у групах з Тихоокеанського узбережжя Азії, населення Китаю, індіанців Америки. Населення південних районів Сибіру, Казахстану характеризується наявністю лопатоподібних медіальних різців не більше 40–60%. Вестибулярна поверхня передньої групи зубів трикутної форми. Це положення свідчить про подібний (трикутний) тип обличчя особи [3, с. 296];

6) система Корабеллі (протостилід) – не виявлено. Як уже зазначалося, досить високий відсоток народження (близько 50% і вище) характерний для європеїдної раси, особливо її північних представників. У південних європеїдів він не перевищує 15–20% (до південних європеїдів належить сучасне та давнє населення України). У монголоїдних групах ознака фіксується набагато менше (5–30%). Істотно вища частота ознаки у казахів – близько 50%. Але, наголосимо, є дані що ця ознака вперше трапляється не раніше XV ст.;

7) редукція гіпоконусу – не виявлена, ні на першому, ні на другому молярі. Не маємо опублікованого зведення даних про частоти його розподілу в світі на першому молярі у будь-якій сукупності груп.

Редукція гіпоконусу на другому молярі, за даними таблиць світового розподілу ознаки, фіксується у широкому діапазоні – 13–95%. 20–35% характерні для Європи, Індії, монголоїдних груп Сибіру, арктичних груп Америки. 0–10% – для Австрало-Океанійського регіону, півдня Африканського континенту;

8) міжкореневий затік емалі – виявляється та фіксується бал (тип) 4. Важливо, що у жінки відзначений такий самий тип, як і в зубі «46» із намиста. Вище зазначені області охоплення цією ознакою;

9) число горбків нижніх молярів – п'ять;

10) взаємне розташування горбків нижніх молярів – +5 візерунок. У «шаманки», так само як і в зубі 46, ознака збіглася. Наявні дані щодо цієї ознаки описані вище;

11) дистальний гребінь тригоніду – не виявлено. Так само він відсутній у невисокої жінки, як і в зубі 46. З наведених даних щодо широти охоплення ознаки ясно, що це побічно підтверджує європеїдне походження і жінки, і чоловіка – власника зуба 46;

12) колінчаста складка метаконіду – не виявлена. У жінки з поховання 4 і «власника» зуба 46 цей фен відсутній. Таким чином, ознака характеризується аналогічними тенденціями світового розподілу. Це також додаткове підтвердження європеїдного походження антропологічних матеріалів з поховання 4;

13) трикореневі перші моляри – так само не виявлені.

Складно точно стверджувати щодо расової приналежності жінки, тому що, і по одній людині важко зробити висновок взагалі (проте проглядається європеїдне походження), але те, що

між расовими морфологічними її ознаками та ознаками в зубі 46, спостерігається стійкий зв'язок – очевидний факт. Це цілком могли бути люди однієї етнічної гілки. До неї також належать і поховані в комплексах сусідніх поховань 2 та 3. Це підтверджується не лише їхньою однокультурною (донецька катакомбна) характеристикою, а й, напевне, кровноспорідненим зв'язком.

Висновки. 1. У похованні шаманки катакомбного часу з Гребінківського кургану у складі намиста наявний оброблений людський зуб.

2. Підвіска із зуба виготовлена із нижнього постійного моляра (нумерація зуба 46 за класифікацією ВООЗ).

3. За життя зуб належав чоловікові, вік якого встановлюється приблизно у межах 35–45 років.

4. На момент випадання/виривання цього зуба у чоловіка сусідніх зубів, ймовірно, вже не було, або ж вони були розташовані доволі рідко.

5. Для використання зуба як підвіски медіальний корінь був обламаний, а в дистальному – влаштований отвір.

6. Вражає той факт, що місце для свердління отвору було обране дуже успішно, оскільки мінімальне зміщення в іншу сторону призвело б до руйнування і розтріскування оболонок об'єкта. У нашому випадку навіть ніде не переривається цілісність тканини кореня. Для дренажу таким чином було обране місце, котре здійснювало б найменший опір під час свердління, а також давало найбільше шансів на збереження цілісності зуба.

7. Обламування медіального кореня також свідчить про наявність певних знань, можливо, і практичних у галузі будови та лікування зубощелепної системи.

8. Власник зуба 46 страждав від хронічного карієсу. Ймовірно, це й стало причиною видалення зуба.

9. Суттєва враженість зуба – свідчення значної хворобливості, що на той час (за нашими даними) для племен як катакомбної, так і ямної культур на досліджуваній території було рідкісним явищем (це випадок найбільш занедбаного карієсу тієї епохи, що задокументований на сьогодні).

10. На самій підвісці-«намистині» виявлено дві зони ураження хронічним поверхневим і середнім карієсом. На першому, при 250-разовому збільшенні, було помічено односпрямовані, майже однорозмірні борозенки, – сліди обробки ураженого місця. Чи це сліди лікування, чи шліфування під огранювання для намис-

та – стверджувати важко, але той факт, що їх розмір обчислюється мікронами, і на сьогодні такі сліди можна отримати лише за допомогою застосування алмазного свердла, вражає.

11. Можна зі впевненістю стверджувати, що колишній власник зуба, «шаманка» та особи з сусідніх поховань 2 і 3, належали до однієї етнічної групи, можливо, південної гілки європеїдної раси.

Примітки

* Зуби нижньої щелепи М. М. Герасимов не піддав аналізу за ознакою стертості. Таким чином, віковий період індивіда, якому належав зуб «4б», абсолютно точно встановити не вдається. Лише приблизний вік. Сучасні класифікації стертості враховують лише віковий аспект зношування, не враховуючи особливостей зміни приготування їжі. Це стосується найбільш застосовуваних таблиць стертості, а також міжнародної стандартної класифікації, де наявне: 0 = немає абразії, 1 = поодинокі фасетки на кінчику зуба, 2 = втрата оклюзії кінчика зубів, 3 = відкритий дентин, 4 = помітний вторинний дентин, 5 = відкрита пульпа.

Зношення зубів (абразія) є фізіологічним процесом їх адаптації до постійної напруги під час жування. Абразія є типом зношування, що утворюється на зубах силою тертя екзогенних матеріалів при різцевій та жувальних функціях. Цей процес вплинув на морфологію зубів, що знову прорізуються, з часів їх першої появи мільйон років тому. Емаль – це мінерал, що перший зачіпається абразією, яка далі більшою мірою впливає на значні області дентину з подальшою реакцією пульпи зуба і переодонтальної тканини. Отже, надмірна абразія була приписувана хворобам періодонту. Абразія залишається добре відомим явищем у палеоантропологічних та археологічних зразках кісткових матеріалів. Дієта була обговорена як основний фактор стертості зубів в археологічних останках. Однак за минулі століття стертість зубів знижувалася внаслідок зміни дієти сучасних популяцій, тоді як відсоток карієсу зростав.

Отже, ступінь зносу зубів, зручніше, на наш погляд, вивчати за даними М. М. Герасимова (*Герасимов 1955; Пашкова 1963*).

** Цифрова панорамна рентгенограма зуба «4б». Використано цифровий панорамний апарат «ORTHOPHOS XG 5 DS Serh» фірми «SIRONA» (Німеччина), що працює в режимі телерентгенографії (архів ЛІМІА ЦОДПА).

Автори щиро вдячні співробітникам Рентгенцентру «ОРТО-ПАНОРАМА», миській дитячій клінічній стоматологічній поліклініці (м. Полтава, вул. 1100-річчя Полтави, 9), а також особисто директору центру Свиридї Еріці Олександрівні та лікарю-рентгенологу Ступіній Юлії Вікторівні, без допомоги яких такий комплексний аналіз одонтологічного препарату був би неможливий.

Джерала та література

1. **Артем'єв А. В., Шерстюк В. В.** Підвіска із зуба людини з катакомбного поховання у Гребінці. АЛЛУ. Полтава, 2007. № 1-2 (21-22). С. 2 обкл.
2. **Герасимов М. М.** Восстановление лица по черепу: (современный и ископаемый человек). М.: Изд-во АН СССР, 1955. 585 с.
3. **Головко Н. В.** Ортодонтия. Развитие прикуса, диагностика зубоцелепных аномалий, ортодонтический диагноз. Полтава: ПФ «Форміка», 2003. 296 с.
4. **Дмитриенко С. В., Краюшкин А. И., Сапин М. Р.** Анатомия зубов человека. М.; Ниж. Новгород, 2000. 193 с.
5. **Дмитриенко С. В.** Классификация аномалий и деформаций челюстно-лицевой области. Волгоград, 1999. 23 с.
6. **Каськова Л. Ф., Артем'єв О. В., Чупріна Л. Ф., Ващенко І. Ю.** Основні морфометричні відмінності постійних зубів, призначені для визначення статі на палеоантропологічному матеріалі. Рішення про реєстрацію авторського права на твір заявл., № 84580 від 23.10.2018. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 83482.
7. **Пашкова В. И.** Очерки судебно-медицинской остеологии. Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. М.: Медгиз, 1963. 154 с.
8. **Шерстюк В. В.** Катакомбне поховання шаманки з Гребінки. АЛЛУ. Полтава, 2008. № 1-2 (23-24). С. 12-21.
9. **Шерстюк В. В., Артем'єв А. В.** Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження кургану в м. Гребінка Полтавської області навесні 2007 р. НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 483. 158 арк.

А. В. Артем'єв, В. В. Шерстюк, Н. А. Моргун, Г. О. Акжитова,
М. В. Коваленко

Одонтологічний аналіз людського зуба зі складу намиста з поховання шаманки катакомбної спільноти (розкопки 2007 р. у м. Гребінка на Полтавщині)

Проведене всебічне одонтологічне і палеопатологічне вивчення підвіски із зуба людини фіналу епохи ранньої бронзи із шаманського поховання представниці катакомбної культури (дослідження В. Шерстюка у 2007 р. в м. Гребінка на Полтавщині). Здійснена ідентифікація, визначення расової приналежності за зубом, аналіз патології тощо.

Висновки вказують на те, що зазначений зуб, що мав досить значні враження карієсом, рідкісні для того часу, був, імовірно, видалений шаманкою (яка, безперечно, виконувала і функції цілительниці) у родича чи співплемінника – чоловіка у віці 40–45 років. У разок намиста підвіска, виготовлена із зуба, була вміщена вже в якості своєрідного «лікарського трофею».

Ключові слова: катакомбна культура, Гребінка, курган, шаманка, намисто, підвіска із зуба людини, одонтологія, карієс.

A.V. Artiemiiev, V. V. Sherstiuk, N. A. Morhun, H. O. Akzhytova,
M. V. Kovalenko

**Odontological Analysis of Human Tooht from Necklace
from Shaman Burial of Catacomb Community
(Excavations of 2007 in Hrebinka, Poltava Region)**

A comprehensive odontological and paleopathological study of a pendant from a human tooth of the Bronze Age from a shamanic burial of a representative of the catacomb culture was conducted (research by V. Sherstiuk in 2007 in the city of Hrebinka, Poltava Region). Identification, determination of the racial affiliation of the tooth, analysis of pathology, etc.

The findings indicate that the mentioned tooth, which had significant caries lesions, rare for that time, was probably removed by a shaman (who, of course, also performed the functions of a healer) from a relative or fellow tribe member – a man aged 40-45. It was already inserted into the necklace as a kind of «doctor's trophy».

Keywords: Catacomb culture, Hrebinka, barrow, Shaman, necklace, pendant made of human tooth, odontology, caries.

Етапи картографування Басівського городища

Аналізуються етапи створення планів одного з найбільших за площею городищ раннього залізного віку Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, що тривають уже понад століття.

Ключові слова: скіфський час, Басівське городище, картографування.

Городище поблизу с. Басівки відоме в науці вже понад століття. Воно є другим за площею укріпленим пунктом раннього залізного віку на території Лівобережної України. Його будівництво пов'язане з племенами скіфського часу, які на початку VI ст. до н. е. починають спорудження оборонних споруд на кількох мисах правого берега р. Сули. Басівське городище є складною системою укріплень, що були зведені у тісному зв'язку з рельєфом. Вони прокладені не тільки з напільної сторони та по краях мису, а й по його схилах та дну окремих ділянок яру. Згодом було розпочато спорудження ще однієї ділянки укріплень, котра захищала Басівське городище з боку р. Хмелівки. Вона «розрізала» поселення в урочищі Великий вал, а згодом, у його північній частині функціонувало інше поселення.

Дослідники городища виділяють кілька періодів активного використання городища [7, с. 59]. З них два датовані VI–IV ст. до н. е., третій – III–II ст. до н. е. У цих шарах виявлені матеріали скіфського та зарубинецького періодів. Четвертий період – IX–XI ст., пов'язаний з існуванням на території укріплення Башта поселення роменської культури. В 2019 р. В. В. Приймаком у відвалах грабіжницьких розкопок зібрано невелику колекцію кераміки волинцевської культури.

Створення планів цієї пам'ятки можна умовно поділити на кілька етапів, які, проте не є лінійним процесом — від найбільш простого до складного. Техніки креслення змінювалися й у переважній більшості залежали від кваліфікації топографів. Найбільш точний та інформативний план був створений наприкінці 20-х рр. ХХ ст. і на багато років саме він став основою для подальших досліджень. На сьогодні всі плани досить відомі та нещодавно були опубліковані, що полегшує їх порівняння [8, с. 132–134, рис. 1–3]. Усі вони містять певні деталі, що не трапляються у попередніх та подальших дослідженнях. Доказ або спростування їх існування є одним із завдань сучасних дослідників городища.

Перший етап — початок ХХ століття. Перший план городища був накреслений В. Г. Ляскоронським на початку ХХ століття. Ним було знято план городища, на якому зафіксовано тільки укріплення в ур. Башта. Крім того, з північної, напільної сторони на плані позначено «*зміевый вал*» та три лінії валів, що з'єднані одним перпендикулярним. Укріплення Аршавське позначене двома ділянками валів. Великий, дугоподібний вал та рів з напільної, північної, сторони, а також ділянки на пониженій стрілці мису. В. Г. Ляскоронський не визначив час будівництва укріплень, а наявність великого валу і фрагментів ліпного посуду стали одним із його аргументів у дискусії про датування Змієвих валів. Судячи з опису та згадки «змієвого валу» з північної сторони від укріплень Башти, В. Г. Ляскоронському було відомо про наявність Басівського валу, однак на план він був нанесений умовно, без дотримання масштабу [10, с. 423]. Цей план виявився першим зображенням оборонних споруд центральної частини городища. Він накреслений у типовій манері вченого з використанням техніки бергштрихування. Перевагою цієї техніки є можливість відображати рельєф, недоліком — значний час для креслення плану та складність його коригування і доповнень.

1906 р. перші археологічні дослідження на городищі здійснив М. О. Макаренко. Ним був створений новий план пам'ятки, що включав нові складові. В описі городища та на його плані є назви їх окремих частин, що відомі і сьогодні — Аршавське, Башта, Городок. Цей план був створений із використанням ізоліній, що на той час позначало передові тенденції у техніці креслення. Його особливістю є зображення кількох ділянок валів у північ-

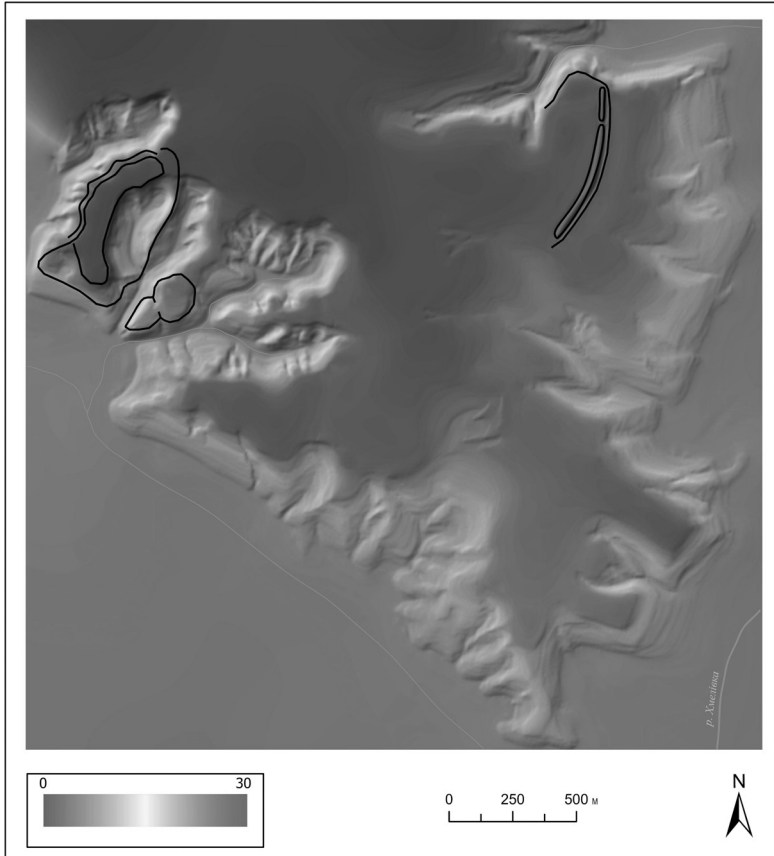

Рис. 1 Цифрова модель рельєфу місцевості навколо Басівського городища.

ній частині Башти, на плато. Вони частково співпадають із тими, що зображені на плані В. Г. Ляскоронського. На плані також виділяється дугоподібний вал на північ від основної групи укріплень. Він з'єднує дві балки, що обмежують Башту та Аршавське. Є припущення, що цей вал був накреслений з помилкою. М. О. Макаренку було відомо про Басівський вал, але чітко його картографувати він не зміг. На окремому кресленні Малий городок має ще одну лінію укріплень, що складаються з валу та рову [11, с. 77, рис. 46, с. 85, рис. 57]. Також існують зображення трьох

курганоподібних насипів, призначення яких з точки зору оборони незрозуміле. Вчений зазначав, що план городища є приблизним і пам'ятка ще потребує спеціальних топографічних робіт.

Загалом перший етап картографування Басівського городища характеризується застосуванням різних методик картографування та креслення. В цей час учені мали можливість вивчати комплекс тоді, коли були цілими окремі частини оборонних споруд, що знаходилися на плато з північної сторони. З іншого боку, загальний рівень знань про пам'ятку не давав змоги визначити всі її складові, що призвело до фрагментарності картографування.

Другий етап – кінець 20-х – 50-ті рр. ХХ ст. 1927 р. науковцями-топографами Роменського округового музею під керівництвом директора М. М. Семенчика було здійснено розвідки від верхів'їв Сули до її середньої течії. Серед інших об'єктів було обстежене і Басівське городище. Тоді було знято план укріплень Аршавське, Башта та Малий Городок, які за точністю і виконанням на сьогодні є одними з кращих. План знімали брати О. та В. Гричуки. План виконаний із використанням ізоліній для відображення рельєфу. Укріплення і штучні споруди подані бергштрихуванням, притаманним для планів і карт масштабу 1:2000. Така техніка дозволяла відобразити найменші деталі та пошкодження укріплень, зображати їх об'ємними і, разом із тим, показати їх у поєднанні з рельєфом. На плані відображені лише ті складові, що збереглися і до сьогодні, отже свідчать про активне руйнування оранкою складових, розташованих на плато [13, арк. 14].

Ці дослідження продовжені 1946 р. спільною роботою М. М. Семенчика та В. А. Іллінської. В околицях с. Басівки було обстежено дві пам'ятки – курганний могильник та городище [6, с. 140, рис. 1]. Такі розвідки мали на меті пов'язати поховальні пам'ятки із поселеннями та городищами раннього залізного віку. Загальний план городища був спрощеною копією плану 1927 р. без нанесення Басівського валу. Важливим результатом цих робіт стало уточнення культурно-хронологічної належності городища. Після цього, починаючи з 1947 р., В. А. Іллінською було здійснено археологічні розкопки, котрі тривали три польові сезони (1947, 1957 та 1959 рр.). За цей час роботи велися на укріпленні

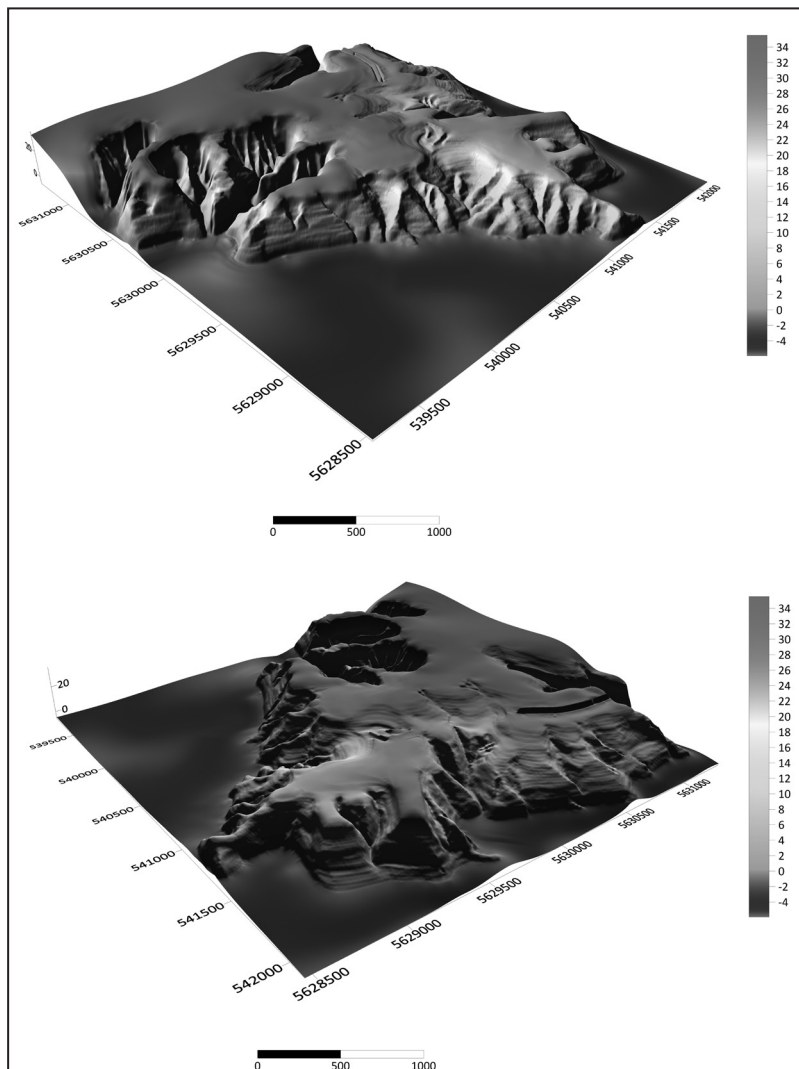

Рис. 2. Тривимірна модель місцевості навколо Басівського городища. А – вигляд з південного заходу, б – вигляд з північного сходу.

Башта, досліджувалися оборонні споруди. Тоді ж Басівський вал інтегровано до загальної системи укріплень, а саме городище було включене до переліку городищ-гігантів раннього залізного віку України. Зважаючи на розміри городища та включення у його склад Басівського валу, новий план є схемою укріплень без зображення рельєфу [6, с. 142, рис. 3: 1]. На плані з'явилися кілька складових, яких не мали плани попередніх дослідників. Це — підковоподібний насип на північ від напільного укріплення Аршавського. Судячи з його розташування він є рештками валів, що існували на початку ХХ ст. і були зафіксовані планами В. Г. Ляскоронського та М. О. Макаренка. Найбільш цікавими є вали, що з'єднували городища Башта, Аршавське та Малий Городок із Басівським валом. Саме вони дозволяють віднести Басівське городище до кола городищ-гігантів. На сьогодні їх рештки на поверхні не простежуються. У 2019–2020 рр. авторами було детально обстежено місця, де вони позначені на схемі В. А. Іллінської. Північний вал, що з'єднує дві балки, повинен пролягати через територію села. Частина цієї ділянки деформована під час будівництва дороги — її насип та кювети змінили рельєф місцевості. Південна ділянка валу проходила полем, що активно розорюється. Таким чином, ці укріплення були знищені багаторічною оранкою та будівництвом.

Отже, зазначений період характеризується переходом від детальних та точних планів до примітивних схем, на яких було позначено всі складові городища як єдину оборонну структуру. Довгий час ця схема виступала єдиною і використовувалася вченими-скіфологами до кінця ХХ ст., що й загалом характеризує другий етап картографування городища.

Третій етап — 90-ті рр. ХХ ст. — 2010 рр. Поновлення розкопок на території Басівського городища припало на початок 90-х рр. ХХ ст. Археологічною експедицією «Сула» під керівництвом Ю. В. Болтрика за три польові сезони (1992–1994 рр.) було здійснено розкопки на всіх складових городища, з'ясовано потужність культурних нашарувань, а також особливості устрою оборонних споруд. Цей період характеризується занепадом у картографуванні. Загального плану городища так і не було знято, а креслення попередніх дослідників були вже досить застарілими та інколи протирічили один одному [1, с. 17–19; 2, с. 13–14; 3, с. 40–43].

Четвертий етап – з 2011 р. – сучасний. Зі створенням історико-культурного заповідника «Посулля» актуальним стало укладання єдиного і сучасного плану городища. Групою науковців науково-дослідного Інституту пам'ятко-охоронних досліджень (Р. М. Осадчий та С. Є. Чорновол) було нанесено на карту десяти-тисячного масштабу всі складові Басівського городища [12]. Це стало початком робіт із картографії всіх складових цієї грандіозної пам'ятки.

2019 р. співробітниками ІКЗ «Посулля» було зафіксовано значні руйнування культурного шару грабіжницькими розкопками на майданчику городища Башта. Під час огляду пам'ятки авторами знятий топографічний план городища (ур. Аршавське, Башта та Малий Городок і Басівського валу), здійснено аерофотозйомку [4, с. 206–209, рис. 6].

З 2020 р. на городищі працює чергова археологічна експедиція (керівник – аспірант відділу археології раннього залізного віку А. А. Корж, науковий консультант – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України Д. В. Каравайко).

Під час роботи експедиції були виявлені культурні нашарування вздовж західного схилу мису – між укріпленнями Башти та Аршавського. Здійснено також обстеження території, що позначена на плані В. А. Іллінської як частина Басівського городища. Укріплень або їх помітних решток не було виявлено. Опитування місцевого населення підтверджує існування валоподібних насипів на північний та південний захід від Великого валу. За їх свідченнями, останні були частиною антиерозійних заходів, проведених на початку 60-х рр. і знівельованих за допомогою бульдозера у 80-х рр. ХХ ст. Це пояснює наявність саме цих «укріплень» на схемі В. А. Іллінської та їх відсутність на попередніх кресленнях і планах. Застосування супутникових фотознімків дозволило виявити темну пляму, що розташована там, де на плані В. Г. Ляско-ронського та М. О. Макаренка зображені вал і рів. Її ширина й конфігурація дають можливість допускати штучне походження, хоча східна частина цієї плями поділяється на дві частини, що типово для природних об'єктів. Відповідь на питання щодо походження цього об'єкта можуть дати лише археологічні дослідження.

Археологічні розвідки Д. В. Каравайка та А. А. Коржа в районі Басівського валу дозволили виявити культурний шар кількох поселень. Також було здійснено перетин оборонних споруд Басівського валу. За результатами розкопок з'ясовано, що вал збудований на поселенні скіфського часу, що займає великий мис правого берега р. Хмелівки [8, с. 135, рис. 4; 9, с. 24–28]. Окремо Д. В. Каравайком та Є. М. Осадчим було здійснено ретельний огляд оборонних споруд городища. Як результат, здійснене коригування загального плану. Крім того, перспективним для обстеження є й північний схил мокрої балки, що впадає у р. Хмелівку й обмежує Басівське городище з півночі. Саме там можуть бути виявлені нові ділянки оборонних споруд. Зокрема, північно-західна ділянка Басівського валу була обстежена Д. В. Каравайком у 2021 р. Ним виявлені споруди, що можуть бути частиною входу або в'їзду із заплави на плато корінного берега. А, отже, загальний план комплексу ще буде уточнюватися й доповнюватися. Цифрова модель рельєфу Басівського городища та його найближчої округи, розроблена авторами, допоможе не тільки візуалізувати рельєф місцевості, а й зрозуміти логіку стародавніх будівничих оборонних споруд (рис. 1; 2).

Отже, роботи з картографування Басівського городища можна умовно розподілити на чотири етапи. Вони відображають рівень картографії та фах дослідників, які брали участь у роботі археологічних експедицій, а також стан загальних знань про пам'ятку впродовж вказаного часу. На сьогодні актуальним є пошук втрачених оборонних споруд та з'ясування того, чи були вони єдиним оборонним комплексом, чи окремими спорудами, зведеними для вирішення певних завдань захисту.

Література

1. Болтрик Ю. В., Бунятян К. П. Розкопки на Басівському городищі. АДУ 1992 р.: зб. наук. пр. К.: ІА НАНУ, 1993. С. 17-19.
2. Болтрик Ю. В., Бунятян К. П. Розкопки на Басівському городищі. АДУ 1993 р.: зб. наук. пр. К.: ІА НАНУ, 1997. С. 13-14.
3. Болтрик Ю. В., Фіалко Е. Е. Басовское городище – центр Посульского узла памятников раннего железа. Древности. Харьков, 1995. С. 40-43.
4. Гречко Д. С., Осадчий Є. М., Крютченко О. О. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. Феномен Більського городища – 2020: зб. наук. пр. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК, 2020. С. 199-213.

5. **Ильинская В. А.** Разведка памятников скифского времени на Посулье за 1946 г. АП УРСР. К., 1949. № 2. С. 138-147.
6. **Ильинская В. А.** Скифы Днепроовского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К.: Наукова думка, 1968. 268 с.
7. **Ильинская В. А.** Позднескифский слой Басовского городища. КСИА ИА АН УССР. К., 1961. Вып. 11. С. 59-63.
8. **Корж А. А.** Нові дослідження захисних споруд Басівського городища. АДУ. К.: ІА НАНУ, 2022. Вип. 1 (42). С. 131-140.
9. **Корж А. А.** До проблеми картографування Басівського городища. Фактор простору в історичних дослідженнях. Матеріали ІІІ Міжнародної наукової конференції. Переяслав, 2021. С. 24-29.
10. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы длинные (змиевы) валы в бассейне Сулы. Труды XI Археологического съезда. М., 1901. С. 435-436.
11. **Макаренко Н. Е.** Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. Изв. ИАК. СПб., 1907. № 22. С. 38-90.
12. **Сердюк С. О., Чернопол С. Є.** План організації території Державного історико-культурного заповідника «Посулля» у с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області (з визначенням меж та режимів використання зон охорони пам'яток). Науково-дослідний інститут пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України, 2010 р.
13. **Семенчик М. М.** Археологічні розвідки на Посуллі. НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 116/17-а. 32 арк.

Є. М. Осадчий, О. В. Коротія

Етапи картографування Басівського городища

Басівське городище – одна з наймасштабніших та складних у відображенні археологічних пам'яток. Історія його картографування умовно може поділятися на чотири етапи. Перший та другий ознаменувалися активними топографічними роботами і створенням сучасних на той час планів окремих складових городища. Третій етап характеризується занепадом справи картографування, використанням застарілих і примітивних схем городища. Сучасний етап – це по-суті повернення до стандартів кінця 20-х рр. ХХ ст., але з використанням сучасних методів креслення та застосування електронних приладів вимірювання.

Ключові слова: скіфський час, Басівське городище, картографування.

Ye. M. Osadchyi, O. V. Korotia

Stages of Bilsk Site of Ancient Settlement Cartography

Bilsk Site of Ancient Settlement is one of the biggest and most complicated in archaeological meaning monument. History of its

cartography can be divided into four stages. The first and second ones included active topographic work and creating modern for that time plans of separate parts of settlement. The third stage is characterized with smaller level of cartography, usage of old and primitive schemes of settlement. The recent stage is a coming back to the standards of the 1920s, but with modern methods of map-making and electronic equipment for measurement.

Keywords: the Scythian Time, Basivka Site of Ancient Settlement, cartography.

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін
(м. Київ, сс. Мачухи та Ковалівка Полтавського району)

Тілопальне поховання в урні на Шишацькому могильнику

*Публікуються матеріали поховання кремованих решток,
виявлених на Шишацькому могильнику черняхівської куль-
тури під час археологічних досліджень 2015 року.*

Ключові слова: черняхівська культура, поховання, кремація, Шишацький могильник, Барбарикум.

Історія дослідження пам'яток черняхівської культури у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі нараховує більше ста років [1, с. 9–19; 11, с. 87–193]. На сьогодні найбільша кількість поховань розкопані на Війтенківському (Харківська область) [2, с. 289] та Шишацькому могильниках [7–14]. Їх дослідження ще тривають.

Шишацький могильник скіфського часу та черняхівської культури розташований за 0,8–1,0 км на захід від смт Шишаки (відповідно до сучасного адміністративного підпорядкування відноситься до Миргородського району Полтавської області), праворуч від балки, на дні якої знаходяться ставки, в урочищі Дернова Долина.

Могильник значною мірою зруйнований кар'єром Шишацького цегельного заводу. Знищено значну територію пам'ятки, де збереглася лише східна межа (на сьогодні остаточно площу та межі руйнувань не визначено, як і кількість знищених поховань).

Результатом кількарічних археологічних досліджень Шишацького могильника черняхівської культури стало виявлення та фіксація 156 поховань, представлених трупопокладеннями і трупоспаленнями. Основну їх кількість становлять поховання-інгумації з переважанням північної або західної орієнтації померлих (західна орієнтація трапляється

найчастіше, окремі поховання зорієнтовані у східному та південному напрямках).

Поховання кремованих решток для Шишацького могильника на сьогодні є рідкісною знахідкою. Тому кожне виявлення таких поховань-кремацій на могильнику привертає увагу. Одне з тілопальних поховань було знайдене та досліджене під час роботи археологічної експедиції на чолі з авторами 2015 р. [8, с. 143].

Окрім можливого існування поховальних традицій місцевого населення, яке могло надавати перевагу інгумації, однією з причин нечисельності поховань-кремацій у Шишаках може бути проведення під час функціонування кар'єру в районі розташування пам'ятки попередніх робіт, що передбачало зняття верхнього шару ґрунту і складання його в бурти для майбутньої рекультиваци ділянки. Оскільки поховання-кремації в середньому були менш заглибленими, ніж інгумації, припускаємо, що якась їх частина і могла бути зруйнована в результаті зазначених маніпуляцій. Підтвердженням цього є виявлення під час огляду відвалів кар'єру фрагмента денця горщика із залишками кремації в ньому.

Б. В. Магомедов установив, що інгумації із західною орієнтацією переважають на тих могильниках, де встановлений невеликий відсоток тілоспалень [3, с. 27]. Саме така риса характерна і для Шишацького некрополя черняхівської культури.

Поховання 131 було виявлене на глибині 0,92 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 1; 2). Пляма від ями поховання не фіксувалася, що пов'язано із невеликими її розмірами. Середня ж глибина поховань-кремацій у черняхівській культурі складає, за даними узагальнюючих досліджень, близько 0,5 м [15, с. 41]. Водночас мусимо зазначити, що глибина поховання-кремації 131 є відносно незначною, порівняно з похованнями-інгумаціями Шишацького могильника.

Захоронення здійснене в посудині (або в її нижній частині), виготовленій на гончарному крузі, — у горщику сірого кольору. У ньому виявлено фрагменти верхньої частини ще одного горщика, що був слабо випаленим. У посудинах збереглася невелика кількість фрагментів людських кісточок, що може вказувати на поховання маленької дитини. Очевидно, погано випалений горщик або його великі фрагменти слугували накривкою

Рис. 1. Поховання 131 Шишацького могильника. Вид згори. *Фото.*

(покришкою) для горщика, що виконував функцію поховальної урни. Саме таке використання бракованих або слабо випалених посудин є характерною знахідкою у некрополях черняхівської культури [5, с. 66–68].

До супровідного інвентарю в похованні 131 можна віднести краплю білого скла, що лишилася, очевидно, від скляного кубка, знахідки яких відомі і за матеріалами інших поховань Шишацького могильника [7, с. 97–103; 10, с. 20–28; 14, с. 9–109].

Інших збережених речей або їх фрагментів поховання 131 не містило.

Знахідки:

1. *Розвал* гончарного *горщика* сірого кольору, поверхня шерехата. Вінце ледь потовщене. Всередині посудина ребриста, на дні має виступ. Висота збереженої частини – 8,8 см. Діаметр денця – 5,8 см (рис. 3: 3; 4: 3).

2. *Розвал* маленького *горщика* світло-коричневого кольору, поверхня заглажена. Вінце ледь потовщене. Верх загострений.

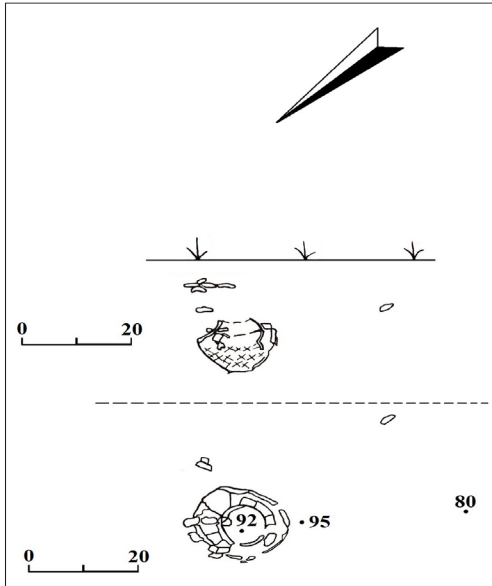

Рис. 2. Поховання 131
Шишацького
могильника. План.

Під вінцями вміщені дві ритовані лінії. Діаметр вінець – 6,6 см. На горщику збереглися сліди повторного обпалу (рис. 3: 2; 4: 2).

3. *Крапля прозорого скла*. Імовірно, залишки скляної посудини після кремації. Розміри: 2,6 × 0,9 см (рис. 3: 1; 4: 1).

Попередньо ми відносимо поховання-кремацію 131 із Шишацького могильника до типу 2 у класифікації трупоспалень О. В. Петраускаса: «трупоспалення в урнах, накритих покришкою», де в якості покриття використано одну посудину [6, с. 45].

Помічено, що в черняхівських могильниках у більшості випадків у якості урни найчастіше використовувалися саме горщики [4, с. 86; 5, с. 68; 15, с. 41].

Датуючих речей у похованні 131 із Шишак виявлено не було. Тому в хронологічному визначенні поховання ми можемо керуватися двома опосередкованими фактами. Першим є те, що під час досліджень пам'ятки нами не було виявлено окремих речей або їх комплексів, датування яких можна було б віднести до часу раніше середини IV ст. н. е. У цілому, існуюча сьогодні інформація про Шишацький могильник черняхівської культури (принаймні, що стосується дослідже-

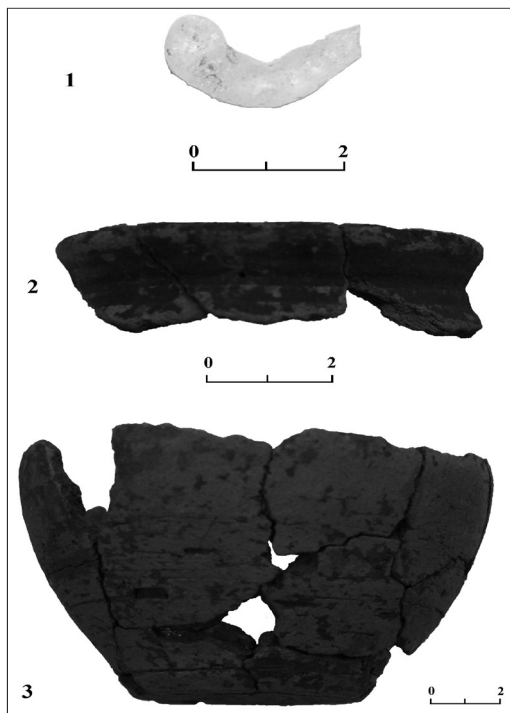

Рис. 3. Інвентар-супровід поховання 131: 1 – крапля скла;
2 – вінця горщика; 3 – нижня частина горщика.

Фото. 1 – скло; 2–3 – глина.

ної частини цієї пам'ятки), дозволяє датувати її в хронологічних межах від середини IV до середини V ст. н. е. [див. напр.: 9, с. 140–149; 12, с. 111–120].

Другий факт пов'язаний із загальним датуванням типу 2 тілопальних поховань, запропонованим у зазначеній вище класифікації. Тип 2 в основному датується у межах другої третини IV – першої третини V ст. н. е. й є достатньо характерним для пізніх фаз розвитку черняхівської культури [6, с. 48–49].

Вищезазначене дозволяє відносити час поховання 131 до порівняно широкого хронологічного відтинку часу в межах другої половини IV – першої третини V ст. н. е.

Уведення до наукового обігу всіх матеріалів із розкопок Шишацького могильника дозволить вбачати в ньому ще

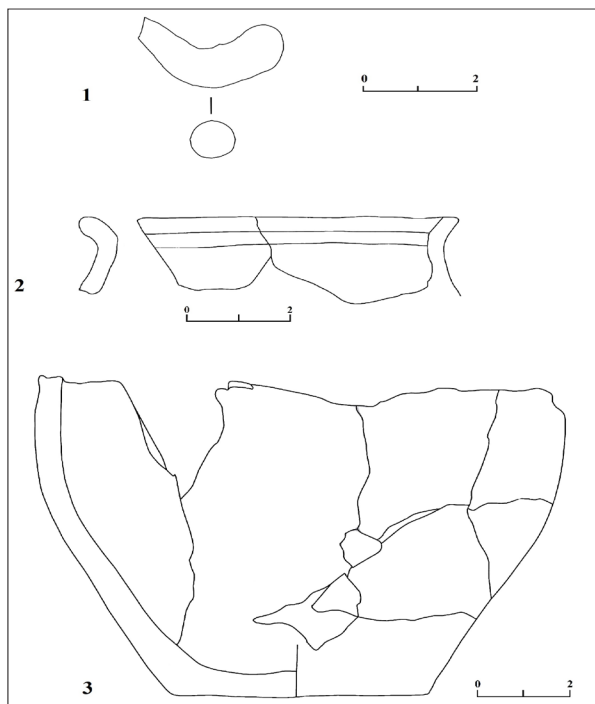

Рис. 4. Інвентар-супровід поховання 131: 1 – крапля скла;
2 – вінця горщика; 3 – нижня частина горщика.

Прорисовка. 1 – скло; 2–3 – глина.

одну еталонну пам'ятку другої половини IV – середини V ст. Аналіз знахідок також дозволяє стверджувати, що місцеві мешканці, які залишили цей некрополь, мали контакти не лише зі спорідненим черняхівським населенням Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя та степовиками, котрі мешкали у безпосередній близькості, а й із жителями Північного Причорномор'я, Західної Європи, а можливо, і населенням Євразійських степів та Кавказу.

Проведені за ці роки археологічні розкопки на Шишацькому могильнику черняхівської культури розширили джерельну базу, що дозволила здійснювати атрибуцію знайдених предметів, пошуки хронологічних маркерів, простежувати особливості поховальної обрядовості, соціальної стратифіка-

ції місцевого населення, досліджувати етнокультурну ситуацію в регіоні.

Література

1. **Абашина Н. С., Магомедов Б. В., Рейда Р. М.** Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області. К.: ІА НАНУ, 2019. 136 с.
2. **Любичев М., Філатов Д., Руснак В., Варачова К., Госунська В., Шульгце Е., Мизгін К.** Дослідження пам'яток пізньоримського часу на території Харківської області. АДУ 2020 р.: зб. наук. пр. К.: ІА НАНУ, 2022. С. 288-289.
3. **Магомедов Б.** Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. 290 с.
4. **Никитина Г. Ф.** Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. Могильники черняховской культуры: сб. науч. ст. М.: Наука, 1988. С. 5-97.
5. **Никитина Г. Ф.** Систематика погребального обряда черняховской культуры. М.: Наука, 1985. 208 с.
6. **Петраускас О. В.** Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія). Археологія. К., 2002. № 3. С. 40-65.
7. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури. Археологія. К., 2014. № 1. С. 97-103.
8. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Розкопки Шишацького могильника. АДУ 2015 р.: зб. наук. пр. К.: Стародавній Світ, 2016. С. 143-144.
9. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Науково-рятивні розкопки Шишацького могильника. Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2016 = Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions — 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 140-149. Кол. вкл. IV.
10. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком. ОІУМ. К.: ІА НАНУ, 2016. № 5. С. 28-36.
11. **Рейда Р., Гейко А., Сапегін С.** Пам'ятки черняхівської культури в Полтавській області. Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2017. Вип. XII. С. 87-193.
12. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Деякі хроноіндикатори із Шишацького могильника черняхівської культури. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе. Ostrogothica, 2018. Serie 3. С. 111-120.
13. **Рейда Р., Гейко А., Сапегін С.** Дослідження Шишацького могильника. АДУ 2017 р.: зб. наук. пр. К.: ІА НАНУ, 2019. С. 193-194.

14. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Скляний кубок з еkleктичними ознаками з поховання 112 Шишацького могильника. Археологія. К., 2021. № 4. С. 95-109.

15. **Сымонович Э. А., Кравченко Н. М.** Погребальные обряды племён черняховской культуры. САИ. М.: Наука, 1983. Вып. Д 1-22. 152 с.

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін

Тілопальне поховання в урні на Шишацькому могильнику

Публікуються матеріали поховання кремованих решток, виявлених на Шишацькому могильнику черняхівської культури під час археологічних досліджень 2015 року.

Ключові слова: черняхівська культура, поховання, кремація, Шишацький могильник, Барбарікум.

R. M. Reida, A. V. Heiko, S. V. Sapiehin

The Cremation in Urn Burial at the Shyshaky Burial Mound

The burial materials of the cremated remains discovered at the Shyshaky burial mound of the Chernyakhiv culture during archaeological research in 2015 are published.

Keywords: Chernyakhiv culture, burial, cremation, Shyshaky cemetery, Barbaricum.

Є. М. Осадчий, В. В. Приймак
(м. Суми)

Пам'ятки біля с. Волинцеве: дискусійні аспекти

Розглядаються окремі аспекти дискусії щодо могильника в урочищі Стан біля с. Волинцеве, інших могильників VII–VIII та IX–X ст. Посейм'я. Вводяться до обігу документальні свідчення про кургани, що локалізуються біля ґрунтового могильника в урочищі Стан. Культурно-хронологічне визначення останніх неможливе без проведення додаткових робіт на місці їх розташування.

Ключові слова: старожитності колочинського, волинцевського, роменського типів, могильники, Волинцеве (Стан), Сосниця, Малі Будки, Лебязе.

Відразу після війни, повернувшись із полону, під час перебування у Путивлі, Д. Т. Березовець розпочав обстеження пам'яток археології міста й околиць. Він продовжив розвідки і в наступні роки. Справжнім відкриттям стало виявлення групи компактно розташованих пам'яток поблизу с. Волинцеве. На них було проведено розкопки самим Д. Т. Березовцем (ур. Стан 1 і 2) та його колегами – С. С. Березанською, Д. Я. Телегіним (Городок, Попова Левада), В. Й. Довженком (Курган). На розташованому неподалік Волинцевого городищі скіфського часу Ширяєве (Старі Гончари) В. А. Іллінська також провела стаціонарні дослідження після рекогносцировочних робіт Д. Т. Березовця. У 1948 р. В. Й. Довженком, паралельно із розкопками селища та могильника в урочищі Стан, досліджувалось городище Курган. У розкопках пам'яток брали участь М. Ю. Брайчевський й А. Т. Сміленко. Матеріали розкопок укріплень та майданчика городища Курган і прилеглої з напільної сторони ділянки посаду опубліковані не повністю [6, с. 251–270].

Городище Курган обстежували також О. В. Сухобоков і М. П. Кучера, однак вони опублікували різні плани цього городища, що істотно відрізнялися між собою. Перший дослідник оприлюднив план В. Й. Довженка [17, с. 64, рис. 36], другий – знятий під час спільної розвідки (рис. 4) [9-а, с. 20, 215, рис. 6: 18]. У 1979–1981 рр. стаціонарні дослідження селища Стан і городища Курган здійснювали О. В. Сухобоков і С. П. Юренко, в них брав участь й один із авторів (рис. 3).

З початку 90-х рр. ХХ ст. пам'ятки рубежу ер, розташовані неподалік с. Волинцеве, досліджувались Р. В. Терпиловським та А. М. Обломським, також за участі В. В. Приймака. Матеріали розвідок і розкопок уведені до наукового обігу.

Д. Т. Березовець опублікував картосхему розташування пам'яток біля с. Волинцеве (Стан 1, Курган і Попова Левада), що потім друкувалася й іншими дослідниками (рис. 1). Зіставлення з топографічними матеріалами різного часу показало, що схема створена на основі карти періоду Другої світової війни. На схемі пам'яток мікрорегіону, складеній А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським, виявилось не позначеним селище Стан 2 чи Городок, які розташовані у заплаві біля ур. Стан. Селище й могильник Стан 1 представлені планами, знятими Д. Т. Березовцем (однак не остаточним варіантом, на ньому нанесені не всі розкопки). Розкопки О. В. Сухобокова і С. П. Юренко також позначалися на цьому плані.

Для Посейм'я, прилеглих територій Посулля і межиріччя Сейму та Псла група пам'яток біля с. Волинцеве і навколишніх сіл є найкраще вивченою. Колонка історико-культурного розвитку від рубежу ер до золотоординського періоду та нового часу мікрорегіону заповнюється розкопаними комплексами, але опублікована лише їх частина.

Інтерпретація матеріалів розкопок пам'яток біля с. Волинцеве (Стан 1 і Курган) викликала гострі дискусії у перші роки, майже відразу після їх відкриття. Позиції Д. Т. Березовця, В. Й. Довженка, І. І. Ляпушкіна неодноразово аналізувалися. Найповнішим, хоча й не вичерпним, залишається аналіз дискусії у першій монографії О. В. Сухобокова [17, с. 41–57, рис. 17; 25–27], доповнений у наступних його працях і публікаціях С. П. Юренко, переважно спільних.

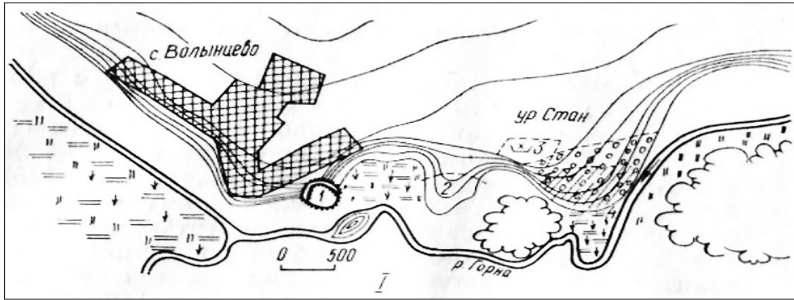

Рис. 1. Картохсхема Д. Т. Березовця розташування пам'яток біля с. Волинцеве (за О. В. Сухобоковим). 1 – городище Курган, 2 – селище Попова Левада, 3–4 – селище і ґрунтовий могильник Стан.

Однак слід зазначити, що Д. Т. Березовець обстежив особисто всі волинцевські пам'ятки, які були об'єктами дискусії (крім Великобудківського могильника, де шурфування після війни проводила Є. В. Махно). Його опонент І. І. Ляпушкін критику Д. Т. Березовця побудував на плані селища Стан, документації й публікаціях, а не особистому огляді пам'ятки і колекцій досліджень. Варто додати, що М. П. Кучера також не стояв осторонь дискусій щодо волинцевсько-роменської проблематики. Про це свідчать численні зауваження з конкретних питань вивчення стаціонарно досліджених городищ Новотроїцьке, Опішня, Курган (Волинцеве), Битиця (роменське городище). Він знімав плани як укріплень з шарами Давньої Русі і роменської культури, так і городищ скіфського часу з відкладеннями раннього та розвинутого середньовіччя, а також одношарових роменських городищ. Зняті М. П. Кучерою плани городищ роменської культури є джерельною основою в усіх публікаціях О. В. Сухобокова. Зовнішні ознаки роменських городищ, їх відмінності від давньоруських і раннього залізного віку найповніше описані М. П. Кучерою [9-а, с. 56–61, 92, 99–100, 107, 114, 215, 219–224; 11, с. 9–10, 26–28, 34–36].

Серед кола інтересів Є. О. Горюнова були ранньоволинцевські (з пастирською керамікою, або сахнівські, за іншою термінологією) старожитності з елементами колочинської, пенківської та празької культур. Характеристика волинцевських старожитностей Д. Т. Березовця розглядалася Є. О. Горюновим як базова, але з істотними корективами П. М. Третьякова та І. І.

Рис. 2. Картосхема пам'яток біля с. Волинцеве (за Є. М. Осадчим).

Ляпушкіна. Позицію останнього, висловлену у гостро критичній формі, переважно з питань хронології, врахувавши зауваження П. М. Третьякова, Є. О. Горюнов також скоригував. Він увів до обігу виявлені ним волинцевські пам'ятки і комплекси з їх розкопок. Могильникам Є. О. Горюнов відвів дещо більше уваги. Він спробував перевірити свідчення, що ґрунтувалися ще на розкопках біля с. Волокитине (ур. Стара Цегельня) Д. Я. Самоквасова та М. Ф. Біляшівського біля х. Богданів (обидві пам'ятки належать до межиріччя Десни і Сейму), про існування курганного обряду у середовищі колочинського населення. Разом із М. М. Казанським він шукав такі кургани як біля Хитців, так і поблизу Вовків – двох найбільш досліджених ним селищ. Але курганні могильники типу Волокитинського були відкриті значно пізніше В. В. Єнуковим та авторами (Артюшкове, Бездрик) [8, с. 62–66, 75, рис. 3]. У населення пеньківської культури поки що відомі лише ґрунтові некрополі (кремації та інгумації), виявлені Д. Бессарабовою, яка ґрунтувалась на описаній вище деталі обряду та поглядах І. І. Ляпушкіна, справила певний вплив на О. В. Григор'єва. Проте він бачив чітку різницю між роменськими курганами з горщиками-урнами у верхніх частинах насипу й ґрунтовими похованнями [5, с. 85]. Принагідно слід зазначити, що відомий ще один некрополь, який досліджувався Д. Т. Березовцем та експедицією Б. О. Рибаківа поблизу Путивля, біля с. Зарічне (раніше Октябрьське) [16, с. 14, рис. 25]. У дослідженому С. С. Ширінським кургані № 1 (рис. 5) було

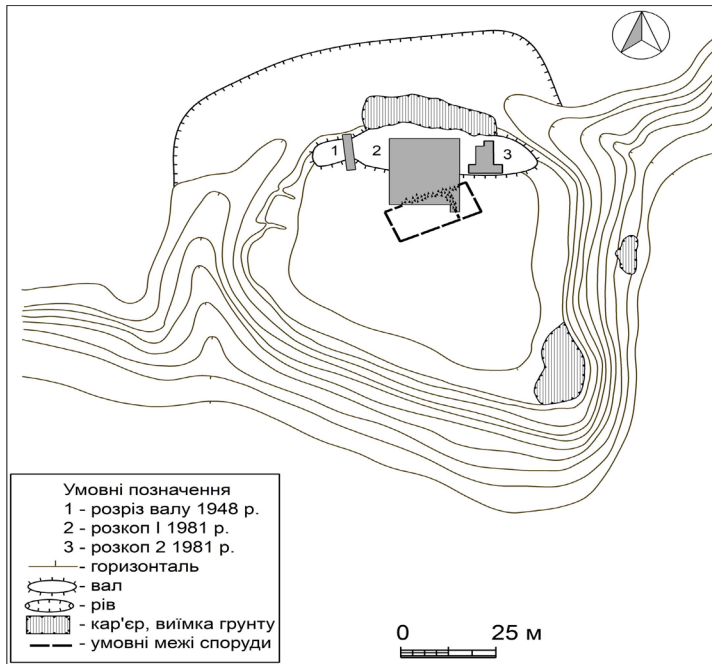

Рис. 3. План городища Курган біля с. Волинцеве (за Є. М. Осадчим).

виявлено розвали 2-х горщиків (іншої інформації немає). За усною інформацією С. С. Ширінського, наданою під час роботи Новгородського конгресу МУСА одному із авторів, обидва горщики виглядали ранішими за роменські. Принаймні, один із них замалювала Г. Ф. Соловійова. Проте відшукати дані про місце зберігання колекції або рисунок чи фото посуду досі не вдалося.

Поряд із ґрунтовим волинцевським могильником Малі Будки було розкопано курган з парним безінвентарним похованням за обрядом інгумації. Один із кістяків – з порушенням анатомічного порядку, другий – зорієнтований на північ [2, 1911, с. 215]. Хоча й нечасто (із 71 поховання Посулля 63 були розміщені головами на південь, 4 на північ, 3 на схід, 1 на захід), таке орієнтування все ж відоме [7, с. 83]. Тому є підстави віднести означений курган до скіфського часу. Отже,

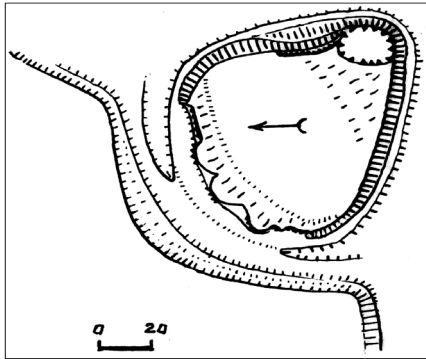

Рис. 4. План городища біля с. Курган М. П. Кучери.

грунтовий волинцевський могильник виник поряд із уже існуючим могильником (?). Ситуація сусідства курганів, розташованих поряд із ґрунтовими волинцевськими могильниками, є типовою. Тому такі насипи не можуть бути аргументом для визначення могильників Волинцеве (Стан) і Великі Будки як курганних. Досі жодного волинцевського кургану ще не розкопано.

З часом, із кінця ХХ ст., коли було виділено старожитності типу Харівки, набули актуальності проблеми рубежу ер (шар цього періоду є й на селищі Стан 1). Вирішення питання про синхронність старожитностей типу Підгородньої Слободи, поширених на брянському відрізку Десни, зі східним варіантом зарубинецької культури (пам'ятки типу Харівки) можливе лише на матеріалах селищ біля с. Волинцеве. Мова йде про дві поряд розташовані пам'ятки: селище Городок (розкопки С. С. Березанської – об'єкт старожитностей рубежу ер типу верхнього горизонту Полужжя) і селище Стан 1 (горизонт типу Харівки). Монографія, присвячена пам'яткам Путивля та його округи також не вирішила завдання введення до наукового обігу матеріалів волинцевського [18, с. 80–113, 140–195] і роменського типів через їх великий обсяг [12, с. 64].

За результатами розкопок могильник біля с. Волинцеве був визначений як безкурганний, датований VII–VIII ст. [3, с. 248–249]. Висновки були піддані критиці з боку І. І. Ляпушкіна [10, с. 61–62]. Визначення характеру поховань – кремація під курганним насипом або без нього – відтоді стало дискусійним. Підста-

вою для цього стали щоденникові записи керівника робіт, у яких зазначалася наявність невеликого курганного насипу над кремацією. Згодом дослідження інших комплексів волинцевської культури дозволили детальніше вивчити поховальний обряд, але питання про наявність чи відсутність курганів поблизу с. Волинцеве залишилося не до кінця вирішеним. Під час роботи з документами XVII ст., пов'язаними із питаннями землеволодіння у Путивльському повіті, одним із авторів було знайдено згадки про існування невеликого курганного могильника поблизу Дороголивіського городища над р. Горн. У межовому документі «Виписка про розмежування землеволодінь поміщиків Волинцевих, Трифонових, Черепових та інших» йдеться про поділ значної території, що належала сім'ї путивльських поміщиків Трифонових, розташованій поблизу Дороголивіського городища. У тексті йдеться, що «... в Дороголевском над Горню з Городищем ... столб по правую сторону дороги, у Курганцов а от дороги от столба направо в круте подле Курганцов по правую сторону Курганцов петдесят пять сажень до дубка. ... а столб у речки Горны, направо, в пяти сажнях от столба направо вниз речкою Горною...» [14, № 331, КВ № 4840].

У документі чітко вказано відстані від одного орієнтиру до іншого. Здебільшого це були дуби із гранями. Вони були поворотними точками для межових суддів того часу. Крім дерев, у тексті є орієнтири, що збереглися й добре відомі. Перший орієнтир – це Дороголевське (Дороголивіське) городище. Воно було добре відоме місцевим жителям – севрюкам, дало назву волості, котра згадується у документах кінця XVI – першої половини XVII ст. [1, с. 131, 193]. Від цього орієнтиру пролягала чітка лінія кордону – вона перетинає болото (територія заплави між городищем Курган та ур. Попова Левада), потім прямує до дороги, якою «ездят с селища от речки Духановки в Лежецкую да в Вирскую волости». Це дорога від села Волинцеве до с. Бояро-Лежачі. Вона нанесена на «Генеральном плане Путивльського уезда» кінця XVIII ст. [15, д. 1964]. Таким чином, від Дороголевського городища межа йшла на схід до «курганцев». У цьому проміжку вказано 9 межових знаків, а загальна відстань становила 765 сажнів (1652 м). Всі вони розташовувалися на відносній прямій, а лінія кордону на цій ділянці не містила значних поворотів. Отже, підсумовуючи відомі числові дані та маючи вектор проходження лінії кордону,

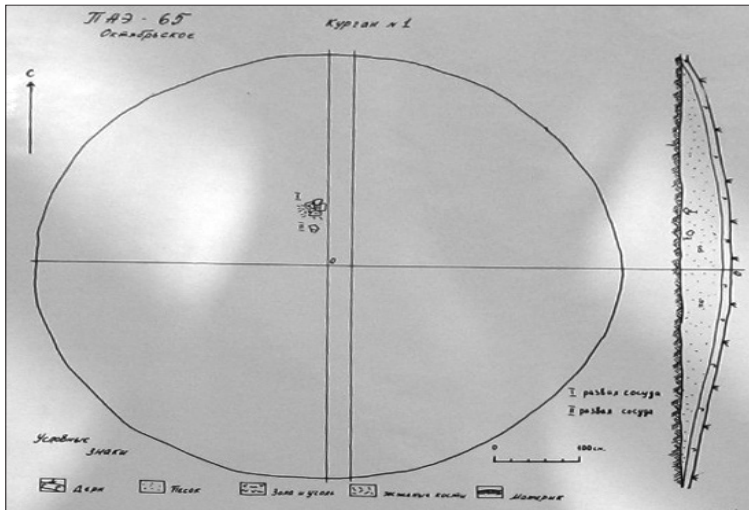

Рис. 5. План кургану № 1 поблизу с. Зарічне (Октябрське)
(за Б. О. Рибаківим і С. С. Ширінським).

можна визначити її шлях та відстань до курганів. На сучасній топографічній карті це місце локалізується за 1,2 км на схід від південно-східної околиці села Волинцеве, між дорогою Волинцеве – Іванівка та береговим схилом річки Горн (рис. 2).

За місцем розташування «*курганцы*» з документу XVII століття та ґрунтовий могильник волинцівської культури знаходилися в одному місці, між городищем Курган і селищем в ур. Стан, що може свідчити про спадкоємність у розташуванні некрополя. Однак слід зазначити, що дані про пам'ятки біля села, можливо і про ці (?) насипи, розкидані у записах Д. В. Шарапова в кількох місцях. Ним названо: 1. Волинцеве, південна частина села, високе плато на березі р. Горн, там же згадане городище; 2. Волинцеве, круглий Курган посеред болота, де поміщик Шечков вкопував «золоті прикраси»; 3. ур. Стан, 4. Курган, не прив'язаний до місцевості, де знайдено великий горщик із попелом і металевими речами, серед яких – спіральні «завитушки» зі скрученого дроту [9, с. 194, 201, 203]. Можливо, дублюючим є запис про горщик із бронзовими прикрасами, але зрозуміти, прив'язана знахідка до

городища Курган чи до урочища Городок, із записів Д. В. Шаропова неможливо.

Оскільки безкурганні кремації в урнах в урочищі Стан не містили слідів ушкодження пізнішими похованнями, можна припустити, що кургани на той час існували і були помітні. Місце для спорудження насипів роменським населенням городища Курган свідомо обиралось окремо від ґрунтового могильника. Наявні дані свідчать лише про те, що в урочищі Стан, окрім волинцевського могильника з ґрунтовими похованнями за обрядом кремації, існував і курганний могильник. Культурно-хронологічне визначення останнього неможливе через відсутність знахідок інвентаря. Названі кургани могли бути як ранішими (від доби бронзи до колочинської культури включно), так і пізнішими (роменськими), адже у роменській та колочинській культурах існує курганний поховальний обряд. Тим не менше, хоча інвентар окремих роменських поховань мав аналогічний із волинцевськими комплексами інвентар (наприклад, намисто, на що вказував ще Д. Т. Березовець), досі жоден волинцевський курган із характерним гончарним посудом не розкопано. Припущення про спадкоємність між колочинським і роменським поховальним обрядом [8, с. 62–66, 75, рис. 3] (як і спіральними колочинськими й роменськими скроневими кільцями) все ще потребує доведення.

Література

1. **Анпилов Г. Н.** Новые документы о России конца XVI–XVII вв. М.: Изд-во МГУ, 1967. 542 с.
2. **Безпальчев В.** Поле погребений в Роменском у., Полтавской г. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. М., 1911. Т. III. С. 214–215.
3. **Березовець Д. Т.** Дослідження на території Путивльського району, Сумської області. Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1952. Т. III. С. 242–250.
4. **Бессарабова З. Д.** Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы. АСГЭ. Л., 1973. Вып. 15. С. 65–82.
- 5-а. **Горюнов Е. А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Л.: Наука, 1981. 133 с.
5. **Григорьев А. В.** К вопросу о погребальном обряде северян VIII – нач. XI вв. Питання археології Сумщини. Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Сумщини» / Сум. КМ; Сум. обл. орг. УТОПІК. Суми, 1990. С. 84–89.

6. **Довженко В. Й.** Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області. Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1952. Т. III. С. 151-270.
7. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К.: Наукова думка, 1968. 203 с., 63 табл.
8. **Куриленко В. М., Приймак В. В.** Східне Полісся (лінгвістичний та історико-археологічний аспекти). Полтава; Глухів: Глухів. ДПУ, 2007. 75 с.
- 9-а. **Кучера М. П.** Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К.: ІА НАНУ, 1999. 252 с.
9. **Лепешкін О. Д.** Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов. Путивльський краєзнавчий збірник. Суми: Університетська книга, 2009. Вип. 5. С. 185-216.
10. **Ляпушкин И. И.** Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – первая половина IX века). Историко-археологические очерки. Л.: Наука, 1968. 187 с.
11. **Моргунов Ю. Ю., Приймак В. В., Осадчий Є. М., Коротя О. В.** Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області. Харків: Експрес-книга, 2022. 265 с.
12. **Приймак В. В.** А. В. Григорьев и современные проблемы изучения Днепровского Левобережья VIII–XI вв. Славянские древности VIII–XI веков на территории лесной и лесостепной зон Восточной Европы. К 60-летию со дня рождения А. В. Григорьева. Тула: Гос. муз.-зап. «Куликово поле», 2021. С. 61-71.
13. **Приймак В. В.** Раннеславянские материалы из левобережного Подесенья, Верхнего Посулья и Нижнего Посеймья: историографический аспект. Русский сборник. Брянск: РИО Брянск. ГУ, 2021. Вип. 10. С. 220-229.
14. Виписка про розмежування землеволодінь поміщиків Волинцевих, Трифонових, Черепових та інших // Путивльський краєзнавчий музей. Фонди. КВ № 4840, інв. № 331.
15. Атлас Путивльського уезда Курской губернии в 2-х частях. Часть 1: 1785 г. // РГАДА. Ф. 1356. Оп. 1. Ч. 1. Д. 1964.
16. **Рыбаков Б. А.** Отчет Приднепровской экспедиции ИА АН СССР о работах в г. Путивле в 1965 г. НА ІА НАН України. Ф. е. 1965/58. 27 арк.
17. **Сухобоков О. В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). К.: Наукова думка, 1975. 167 с.
18. **Сухобоков О., Юренко С.** Давній Путивль. Київ; Суми: Університетська книга, 2019. 344 с.: іл.
19. **Тихомиров Н. А.** Могильник Лебяжье 3 под Курском. Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: сб. науч. ст. Курск: Курск. ГУ, 2008. С. 164-175.

Є. М. Осадчий, В. В. Приймак

Пам'ятки біля с. Волинцеве: дискусійні аспекти

Розглядаються окремі аспекти дискусії щодо могильника в урочищі Стан біля с. Волинцеве, інших могильників VII–VIII та IX–X ст. Посейм'я. Вводяться до обігу документальні свідчення про кургани, що локалізуються біля ґрунтового могильника в урочищі Стан. Культурно-хронологічне визначення останніх неможливе без проведення додаткових робіт на місці їх розташування, оскільки відсутні дані про розміри насипів і самі вони не збереглися. Ймовірно є інтерпретація курганів як могильника мешканців городища Курган, так і колочинської культури. Залучення даних про інші відомі могильники (Малі Будки, Лебязе 3) свідчить, що кургани біля волинцевських ґрунтових могильників належать до іншого часу – скіфського і роменського.

Ключові слова: старожитності колочинського, волинцевського, роменського типів, могильники, Волинцеве (Стан), Сосниця, Малі Будки, Лебязе.

Ye. M. Osadchyi, V. V. Pryimak

Monuments near Volyntseve Village: Discussion Aspects

Separate aspects of discussion about burial mound in Stan Stove near Volyntseve Village, other mounds of the 7th – 8th and 9th – 10th cc. in the Seim River area are observed. Documental evidences of barrows localized near burial ground in Stan Stove are introduced. Cultural and chronological distinguishing of others is impossible without additional works at the location, because data about sizes of mounds as they were not preserved. Barrows might be interpreted both as Kurhan settlement and Kolochyntsi culture. Including data about other known mounds (Mali Budky, Lebizhe 3) proves that barrows near Volyntseve burial ground belonged to another times – the Scythian and Romny.

Keywords: antiquities of Kolochyntsi, Volyntseve, Romny types, burials, Volyntseve (Stan), Sosnytsia, Mali Budky, Lebiazhe.

О. Б. Супруненко, І. В. Головка, І. М. Кулатова
(м.м., Полтава, Пирятин)

Городище і селище літописного «міста» Полкостень

З огляду на підготовлену облікову документацію, наводиться характеристика комплексу пам'яток літописного «міста» Полкостень (Повстин) на території Пирятинської міської територіальної громади Лубенського району Полтавської області, розташованого на батьківщині визначного українського вченого Ф. К. Вовка (1847–1918).

Ключові слова: роменська культура, давньоруський час, Полкостень (Повстенъ), Повстин, Пирятинщина, Удай, городище, селище, торки, конфедерати Русі.

Визначний археологічний комплекс із нашаруваннями раннього і пізнього бронзового віку, пізньоскіфського часу, роменської культури та давньоруської доби, з помітними рештками діяльності селітроварів козацької епохи — «городище і селище літописного «міста» Полкостеня» (II – I тис. до н. е., V – II ст. до н. е., X – поч. XI, XII – XIII, XVII – XVIII ст.) на історичній Пирятинщині розташований на батьківщині Ф. К. Вовка (1847–1918). Він належить до числа найвиразніших пам'яток археології Полтавщини, репрезентуючи залишки ряду поселень різних епох та рештки укріплень і культурні нашарування літописного «міста» на удайській ділянці Посулля [2, с. 80; 9; 18, с. 4; 30, с. 237–240; 36, с. 689; 39, с. 79–80].

Комплекс розташований на території Повстинського старо-стату Пирятинської міської територіальної громади Полтавської області, за 1,55 км на північний схід від Архистратигомихайлівської церкви (азимут 62°30') [3; 31, с. 243–244; 34] та 1,05 км в тому ж напрямку від східної околиці с. Повстин (азимут 64°), безпосередньо в урочищі Бурти [7, арк. 107–110; 21; 34] — комплексній пам'ятці природи місцевого значення [3; 40, с. 234].

Уже в кінці 1940-х рр. городище пропонувалося на включення до перших переліків пам'яток археології місцевого значення. Зазначене в одному зі списків археологічних пам'яток кол. Української РСР та «удостоєне» уваги у полтавському томі «Історії міст і сіл України» [1, с. 275; 11, с. 808]. За рішенням Полтавського облвиконкому № 165 від 22.04.1984 р. комплекс отримав статус пам'ятки археології місцевого значення [9, арк. 1], а за наказом Міністерства культури України № 325 від 18.04.2017 р. включений до «Державного реєстру нерухомих пам'яток України» під охоронним номером 4813-Пл. Стан збереження і загальна характеристика залишків літописного «міста» Полкостеня зазначені у випуску «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область» [20, с. 137; 30, с. 237–240], а невдовзі на пам'ятку укладена відповідна облікова документація [9, 13 арк.], частково вирішені і землевпорядні питання щодо вимежування території укріплення [19].

Запропонована публікація знайомить колег із частиною виконаних робіт на обліково-пам'яткоохоронному рівні [9].

Археологічний комплекс багат шарових і різночасових пам'яток у складі давньоруських городища, селища та ґрунтового могильника, а також поселень епохи бронзи, скіфського часу, черняхівської та роменської культур і збережених на городищі решток розробок селітроварів козацької доби [6, с. 117], знаходиться в ур. Бурти [30, с. 237], на краю другої надзаплавної тераси правого берега над коліном р. Удаю (*басейн рр. Удай – Сула – Дніпро*) заввишки 4–5 м над рівнем заплави (абсолютна висота 105,0 м) [7, арк. 107–108].

Комплексна пам'ятка складається із майже овального у плані укріплення початку XII – середини XIII ст., спорудженого на поселенні доби раннього та пізнього бронзового віку, скіфського часу і роменської культури рубежу X – XI ст. [30, с. 237; 35, с. 25–36; 36]. За післямонгольської епохи в межах залишків укріплень, вірогідно, час від часу відроджувалося життя [42, с. 6, 9, 36], а за пізнього українського середньовіччя городище використовувалося для розміщення кількох садіб і в якості місця забору сировини для забезпечення роботи селітряної варниці й заводу XVII – XVIII ст. [12, арк. 27; 30, с. 238].

Географічні координати окремих точок у межах комплексу (рис. 2):

№ п/п	Межі частин комплексу	Градуси, мінути, секунди (датум WGS 84)	
		N	E
	Північно-західна частина посаду	50°11'13.260"	32°39'49.717"
	Південно-західна межа посаду	50°11'06.533"	32°39'46.224"
	Північний край укріплень городища	50°11'11.578"	32°40'16.784"
	Північно-східна частина посаду	50°11'12.700"	32°40'29.008"
	Південно-східна частина посаду та ґрунтового некрополя	50°10'58.123"	32°40'35.120"

Наразі задернованою є ділянка із городищем, оточуючий його посад належить до складу переважно орних розпайованих сільськогосподарських угідь [19]. Стан збереження комплексу в цілому задовільний [9, арк. 1].

Основними матеріалами для побудови валів і споруд на території городища і поселення були дерево, чорнозем та глина, заглиблені котловани будівель і ям споруджувалися у ґрунті та материковому суглинку.

Городище літописного «міста» Полкостеня вперше згадується в літописних джерелах під 1125 р. як місце перемоги переяславського князя Ярополка Володимировича – Ярополка II (1082–1139) над половцями [37, т. 1, с. 295; т. 2, с. 289–290]. Надалі відоме за активими матеріалами 1428 р. й архівними документами 1632–1668 рр. [25, с. 83–84; 32, с. 172]. Його розміри наведені в анкетуванні Центрального статистичного комітету 1873 р. та листах-опитувальниках Статистичного бюро Полтавського губернського земства 1890-х рр. [10; 18, с. 4; 32, с. 172; 42].

Перший доволі детальний опис й окомірний план городища укладені В. Г. Ляскоронським (1859–1928) у середині 1890-х рр. [17, с. 430–431]. Уродженець історичної Полтавщини та певний час житель міста Пирятина ототожнив це укріплення із залишками літописного «міста» Полкостеня, а також зазначив наявність на майданчику городища додаткових валоподібних споруд пізнішого походження, в тому числі вели-

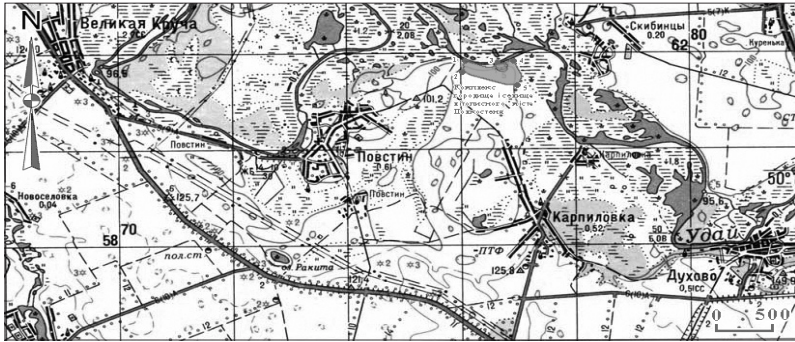

Рис. 1. Повстин, с. Городище і селище літописного «міста» Полкостень. Картоschema (основа: Генеральний штаб. — М-36-66. — Пирятин. — Сост. местн. 1989 г. — М.: ГУТК, 1990).

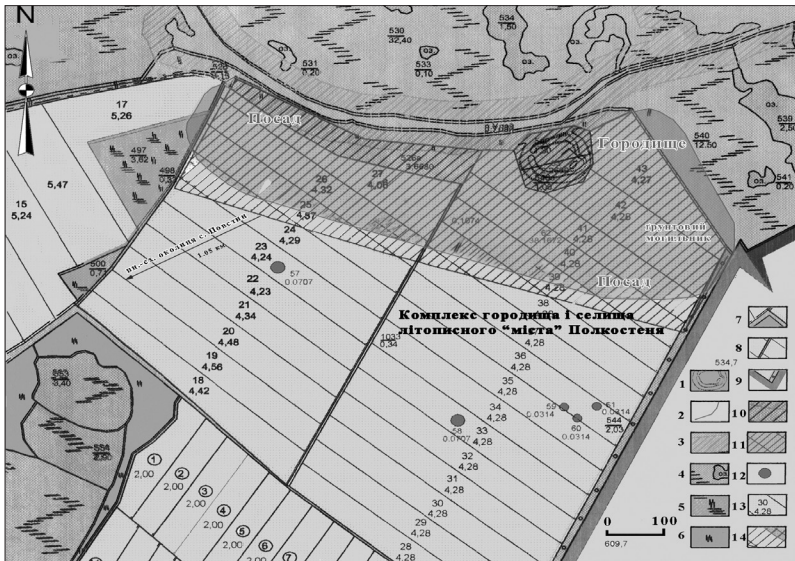

Рис. 2. Городище і селище літописного Полкостеня. План із земельними ділянками державної, комунальної і приватної форм власності.

Умовні позначення: 1 – укріплення городища; 2 – межі комплексу; 3 – водозахисна смуга р. Удаю; 4 – заболочена заплава; 5 – ділянки заболочених лук; 6 – задерновані ділянки; 7 – дороги з твердим покриттям; 8 – польові дороги та межі паїв; 9 – межі районів; 10 – землі державної власності; 11 – розпайовані ділянки; 12 – кургани; 13 – площі угідь; 14 – охоронна зона.

кої печі для виварювання селітри [17, с. 431]. На початку ХХ ст. городище оглядалося ще одним мешканцем Пирятина, пізніше відомим українським археологом І. М. Самой-ловським (1881–1973) (1927 р.) [8; 38, арк. 11–13; *див. публікацію звіту цього автора у збірнику, підготовлену В. В. Шерстюком, І. В. Головком та А. В. Коверко*]. Після Другої світової війни його відвідав Ф. Б. Копилов (1901–1985), внаслідок розвідок якого 1946 р. встановлений факт існування на рештках укріплення селітряного заводу ХVІІІ ст. [8; 12, арк. 27].

У третій чверті минулого століття місце розташування літописного Полкостеня оглядалося 1979 р. М. П. Кучерою (1922–1999) [10, с. 147–148; 15, с. 221, № 618]. А 1980 р. Ю. Ю. Моргунов (1947–2018) детальніше обстежив весь комплекс [21; 22, с. 286; 24, с. 102, 107]. Останні обстеження залишків літописного Полкостеня здійснені І. В. Головком у 2007 і 2013 рр. [6, с. 117–118; 7, арк. 107–110].

Городище враховане у зведеннях пам'яток І. І. Ляпушкіна (1902–1968) 1961 р. [16, с. 339–340] та О. В. Сухобокова (1937–2008) 1984 р. [10, с. 147–148], «Довіднику з археології України. Полтавська область», в цій частині укладеному Г. О. Сидоренко (1918–1984) та Є. В. Махно (1913–1992) [39, с. 79–80]. Як вже зазначалося, стан збереження і характеристика комплексу знайшли відображення 2013 р. в публікації у «Зводі пам'яток історії та культури України: Полтавська область» [30, с. 237–238]. Інформація про залишки літописного населеного пункту міститься в окремих довідково-краєзнавчих виданнях [36, с. 689] та підручниках з історії Полтавщини [2, с. 80].

Наведемо деякі узагальнені відомості щодо комплексу літописного «міста» Полкостеня.

Площа задернованого майданчика *городища* – 1,2 га (120 × 110 м), загальна площа решток укріплень разом із майданчиком та відвалами селітроварів – 2,3 га (остання залишена у складі земель державної власності) [9, арк. 2–3; 19]. Задернована поверхня нерівна, вкрита відвалами й оплилимими ямами селітроварів. Вал також пошкоджений розробкою на селітру. Він захищає майданчик по всьому периметру. Найкраще збереглася його східна частина, що місцями досягає висоти 2,0 м над рівнем околу. За валом знаходиться напівкруглий у плані рів із чітким трапецієподібним перерізом, що також задернований. Ширина рову – 13–15 м, глибина – 2 м, ширина дна – переважно 8 м. В'їзд

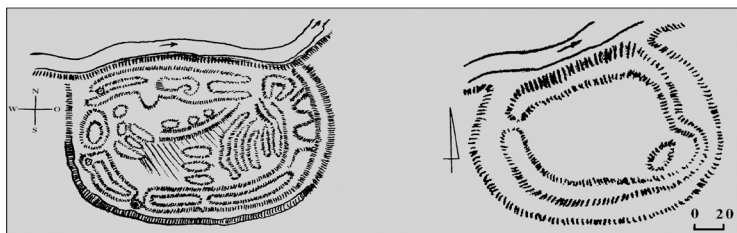

Рис. 3. Городище Полкостеня.

Окомірний план В. Г. Ляскоронського, 1901 р.

Рис. 4. Укріплення Полкостеня. *За Ю. Ю. Моргуновим, 1980 р.*

Рис. 5. Комплекс городища і селища літописного Полкостеня на космічному фотознімку. *Програма «Google Earth».*

Рис. 6. Городище літописного Полкостеня. Фото з території селища. *З південного заходу.*

розриває укріплення із західного напільного боку [6; 7, арк. 107–108; 9, арк. 2; 10, с. 147–148; 21; 23; 25, с. 83–84; 27].

Культурний шар має потужність 0,6–1,2 м. Як зазначав Ю. Ю. Моргунов, верхня частина цих нашарувань значною мірою перемішана і, поряд із подрібненою керамікою XII–XIII ст., містить фрагменти цегли, кахлів та посуду XVII–XVIII ст. [21; 23; 25, с. 84].

Селище (посад) розташоване вздовж берега річки, на захід, схід та південь від укріплень городища. Його площа, за останніми обмірами, становить більше 41,8352 га. Здебільшого розорюється, місцями задернована. Культурні нашарування мають товщину 0,7–0,8 м, інколи – менше [6, с. 117–118; 7, арк. 108–110; 9, арк. 2–3; 19]. Місцями серед них зберігаються ділянки відкладень доби раннього і пізнього бронзового віку, середньо- та пізньоскіфського часу, черняхівської культури [4, с. 61; 5; 6, с. 117; 7, арк. 109–110; 9].

Більшу частину площі колишнього посаду займають розпайовані угіддя, що раніше набули статусу приватної власності (38,0598 га). Лише північно-східна частина селища, розташована на північний захід від городища, край схилу другої тераси правого берега, розміщена на землях державної власності (3,7754 га) [9, арк. 2–3; 19].

У 1980 р. Ю. Ю. Моргуновим на селищі проведені дослідження решток давньоруської двоповерхової житлової будівлі другої половини XII – початку XIII ст. Вона виявилася квадратної в плані форми (3,4 × 3,4 м, площею 11,5 м²), із заглибленим в материк підклітом, напівсферичною глинобитною піччю та залишками ще однієї пічної конструкції, що обвалилася із верхнього ярусу житла під час пожежі [23; 25, с. 84].

Підйомні матеріали з території селища представлені фрагментами ліпного посуду доби ранньої та пізньої бронзи, скіфського і пізньоскіфського часу, уламками ліпних горщиків роменської культури (кінець IX – X ст.), численними давньоруськими речами X – XIII ст., в тому числі шматками рожевого овручського шиферу, пряслицями, фрагментами скляних браслетів, залізними шлаками, уламками кераміки [21; 22, с. 287; 25, с. 854].

У 2003 р. на посаді літописного Полкостеня мародерами знайдений скарб срібних празьких грошів XIV ст. (понад 200 монет) [42, с. 36: фото].

Рис. 7. Городище літописного Полкостеня. Вид з лівого берега р. Удаю. З півночі – північного заходу.

Рис. 8. Городище Полкостеня. Укріплення з напільного боку. З півдня.

Неподалік селища, на північно-східній околиці с. Повстина, виявлені діоритова сверджена шліфована сокира доби раннього бронзового віку (ямний час) [30, с. 238], бронзові наконечники стріл скіфської доби [41, с. 236–237] і срібний римський денарій

Рис. 9. Вали і майданчик городища. *Із заходу – південного заходу.*

Рис. 10. Селище літописного Полкостеня.
Північно-західна частина. Зі сходу.

Марка Аврелія (II ст. н. е.) [13, с. 72]. Тут же знайдена й мініатюрна орнаментована посудинка пізньоскіфського часу [4, с. 61; 14, с. 21].

У 2013 р. за 0,4–0,5 км на південний схід від городища, в межах селища, вздовж підвищення правого берега Удаю, виявлені залишки *грунтового могильника*. Наявна інформація про випадкову знахідку кількох поховань XII – початку XIII ст. із

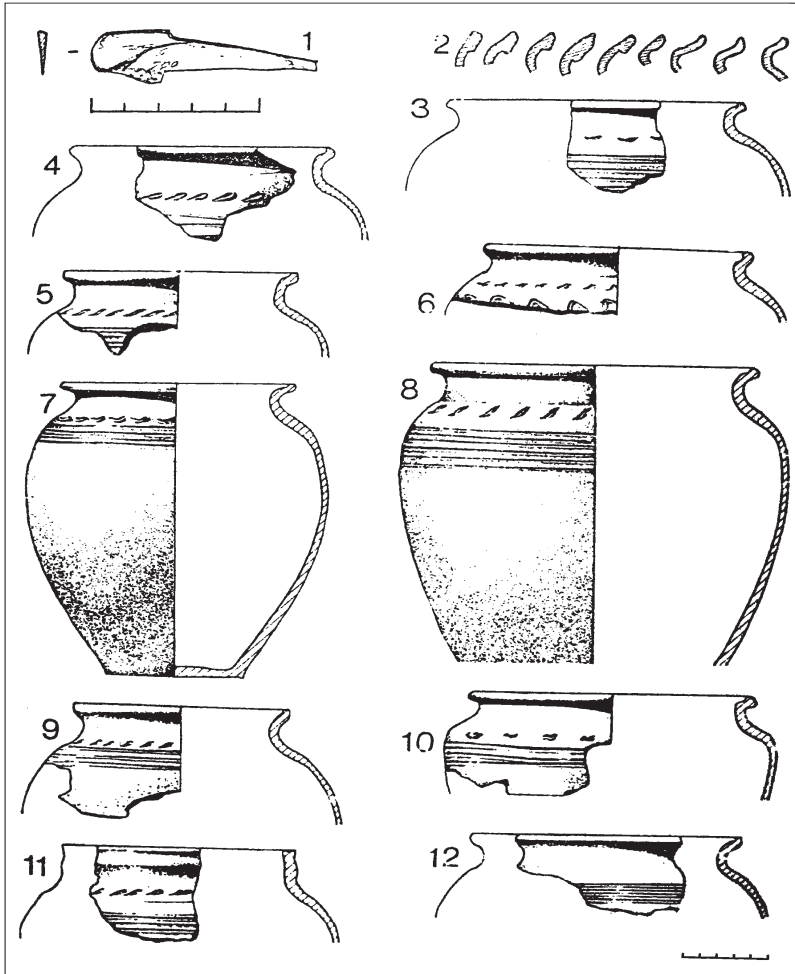

Рис. 11. Селище Полкостеня. Знахідки з розкопок.
За Ю. Ю. Моргуновим, 1980 р. Залізо, кераміка.

західною орієнтацією, що супроводжувалися прикрасами і предметами поясного набору [30, с. 238–239].

Установлена на сьогодні загальна площа комплексу складає 44,1352 га [9, арк. 6].

Виявлені в ході обстежень і досліджень Полкостеня матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України

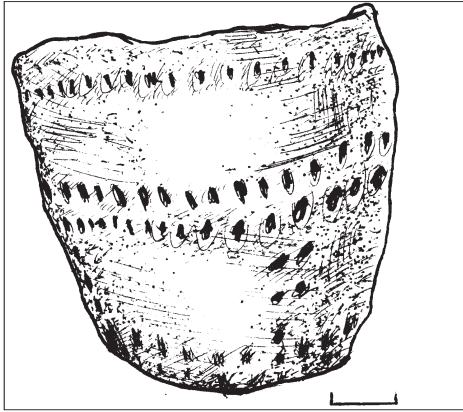

Рис. 12. Селище Полкостеня.
Ліпна посудинка пізньос-
кіфського часу. За І. В.
Головком, 2003 р. Кераміка.

(м. Київ), Полтавському імені Василя Кричевського (ПКМ, о. ф., інв. №№ А.107, А.11908 та ін.) і Лубенському імені Г. Я. Стеллецького краєзнавчих музеях, а також Пирятинському історико-краєзнавчому музеї [30, с. 239; 33, с. 45].

Зазначимо, що під'їзд до комплексу пам'яток з боку м. Києва та Полтави здійснюється по автостраді М-03 «Київ — Харків — Довжанський», до повороту на с. Повстин, далі — асфальтованою дорогою через село на північний схід — в бік с. Карпилівки Лубенської територіальної громади, в межах візуальної близькості — на північ до берега Удаю польовою дорогою [9, арк. 1].

Комплекс укріплення й оточуючого посаду вважається рештками феодального замку — центру володінь одного із торкських феодалів-конфедератів, осаджених у переяславському Посуллі для організації захисту кордону [26, с. 85–86; 27; 26, с. 85–86; 28, с. 10–11], будучи залишками давньоруського міського осередку XII — XIII ст. — літописного Полкостеня (Повстеня) [8; 29, с. 185–186; 30, с. 239–240].

Джерела та література

1. Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список) / [ред. кол.: Д. Я. Телегін, М. П. Кучера, Г. Т. Ковпаненко, А. Т. Сміленко, В. О. Круц]; АН УРСР, Ін-т археол. К.: Наукова думка, 1966. 464 с., карта.
2. Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. Середньовічна історія Полтавщини (V — I половина XVI століття): підручн. для 6 кл. загальноосв. школи. Полтава: Оріяна, 2004. 168 с.

3. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Ряд XXIV. Лист 23-11. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме: [Карты]. СПб.: Военно-топографическое Депо, 1863-1878. 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). Л. XXIII-11.
4. **Головко І. В.** Липна посудинка з Повстина. АЛЛУ. Полтава, 2003. № 2 (14). С. 61.
5. **Головко І. В.** Методологічні засади ознайомлення зі старожитностями черняхівської культури в ході викладання шкільного курсу «Історія Полтавщини». Наукові та технологічні засади шкільного курсу «Історія Полтавщини»: зб. наук. ст. Полтава: Оріяна, 2003. С. 32-38.
6. **Головко І. В.** Давньоруські пам'ятки середньої течії р. Удай Х–ХІІІ ст. АЛЛУ. олтава, 2005. № 1-2 (17-18). С. 117-127.
7. **Головко І. В.** Звіт про археологічні розвідки 2007 року в Пирятинському районі Полтавської області: (Матеріали до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» Полтавської області). ЦОДПА // НА ІА НАНУ. Ф. е. 2007/158; НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 480. 250 арк.
8. **Головко І., Супруненко О.** Пам'ятки археології Пирятинщини: історія та стан вивчення. Переяславіка. Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»: зб. наук. ст. ІІ Єфремівських читань «Релігійне життя Переяславської землі (ІХ - ХХІ ст.)» Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 7 (9). С. 251-267.
9. Городище і селище літописного «міста» Полкостень: облікова картка / Укл. Супруненко О. Б., Головко І. В. НА ЦОДПА. Ф. пам'яткоох. робіт. Спр. 92. 13 арк.
10. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др.; АН УССР, Ин-т археол. К.: Наукова думка, 1984. 196 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область / [ред. кол. тому: Буланій І. Т. (гол. редкол.), Бевзо О. А., Соколовський О. Х. та ін.]. К.: Гол. ред. Україн. рад. енцикл. АН УРСР, 1967. 1028 с.
12. **Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 року. АН УССР, Ін-т археол. НА ІА НАНУ. Ф. е. 1946/22. № 431. 23, 5 (28) арк.
13. **Кропоткин В. В.** Клады римских монет на территории СССР. АН СССР, Ин-т археол. САИ. М.: Изд-во АН СССР, 1961. Вып. Г 4-4. 136 с., 14 абл., 36 рис.
14. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. НАН України, Ін-т археол.; ЦОДПА. Київ; Полтава: Археологія, 2005. 100 с.
15. **Кучера М. П.** Слов'яно-руські городища VIII – ХІІІ ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К.: Ін-т археол. НАН України, 1999. 252 с.
16. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа; АН СССР, ИИМК. МИА. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. № 104. 382 с.

17. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы. Труды XI Археологического съезда. МАО. М., 1901. Т. 1. С. 404-457.
18. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сб. топограф. сведений). ПУАК. Полтава: Тип. Тов-ва Печатного Дела, 1917. 105, XIX с.
19. Матеріали до проекту землеустрою щодо розмежування земель державної та комунальної власності, за межами населених пунктів, на території Великокручанської с/р Пирятинського р-ну Полтавської обл. Укл. Кріпак Г. В.; ДП «Полтавський НДП інститут землеустрою», 2011, 2013 рр. Землевпорядний архів Пирятинської ТГ Полтавської обл.
20. **Мельникова І. С.** Деякі підсумки підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області». Археологічний збірник ПКМ: зб. наук. ст. Полтава, 1992. Вип. 1. С. 136-137.
21. **Моргунов Ю. Ю.** Отчёт о работе Посульской разведочной группы ИА АН СССР в 1980 г. на территории Сумской, Черниговской и Полтавской областей УССР. НА ИА НАНУ. Ф. е. 1980/65. № 9685. 26 арк., 60 рис.
22. **Моргунов Ю. Ю.** Работы Посульской разведочной группы. Археологические открытия 1980 г.: ежегодн. АН СССР, Ин-т археол. М.: Наука, 1981. С. 286-287.
23. **Моргунов Ю. Ю.** Отчёт Посульской экспедиции ИА АН СССР о разведках и раскопках в Полтавской области УССР в 1988 г. НА ИА НАНУ. Ф. е. 1988/55. 16 арк., 47 рис.
24. **Моргунов Ю. Ю.** Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси. Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. ПКМ; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Супрун Т. Ю., Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. Полтава, 1990. С. 95-109.
25. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. Ин-т археол. РАН, Курск. гос. обл. муз. археол. Курск, 1996. 159 с.
26. **Моргунов Ю. Ю.** Посульская граница: этапы формирования и развития. Ин-т археол. РАН, Курск. гос. обл. муз. археол. Курск, 1998. 160 с.
27. **Моргунов Ю. Ю.** Еще раз о «перяславских торках». РА. М., 2000. № 1. С. 23-36.
28. **Моргунов Ю. Ю.** Сампсониев Остров: Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI – XIII веках. Ин-т археол. РАН. М.: Наука, 2003. 187, 16 с.
29. **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X–XIII в. Ин-т археол. РАН. СПб.: Филолог. факультет, 2012. 252, 16 с.
30. **Моргунов Ю. Ю., Головки І. В., Супруненко О. Б.** Археологічний комплекс: Городище, поселення, селище, ґрунтовий могильник, епоха бронзи, ранній залізний вік, середньовіччя [с. Повстин]. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Пирятинський район /

УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. С. 237-240.

31. **Павленко В. А.** Церква в ім'я Архистратига Михаїла (Архистратигомихайлівська церква) [с. Повстин]. Там само. С. 243-244.

32. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследование и материалы. ПУАК. Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. 239 с.

33. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: каталог выставки / Сост. Гороховский Е. Л., Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Моргунов Ю. Ю., Супруненко А. Б.; ПКМ. Полтава, 1985. 56 с.

34. Пирятин. Карта: Генеральный штаб. М-36-66. Сост. местн. 1989 г. М.: ГУГК, 1990.

35. Пирятинщина: Статті, нариси, фотодокументи [упорядн. О. Г. Бажан, А. Ф. Малишкін]. К.: Просвіта, 2004. 416 с.

36. Полкостень. Полтавщина: енциклопедичний довідник [за ред. Кудрицького А. В.]. К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. С. 689.

37. Полное собрание русских летописей. М.; Л.: Изд-во Восточ. лит-ры АН СРСР, 1962. Т. 1: Лаврентьевская летопись по Академическому списку. 496 с.; Т. 2: Ипатьевская летопись. 648 с.

38. **Самойловський І. М.** Археологічна розвідка по Удаю на Пирятинщині 1927 р. Полтав. Республ. ІКМ // НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. № 116/42а. 26 арк.

39. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. Ін-т археол. АН УССР; УТОПК. К.: Наукова думка, 1982. 108 с., 2 карти.

40. **Стецюк Н. О., Яремченко В. А., Лавріненко А. А.** Бурти – комплексна пам'ятка природи місцевого значення [с. Повстин]. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Пирятинський район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. С. 234-235.

41. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: (Лубенський музей К. М. Скаржинської). Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. Київ; Полтава: Археологія, 2000. 392, II с.

42. **Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. Київ; Полтава: Археологія, 2005. 82 с.

О. Б. Супруненко, І. В. Головка, І. М. Кулатова

Городище і селище літописного «міста» Полкостень

За наслідками підготовки облікової документації наводиться характеристика комплексу пам'яток літописного «міста» Полкостень (Повстень) на території Пирятинської міської територіальної громади Лубенського району Полтавської області, розташованого на батьківщині визначного українського вченого Ф. К. Вовка (1847–1918).

Ключові слова: роменська культура, давньоруський час, Полкостень (Повстень), Повстин, Пирятинщина, Удай, городище, селище, торки, конфедерати Русі.

O. B. Suprunenko, I. V. Holovko, I. M. Kulatova

Site of Ancient Settlement of Chronicle Polkosten “City”

Characteristic of chronicle Polkosten (Povsten) “City” monument complex at the territory of Pyriatyn City Teritorial Community Lubny District Poltava Region, located at motherland of famous scientist F. K. Vovk (1847-1918) according to the results of counting documents preparing.

Keywords: Romny Culture, the Ancient Russ Time, Polkosten (Povsten), Povstyn, Pyriatyn District, the Udai River, site of ancient settlement, settlement, Torks, Russ confederates.

Дослідження «змійового» валу поблизу с. В'язівок на Лубенщині

*Про вивчення ділянки Посульського «змійового» валу в урочищі Кашине поблизу с. В'язівок Лубенського району
Полтавської області влітку 1984 р.*

Ключові слова: давньоруський час, Посульський «змійовий» вал, В'язівок, Лубенщина, Кашине, Сніпорід, городні, пізньороменська ранньогончарна кераміка.

Посульський «змійовий» вал — одна з широко відомих лінійних давньоруських фортифікаційних споруд, що слугувала для захисту нижньосульського кордону і була збудована на рубежі X—XI ст. Вона має загальну протяжність більше 90 км. Ці укріплення відомі від м. Лубни до сучасного с. Жовнине в Нижньому Посуллі у межах історичної Полтавщини [24, с. 802; 28, с. 237—238].

«Змійовий» вал має вигляд ескарпу, влаштованого вздовж краю третьої надзаплавної тераси і складається з двох, в окремих випадках — п'яти своєрідних уступів-«сходинок» підрізаного схилу корінного берега Сули висотою 5—8 м. Ці уступи на кшталт берми із зовнішнього краю іноді мають невисокий допоміжний вал. У випадках пересічення плато ярами, балками і заплавами річок ескарп пандусом спускався до їх долин, де зводився звичних обрисів вал, із ровом із напільного (південно-східного чи південного з відхиленнями) боку. Найбільш значні ділянки таких валів відомі у заплавах рр. В'язівець і Сліпопорід між Лисою Горою під Лубнами та в ур. Городок на північ від с. Мацківців, а також біля с. Великоселецького. Вал зберігся на висоту близько 1,5 м. В його основі знаходилася дерев'яна конструкція з «ланцюжка» взаємопов'язаних між собою зрубів, розташованих вздовж вісі валу, із розмірами 1,6—1,7 × 2,8—3,2 м, забутована ґрунтом, вийнятим із рову. Посульський вал захищав низку знач

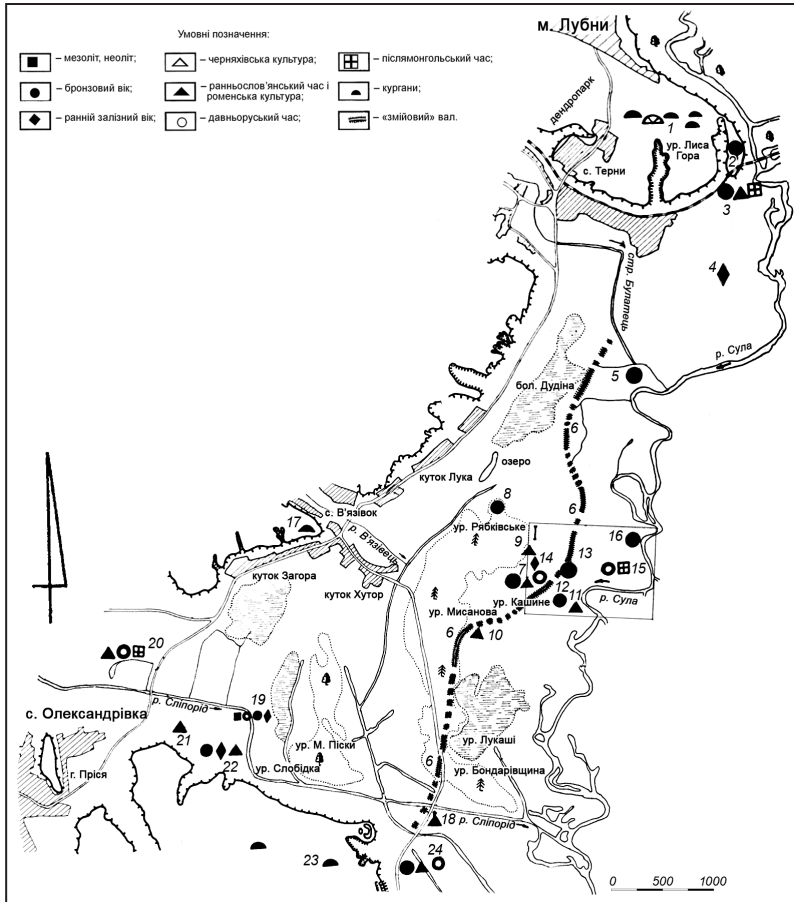

Рис. 1. Околиці м. Лубен. Заплавна ділянка правобережжя Сули між стр. Булатець та р. Сліпорід. Схема розміщення частини обстежених об'єктів (розвідки 1984 р.).

Цифрами позначені: 1, 2 – Лубни, ур. Лиса Гора, група курганів і поселення; 3, 4 – Терни I та II; 5 – В'язівок, гирло стр. Булатець (Дубина); 6 – В'язівок, ділянка «змійового» валу; 7–16 – В'язівок VI–XV; 17 – В'язівок, курган; 18 – Мацківці VI; 19 – В'язівок IV; 20–22 – Олександрівка III, II і I; 23 – Мацківці, кургани; 24 – Мацківці V.

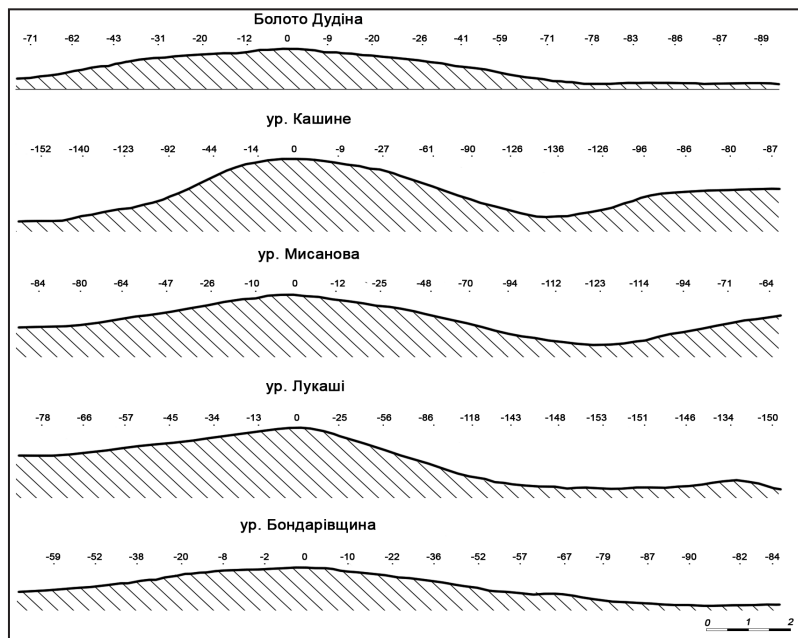

Рис. 2. Заплавна ділянка правого берега Сули між стр. Булатець та р. Сліпорід. Профілі «змійового» валу.

них поселень відкритого типу в нижній течії Сули, що були осаджені чи виникли в кінці X – на початку XI ст. за освоєння та укріплення кордону Русі великокнязівською владою [11, с. 38].

Перші обстеження посульських валів були здійснені В. Г. Ляскоронським, за участі К. П. Бочкарьова та О. А. Лавренка на початку 1880-х рр. [28, с. 238]. Чимало ділянок валу оглядалося дослідником і пізніше – до кінця 1890-х та навіть у 1907 рр. [12, с. 404–457; 13; 14, с. 69, 77, 78]. Погляди В. Г. Ляскоронського на походження і час зведення валів у часі еволюціонували – від сприйняття валів та ескарпів як споруд доби бронзи – раннього залізного віку до підходу до розуміння їх як наслідку фортифікаційної діяльності Володимира Святославича, і базувалися лише на розвідкових обстеженнях. Певну інформацію щодо наявності та розташування «змійових» валів зібрав наприкінці XIX – на початку XX ст. полтавський статистик й історик Л. В. Падалка [22, с. 34, 35; 23, с. 178]. У 1945–1947 рр. вали відображалися у

Рис. 3. В'язівок, с., Мисанова, ур. «Змійовий» вал. *Із заходу.*

польовій науковій звітності київського археолога Ф. Б. Копилова [3, арк. 11; 4, арк. 14; 5, с. 309–311], а в 1978–1979 і 1984–1985 рр. вивчалися Ю. Ю. Моргуновим [16, с. 130, 131–134; 17; ін. роботи]. Саме 1984 р. до вивчення ділянки валу між Лисою Горою та ур. Городок були залучені й автори публікації [20, арк. 34, 53–55; 21, с. 276; 24, с. 802; 25; 27]. Детальні обстеження і розкопки окремих ділянок Посульського валу здійснив у 1985–1987 рр. М. П. Кучера, завдяки дослідженням якого в науці остаточно утвердилася точка зору про спорудження цієї смуги фортифікації внаслідок оборонної діяльності великого київського князя [6, с. 112–114, рис. 1; 7, арк. 12–19; 8; 9; 10, с. 55–57, 141, 145; 11], здійсненої із залученням місцевого сіверянського населення та чималих груп переселенців з інших районів Русі, зокрема, Дніпровського Правобережжя і Півночі.

1984 р. Полтавським загonom Посульської археологічної експедиції інститутів археології АН СРСР та АН УРСР і Полтавського краєзнавчого музею була обстежена ділянка із залишками відомого в літературі Посульського «змієвого» валу, що перетинав заплаву в місці з'єднань долин Сули та Сліпороду — від правого берега струмка Булатець (Булатчик, Дубина) [1, с. 159–160], за 1 км на південний захід від с. Терни, до ур. Бондарівщина на лівому березі останньої річки, за 0,55 км на схід — північний схід від городища літописного «міста» Сніпороду (рис. 1). Коротка інформація про ці роботи була вміщена у двох невеликих публікаціях [21, с. 275, 276; 25, с. 150, 151], детальніша залишилася в науковому звіті за 1984 р. [20, арк. 33–34, 53–54]. Проведення зазначених розвідок було зумовлене проханням М. П. Кучери здійснити попередні обстеження з метою підготовки планових

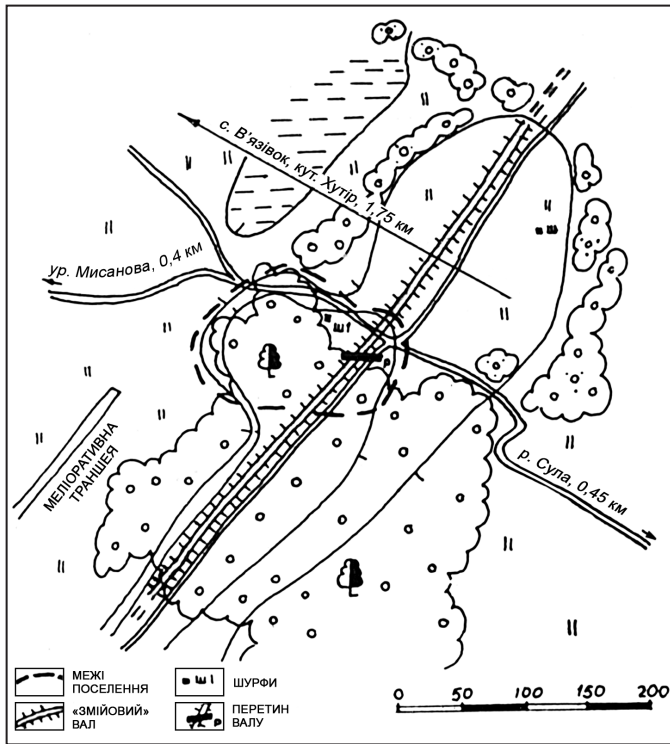

Рис. 4. В'язівок, с., Кашине, ур. Схематичний план поселення В'язівок VI, що перетинається «зміїовим» валом.

досліджень очолюваної ним групи з вивчення «зміїових» валів у Посуллі на 1985 р. й узгоджене зі вченим.

Оплилий насип валу, що пролягає вздовж підвищень першої – другої сульських правобережних надзаплавних терас від ур. Лиса Гора на південній околиці м. Лубен до підніжжя укріплення літописного «міста» Сніпороду [20, арк. 33], має загальне спрямування з північного сходу на південний захід, загальну протяжність близько 6 км. Наразі він помітний на окремих ділянках в урочищах Болото Дудіна, Кашине (рис. 2; 6), Мисанова (рис. 3), Гарашенкова левада, Лукаші та Бондарівщина (рис. 2). Краще всього вал зберігся в ур. Лукаші і Кашине (дві ділянки протяжністю 120 та 420 м), де його висота становить 0,8–1,5 м при ширині 5–8 м. Тут же, на схід від валу, прослідковані оплилі

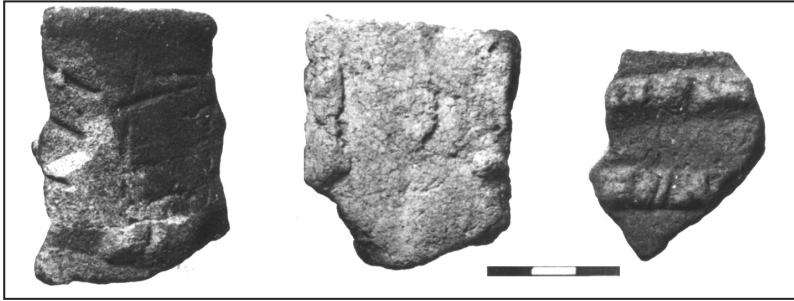

Рис. 5. В'язівок VI. Уламки ліпного посуду бабинської культури.

Рис. 6. В'язівок VI, Кашине, ур. Загальний вигляд. *Зі сходу.*

рештки рову шириною 4–5 і глибиною близько 0,4–0,5 м. Загальна протяжність більш-менш добре простеженої ділянки «запираючого» заплаву валу становить дещо більше 2,5 км. Його поверхня задернована і вкрита лісом. У найбільш низьких заболочених місцях цей вал знищений меліоративними траншеями та плантажним розорюванням.

За повідомленнями місцевих жителів, під час влаштування меліорації у 1950-х рр., з масиву валу, що називався старожилами «старою дорогою», у заболочених ділянках неодноразово витягли обвуглені шматки дерева, а то й цілі обгорілі колоди [20, арк. 34].

За 1,7 км на південний схід від кутка Хутір с. В'язівок Михнівського старостату Лубенської міської територіальної громади на

Рис. 7. В'язівок VI, Кашине, ур. Перетин валу. Робочий момент.
І. М. Кулатова та І. М. Гавриленко.

Полтавщині, на піщаному видовженому з північного сходу на південний захід відрозі надзаплави в ур. Кашине, протяжністю 0,8 км, знаходиться багат шарове поселення В'язівок VI (рис. 4). Воно займає найвищу (3,5 м над рівнем заплави) частину підвищення, наполовину порослу сосновим лісом (рис. 4; 6). Імовірна площа цього поселення становить близько 1,6 га (160 × 100 м). У його північній частині в шурфі (2 × 2 м) виявлена наступна стратиграфічна ситуація:

0–0,2 м — дерновий шар сірого піску;

0,2–0,5 м — сіро-коричневий пісок, що містив окремі вуглини й уламки кісток тварин;

0,5–0,8 м — білий пісок;

з 0,8 м — жовто-палевий пісок-материк (прокопаний до 1,1 м).

На глибині 0,05–0,40 м у шарі сіро-коричневого піску виявлено 22 фрагменти ліпного посуду, з яких: 3 уламки стінок ліпних посудин із зернами шамоту в тісті (0,05–0,20 м) та 15 фрагментів кераміки із домішками піску, належних посуду доби середнього бронзового віку (0,2–0,4 м). З-поміж останніх виділялося вінце й два уламки стінок ліпних посудин бабинської культури (рис. 5) [25, с. 150].

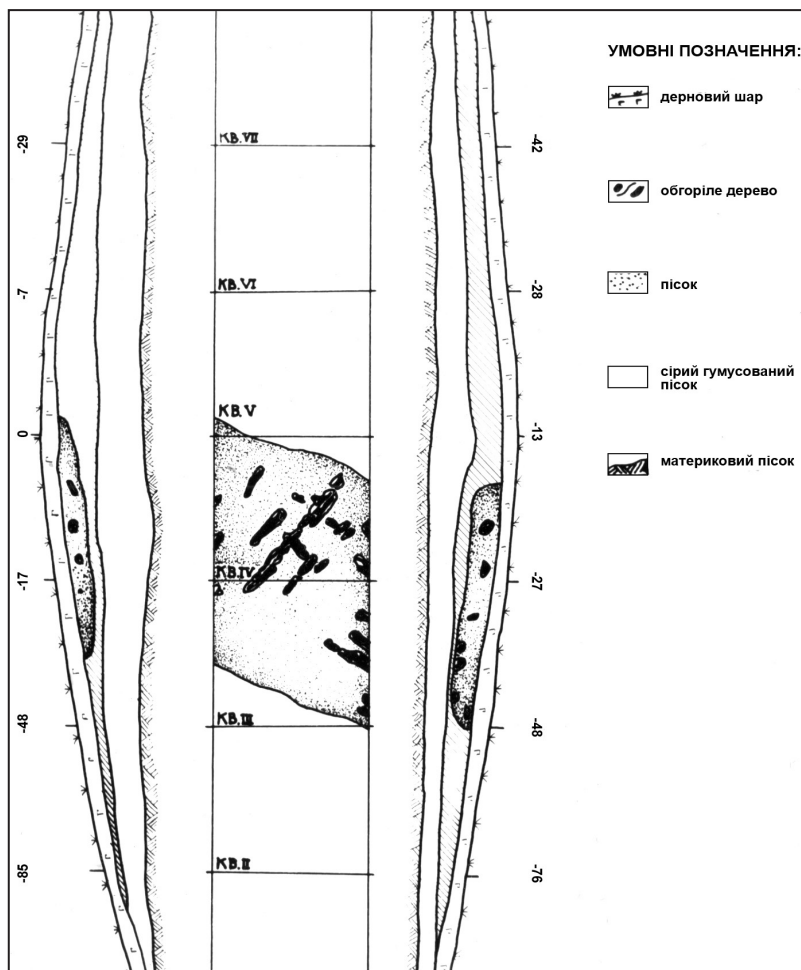

Рис. 8. В'язівка VI, Кашине, ур. Перетин «змійового» валу.
План і профілі.

За результатами розвідок двошарове поселення віднесене до решток стійбища доби середнього бронзового віку і залишків невеликого пізньороменського селища початкової доби розвинутого середньовіччя (X ст.) [20, арк. 34].

Як зазначалося, через вершину підвищення в ур. Кашине пролягає одна із найкраще збережених ділянок «змійового» валу, що перетинає територію поселення з північного сходу на південний захід. Висота оплилого насипу валу тут становить 0,4–0,8 м при ширині 7–8 м, слідів рову не простежено (рис. 4; 6).

На цій ділянці влітку 1984 р. й були проведені перші дослідження масиву насипу валу траншеєю, спрямованою поперек валу, загальною площею 28 кв. м (14 × 2 м), зорієнтованою у широтному напрямку (рис. 7). Ділянка досліджувалася квадратами 2 × 2 м пошаровим методом, із зачистками, з фіксацією кожної знахідки не лише за квадратами, а й індивідуально — за трьома координатами. Після цього датуючі матеріали умовно переносилися (проектувалися) на північний профіль траншеї. В результаті отримана наступна доволі наочна картина [20, арк. 53–54] (рис. 12).

На глибині 1,35–1,50 м від 0* виявлений шар жовто-палевого піску, прийнятий за материк (рис. 8). Поверх нього, на рівнях 0,95–1,35 м від 0 знаходився прошарок білого піску (передматериковий шар III), у верхній частині якого інколи траплялися окремі уламки ліпного посуду середнього бронзового віку. Вище за нього (глибина 0,35–0,95 м) лежав сіро-коричневий пісок з окремими вуглинами, фрагментами ліпного посуду (шар II — власне культурні нашарування поселення). В їх основі на глибині 0,90–1,05 м переважала товстостінна масивна ліпна кераміка з домішками піску або зрідка гранітної жорстви. З-поміж уламків посуду відмітимо неорнаментоване вінце невеликої чаші-плошки банкової форми, фрагменти шийки горщика і його стінок, прикрашених прогладженими валиками. Всі вони належать кераміці бабинської культури (культури багатоваликової кераміки) (рис. 11).

Більшість уламків кераміки із шару II віднесені до кола фрагментів ранньогончарного посуду другої половини X ст. Близько 70 % уламків із зернами шамоту в тісті та грубо заглаженою поверхнею — це частини стінок і донець ліпних посудин. Деякі з них прикрашені прокресленою хвилястою лінією (рис. 13: 3). Близько 25 % складали фрагменти ранньогончарного посуду з домішками дрібнотовченого шамоту й піску в тісті. Серед них —

* За 0 прийнята найвища відмітка на гребені насипу. Надалі всі заміри глибин подані від 0.

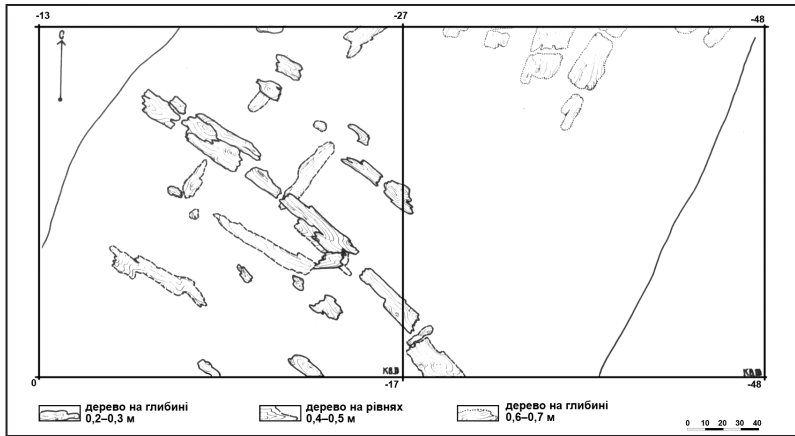

Рис. 9. В'язівок VI, Кашине, ур. Перетин «змійового» валу, кв. III і IV. Залишки дерев'яної конструкції.

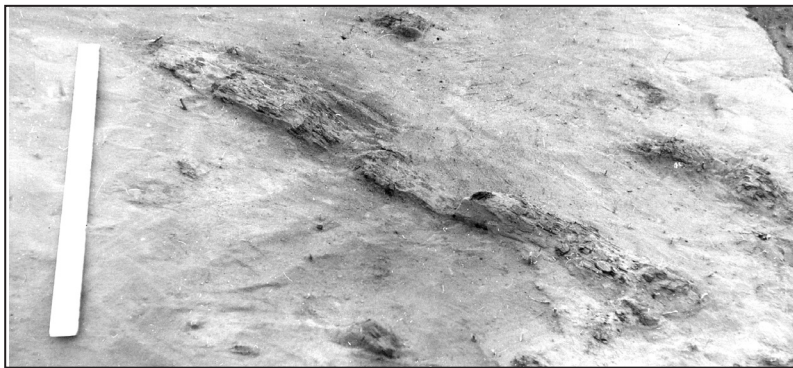

Рис. 10. В'язівок VI, Кашине, ур. Перетин «змійового» валу, кв. IV. Залишки обгорілих колод.

уламок верхньої частини горщика, орнаментований хвилястою прокресленою лінією з внутрішнього боку вінця, два фрагменти стінок з прокресленою хвилястою лінією (рис. 13: 2), шийка й уламки стінок товстостінних ранньогончарних посудин із орнаментом у вигляді хвилястих безперервних чи переривчастих

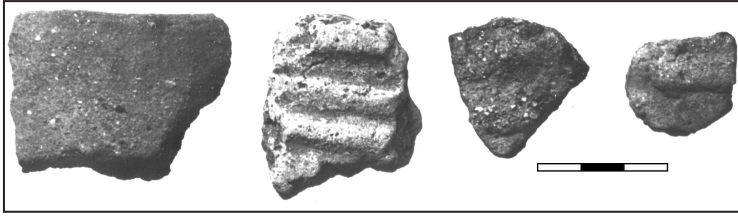

Рис. 11. В'язівок VI, Кашине, ур. Фрагменти ліпного посуду бабинської культури.

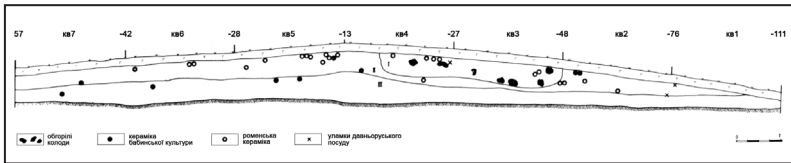

Рис. 12. В'язівок VI, Кашине, ур. Перетин «змійового» валу. Залягання кераміки (північний профіль траншеї).

ліній (рис. 13: 4). Загалом пізньороменська ранньогончарна кераміка з урочища Кашине датується другою половиною – кінцем X ст.

Сіро-коричневий пісок у кв. III–V на глибині 0,35–0,90 м перерізав сірого кольору прошарок із вуглинями й попелом — шар I (рештки масиву заповнення смуги дерев'яних конструкцій). У ньому, в кв. III і IV, на глибині 0,30–0,78 м виявлені залишки основи ряду зрубів-городень із обгорілих колод завширшки близько 1,6–2,0 м, добре відомих у давньоруському оборонному будівництві (рис. 8; 9) [18, с. 47]. Вони залягали в тілі валу за лінією північний схід – південний захід, візначаючись порівняно добрим станом збереження. Для їх улаштування використовувались дубові-? колоди діаметром 16–24 см (рис. 9; 10).

У шарі I також виявлені три уламки гончарного посуду давньоруського часу — від стінок горщиків X – початку XII ст., а також окремі фрагменти ліпного посуду (рис. 12). Шари I і II у масиві валу і поза ним були перекриті задернованим прошарком світло-сірого надувного піску (рис. 8).

Проведені невеликі дослідження підтвердили належність обстеженої ділянки опилого насипу до «запираючої» заплаву р. Сліпороду і струмка В'язівця (В'язівки) частини Посульського «змієвого» валу, використання для зведення такого валу дерева, тобто, влаштування стіни із ряду рублених городень, заповнених ґрунтом. В умовах урочища Кашине для цього були використані дернини з культурних відкладень поселення, що, на наш погляд, виявилися знятимися навколо смуги влаштування дерев'яних конструкцій з поверхні обжитого підвищення. Через близькість заболоченої ділянки в основі пагорбу рів з напільного боку, вірогідно, відкопувався за 7–8 м від зовнішньої основи дерево-земляної стіни, тому й не потрапив до перетину. Невелика кількість уламків ранньогончарного і ліпного посуду роменської культури, знахідки яких тяжіли саме до заповнення городень, швидше за все, вказувала на нетривалий характер існування пізньороменського селища, можливо, навіть, на приналежність цих культурних решток відходам табору будівельників валу, адже слідів житлових чи господарських об'єктів тут не виявлено.

Результати цих розкопок згодом спонукали Ю. Ю. Моргунова здійснити зачистку верхньої частини валу поряд із перетином, оголивши основу обгорілої дерев'яної конструкції «стіни» на ділянці в 12 м [19, с. 41]. Тут був розчищений «ланцюжок» із восьми взаємопов'язаних між собою зрубів довжиною вздовж вісі валу 2,8–3,2 м і шириною 1,6–1,7 м (рис. 14) [18, с. 39, рис. 13: Б]. Щоправда, у зазначеному вище виданні знаходимо й інші розміри зрубів у Кашиному — $1,2 \times 2,0$ м [18, с. 210]. Залишки дерева простежувалися на висоту в 0,5 м. Зруби виявилися забутованими культурними нашаруваннями попереднього в часі поселення і ґрунтом викиду з рову. У дерновому шарі навколо решток «стіни» трапилася невелика кількість уламків гончарного посуду XII – початку XIII ст., що дозволило досліднику визначити час спорудження насипу валу в широких межах між другою половиною X і початком XII ст. [19, с. 41, рис. 21]. Проте, як здається, спорудження валу співпадає саме з будівництвом Володимиром Святославичем «найміцнішої та найдовшої огорожі», зведеної вздовж меж своїх володінь «для безпеки держави» [18, с. 205, 206] в кінці X – на самому початку XI ст. Це підтверджується і переважаючими в масиві заповнення городень знахідками уламків пізньороменського посуду. А поодинокі фрагменти гончарної кераміки XII – початку XIII ст. в дерновому шарі, вірогідно, є свідченнями

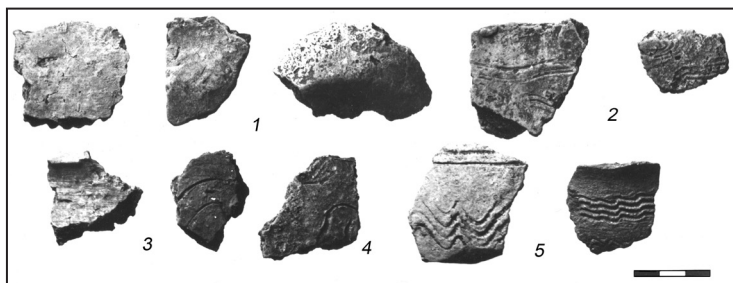

Рис. 13. В'язівка VI, Кашине, ур. Липна та ранньогончарна кераміка роменської культури.

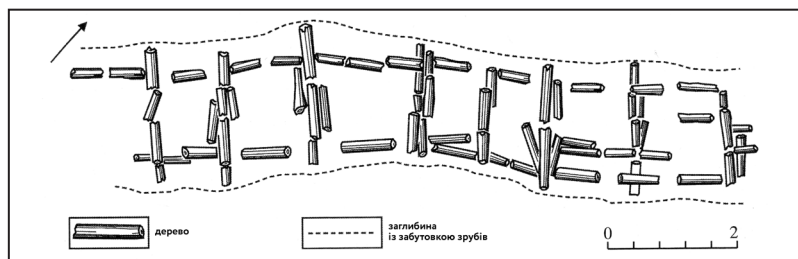

Рис. 14. В'язівка VI, Кашине, ур. Рештки зрубної конструкції в основі валу. За Ю. Ю. Моргуновим [18, с. 39, рис. 13: Б].

вже господарського використання ділянки в окрузі літописного Сніпороду, можливо, зайнятої після руйнування валу невеликим селищем чи висілком. У перетині валу так і не отримано жодних підтверджень спроб ремонту чи підсилення укріплень в XI чи XII ст.

Таким чином, здійснені на прохання М. П. Кучери обстеження ділянки Посульського «змієвого» валу були використані вченим для коригування результатів власних розвідок [10, с. 55; 11], а проведені розкопки масиву залишків заплавної захисної «стіни» неподалік В'язівка на історичній Лубенщині так і залишалися майже на 40 років «відкладеними» у науково-звітній документації, обмежуючись окремими згадками в літературі [2, с. 75; 19, с. 41; 21, с. 275; 26, с. 25]. Цією публікацією справа з оприлюдненням матеріалів досліджень нарешті має бути завершена.

Насамкінець, зазначимо, що розвідками 2015 р. наразі збережену нижньосульську ділянку цього валу було дещо «подовжено». Зокрема, виявлені сліди валу по вул. Степовій у Лубнах, що прямував вздовж краю плато корінного берега до ур. Лиса Гора, огинаючи розгалужені яри [15, с. 111, 112, рис. 1; 29, с. 4]. Сліди ескарпованих схилів правого високого берега Сули відзначені й в ур. Замок над гирлом р. Вільшанки в Лубнах [30, с. 145]. Правда, стверджувати напевне про час спорудження цих ескарпів, з огляду на наявність на Замковій горі решток укріплень Олександрова другої чверті XVII ст., передчасно. Проте, рештки «змієвих» валів на окремих ділянках корінного берега вище за Сулою — від Мгарського монастиря до гирла р. Удаю [27, с. 70–71] — впевнюють у перспективності таких пошуків.

На завершення публікації зазначимо, що колекція знахідок із розкопок 1984 р. в ур. Кашине поблизу с. В'язівка зберігається в Лубенському краєзнавчому музеї імені Г. Я. Стеллецького.

Джерела та література

1. **Батієвський П. І.** Мікротопоніми околиць міста Лубни. Старожитності Посулля. 100 років Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького (1918 – 2018): зб. наук. пр. ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ ім. Г. Я. Стеллецького; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Біляєва С. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. Вип. III. С. 154-163.
2. **Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.** Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н. е.): підручн. для 7-го кл. загальноосв. школи. Полтава: Оріяна, 2004. 200 с.
3. **Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 року. НА ІА НАНУ. 1946/22. Ф. е. Спр. 431. 42 арк.
4. **Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції в 1947 р. НА ІА НАНУ. 1947/31. Ф. е. Спр. 712. 23, 5 арк.
5. **Копилов Ф. Б.** Посульська експедиція. Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1952. Т. III. С. 307-311.
6. **Кучера М. П.** Древньоруські городища біля хутора Кизивер. Археологія. К., 1964. Т. XVI. С. 103-118.
7. **Кучера М. П.** Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. НА ІА НАНУ. 1979/24. Ф. е. Спр. 9747. 32 арк.
8. **Кучера М. П.** Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1985 г. НА ІА НАНУ. 1985/30. Ф. е. Спр. 21708. 27 арк.
9. **Кучера М. П.** Отчет о работе экспедиции «Змиевые валы» в 1986 г. НА ІА НАНУ. 1986/10. Ф. е. Спр. 21986. 35 арк.
10. **Кучера М. П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья. К.: Наукова думка, 1987. 208 с.

11. **Кучера М. П.** Посульский змиев вал. Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] Обл. науч.-практич. семинар: тезисы докладов и сообщений. ПКМ. Полтава, 1988. С. 38-39.
12. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы. Труды XI Археологического съезда. МАО. М., 1901. Т. 1. С. 404-457.
13. **Ляскоронский В. Г.** Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майдам и приблизительная эпоха их возникновения. Труды XIII Археологического съезда. МАО. М., 1907. Т. 1. С. 199- 210.
14. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья. Труды XIV Археологического съезда. МАО. М., 1911. Т. III. С. 1-82.
15. **Мироненко К. М., Супруненко О. Б., Сидоренко О. В.** Нові археологічні обстеження у місті Лубни. Старожитності Посулля. Камінського (1845-1891): зб. наук. пр. ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін.; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 110-114.
16. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. ИА РАН; Курск. гос. обл. муз. археологии. Курск, 1996. 159 с.
17. **Моргунов Ю. Ю.** Посульская граница: этапы формирования и развития. ИА РАН; Курск. гос. обл. муз. археологии. Курск, 1998. 160 с.
18. **Моргунов Ю. Ю.** Древо-земляные укрепления Южной Руси X—XIII веков. М.: Наука, 2009. 303 с.
19. **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа. X—XIII вв. СПб.: Филологич. факультет, 2012. 252 с., 24 вкл.
20. **Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б.** Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. НА ІА НАНУ. Ф. е. 1984/51; НА ПКМ. Спр. 03-214/1-4. Текст звіту, альбом іл., додатки. 82 арк., 62 арк. іл.; НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 237. 82 арк.; Альбом: Спр. 238. 62 арк.
21. **Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б.** Работы в Лубенском районе Полтавской области. АО 1984 г.: ежегодн. М.: Наука, 1986. С. 274-276.
22. **Падалка Л. В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. Труды ПУАК. Полтава, 1905. Вып. 1. С. 153-214, 12 планів.
23. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследование и материалы. ПУАК. Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. 239 с.
24. Посульська оборонна лінія. Полтавщина: енциклопедичний довідник. [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.), І. Л. Бутич, В. Н. Жук та ін.]. К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 802.
25. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля. Археологія. К., 1989. № 1. С. 149-153.

26. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания). Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. ПКМ. Полтава, 1990. С. 5–42.
27. **Супруненко О. Б.** Про змійові вали в пониззі Удаю. АЛЛУ. Полтава, 1997. № 1-2. С. 70-71.
28. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської. НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА та ін.; [відп. ред. П. П. Толочко]. Київ; Полтава: Археологія, 2000. 398, II с.
29. **Супруненко О. Б.** Лиса Гора у Лубнах. ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Упр. культ. і мист. винкому Лубен. міськради; [відп. ред. Титова О. М.]. Видання друге. Лубни: ВКФ «Інтер-Парк», 2018. 16 с.
30. **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Обстеження на Замковій горі у місті Лубни. Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867-1943): зб. наук. пр. ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського та ін.; [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. Вип. II. С. 132-161, кол. вкл. IV.

I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko

Дослідження «змійового» валу поблизу с. В'язівок на Лубенщині

Наводяться результати перетину ділянки Посульського «змійового» валу кінця Х ст. в урочищі Кашине поблизу с. В'язівок Лубенського району Полтавської області, здійсненого влітку 1984 р. за ініціативою М. П. Кучери.

Ключові слова: давньоруський час, Посульський «змійовий» вал, В'язівок, Лубенщина, Кашине, Сніпорід, городні, пізньороменська ранньогончарна кераміка.

I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko

Exploration of Serpent's Wall near Viazivok Village Lubny District

Results of the exploration of Posullia Serpent's Wall part of the late 10th c. in Kashyne Stove near Viazivok Village Lubny District Poltava Region provided in summer 1984 by initiative of M. P. Kuchera are given.

Keywords: the Ancient Russ, Posullia Serpent's Wall, Viazivok, Lubny District, Kashyne, Sniporid, the Late Romny early pottery ceramics.

Ю. В. Деркач, В. В. Філонченко
(м. Полтава)

Спроба інтерпретації барокової кахлі з рідкісним релігійно- геральдичним сюжетом

Публікація присвячена реконструкції зображення, інтерпретації та ідентифікації барокових кахель з козацького містечка Многа-Городище.

Ключові слова: кахлі, антропоморфні та геральдичні зображення, Многа, Городище, гончарство.

Під час моніторингу археологічних об'єктів у Лубенському районі (кол. Чорнухинському) Полтавської області, що проводився КЗ «ЦОДПА» протягом останнього року, обстежені руйнування культурних нашарувань в зоні будівництва оборонних укріплень сучасного етапу російсько-української війни у с. Городище Чорнухинської СТГ, в ур. Замок, на місці розташування пам'ятки слов'яно-руського та козацького часу – рештках укріплення сотенного містечка Многа [7, с. 35; 8, арк. 4].

У прошарках культурних нашарувань знайшли яскраве відображення всі етапи освоєння цього місця стародавнім населенням. Поряд зі знахідками роменської культури і давньоруського часу тут також було виявлено багато уламків кераміки козацької доби. Серед іншого – чимало кахляних уламків, з-поміж яких трапилися доволі цікаві фрагменти орнаментованих кахель із антропо- та орнітоморфними сюжетами.

Зі всієї сукупності виявлених зразків зупинимося лише на кількох однотипних і цікавих із них, сюжетна композиція яких майже не зустрічається на Полтавщині.

Загалом із Городища походить чотири уламки подібних кахель. Усі вони лицьові (стінні), виповнюючі, за технікою виготовлення – теракотові [6, с. 43] та мають схожий бежево-

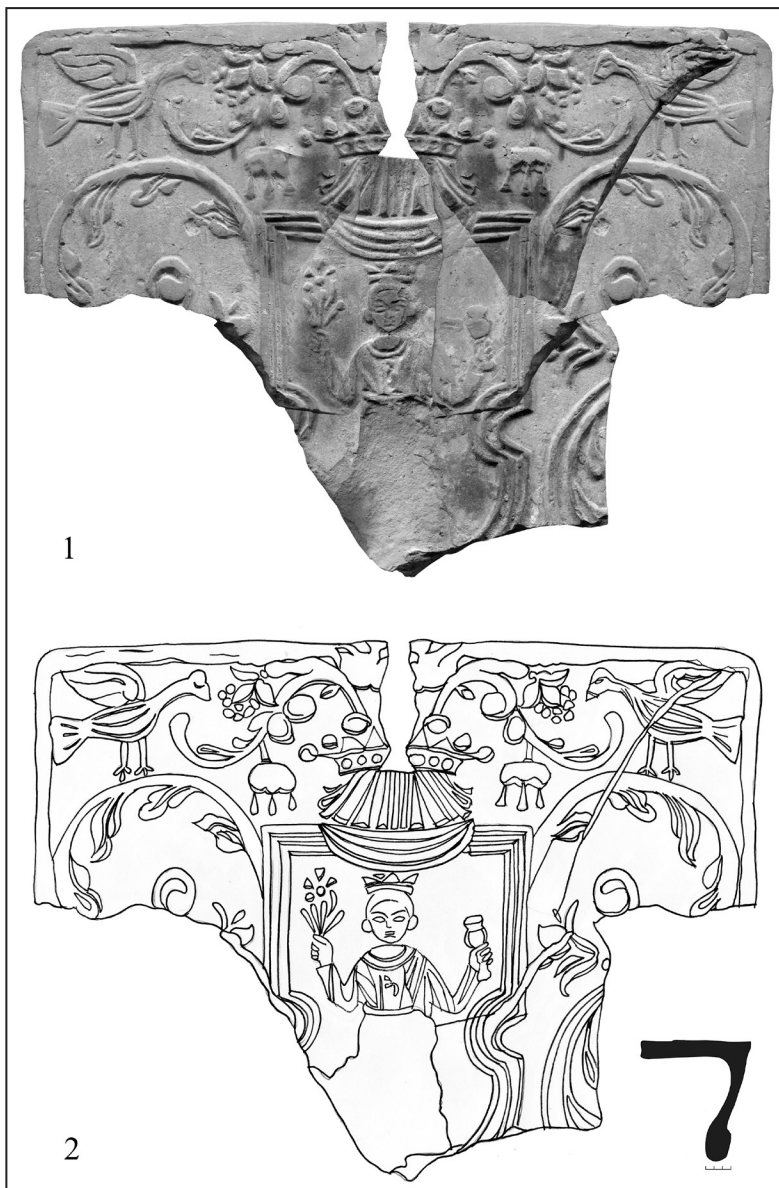

Рис. 1. Зображення на кахлі з с. Городище:
1 – фотореконструкція; 2 – промальовка.

теракотовий колір поверхні, іноді – ззовні патинований. Випал рівномірний, формовочна маса із незначними домішками шамоту. Зовнішня сторона кількох із них має дрібні сліди побілки та кіптяву, що подекуди вкривають зображення (останнє свідчить про їх побутове використання).

Усі чотири уламки кахель, вочевидь, пов'язані сюжетно: їх мотиви повторюються або доповнюються. Так, найбільший фрагмент № 1 є центральним, про що свідчить антропоморфна фігура, зображена на «геральдичному» картуші-щиті. Це, ймовірно, передана в повний зріст жіноча фігура з чіткими видимими рисами обличчя, увінчана стилізованою короною, зображена в анфас, із волоссям, зібраним у бічні закручені пучки, у довгому вбранні із зігнутими в ліктях і піднятими молитовно догори руками.

У правій руці вона тримає чашоподібний предмет, у лівій – гілку чи квітку. Одяг окреслений виразними складками біля горловини і на довгих рукавах та має подобу декору чи гудзиків на грудях. Сам картуш передає форму геральдичного щита, ймовірно – німецького барокового типу, чіткі бічні вигини – «буше», та облямований трьохрядними випуклими гофрованими лініями. Від нього, як від центру композиції, розгалужуються рослинні й геометричні вісі орнаментування верхньої частини кахлі.

Два інші фрагменти (№№ 2–3), вірогідно, є правими верхніми бічними уламками. Вони містять елементи того ж характерного барокового рослинного орнаменту, птахів, сидячих на гілках, правий верхній кут картушу, частину корони і руку, що тримає кубок.

Єдиний фрагмент, що має залишки румпи – № 4, найімовірніше, є також правим, але вже бічним уламком. Сама румпа видовжена, овальна, її висота 8,1 см, вона звично завершується вигнутим назовні одинарним валиком-рантом.

Тож наші знахідки – це чотири різних фрагменти кахель, за мотивами зображень яких ми можемо зробити висновок, що всі вони відносяться до однієї орнаментальної композиції, бо мають тотожні зображення, які абсолютно доповнюють і продовжують одне одне, хоча і виконані на дещо різний манер (різними майстрами) з різних формовочних заготовок або штампів.

Рис. 2. Кахля з с. Городище і схожі сюжети: 1 – уламок кахлі з с. Свиридівки, 2 – кахля із зображенням Марії Магдалини, Чабрадський замок (Словаччина); 3 – центральна частина кахлі, знайденої в с. Городищі; 4 – герб на міській печатці сотенного містечка Барішівки; 5 – сучасний герб м. Барішівки.

За допомогою суміщення фрагментів ми отримали досить чітку видиму композицію верхньої частини кахлі, тож була здійснена спроба повністю реконструювати зображення верхньої частини (рис. 1: 1–2).

На час підготовки публікації прямих аналогів сюжетних зображень на кахлі у зібраннях полтавських музеїв віднайдено не було, а в опублікованих та архівних матеріалах знайшовся лише один подібний фрагмент. Виявлений він С. П. Юренко у 1977 р. під час проведення охоронних розкопок у с. Свиридівці сучасного Миргородського району (кол. Лохвицького) Полтавської області [11, арк. 3–4] (рис. 2: 1). У ході цих досліджень відкритий гончарний горн, заповнений керамічними виробами. Саме в ньому знайдені фрагменти кахель, виконані з щільної червоної глини з високим рельєфним орнаментом і зображеннями людських фігур. На підставі посуду і кахлів комплекс датується початком – серединою XVIII ст. [2, с. 185]. До речі, цьому комплексу присвячена перша наукова робота нашого колеги В. В. Приймака.

Численні кахлі, що зберігаються в українських музеях, дають підстави для висновків про спільний шлях розвитку українських і західноєвропейських зразків [4]. Тому можна висловити припущення, що деякі стилізовані, видозмінені та доповнені зображення дійшли з часом і до України, а майстри, запозичуючи їх сюжети, останні інтерпретували по-своєму.

Наприклад, мотив протиборства св. Юрія зі змієм в різноманітних варіаціях трапляється на кахляних плитках Нового часу [9, с. 70]. А мотив гріхопадіння став навіть гербом гончарів Чехії. Розповсюдження зображення цього мотиву на гончарній кераміці і кахлях, можливо, бере свій початок ще з середовища західноєвропейських гончарів, які стверджували, що гончарство виступає найстарішим ремеслом у світі та бере свій початок від сотворіння Адама.

Так, зображення Адама і Єви стали типовим чеським гончарним символом і часто трапляються в гончарній геральдиці, а також на кахлях, горщиках і глеках із Богемії та Моравії аж до XIX ст. Адама і Єву також уважали патронами цехів і в багатьох гончарних осередках Польщі [10, с. 100].

Серед святих, схожих за атрибутикою на зображення нашої кахлі, у католицькій традиції можна виділити: св. Варвару, св.

Марію Магдалину та Іоана Богослова (одним із символів якого був орел). Св. Варвара, зазвичай, зображається із баштою в руках, на відміну від українських барокових традицій, де вона найчастіше тримає кубок і пальмову гілку.

Марія Магдалина на північних кахлях зустрічається не часто, проте є зразок зі словацького Чабрадського замку зі схожою на наше зображення зачіскою, де свята тримає кубок. Завдяки обрамляючому напису зображення точно інтерпретується як саме художній образ цієї святої [2] (рис. 2: 2–3).

Зважаючи на спільний економічний простір і тривалі впливи європейських гончарних мотивів, можна висловити припущення, що сюжет на нашій кахлі також має релігійне підґрунтя, і там зображена свята зі впізнаваною атрибутикою. Проте, зображення це дещо стилізоване, видозмінене та декороване, спираючись вже на суто місцеві традиції.

Інша версія – це стилізований геральдичний сюжет. Такі зображення на городищенській кахлі як щит (картуш), наметове поле та корона, можна вважати геральдичними компонентами, що, імовірно, поєднуються в герб. Але, очевидно, це не нобілітований герб із символікою, котру наразі важко пов'язати з певним козацьким родом чи відомою особою. Можливо, він створений майстром під впливом барокової моди та пануючим на той час релігійним світоглядом, що відображався і в декоруванні предметів побуту.

На Полтавщині подібні кахлі посідають окреме місце і вони часто мають елементи на кшталт геральдичного щита, вміщеного в центрі барокової композиції [5, с. 314].

На користь цієї версії можна навести, як приклад, герби на міських печатках Лівобережної України XVII–XVIII ст. [3, с. 53, 61].

Так, герб на печатці сотенного містечка Баришівка містить зображення сидячої постаті жінки в короні, яка у правій руці тримає чашу, а обабіч – зображено дві літери S. Припускають, що це – зображення св. Софії, яка була патроносою міста в той час. Сучасний герб містечка Баришівка має ідентичне зображення: на золотому полі сидить св. Софія у червоному плащі та золотій короні, з німбом навколо голови, з піднятими руками, тримаючи у правиці червону чашу (рис. 2: 4–5).

Підсумовуючи наведене, а також те, що кахлі з геральдично-релігійним декором на українських теренах з'явилися під впливом західноєвропейського мистецтва часів бароко, припускаємо, що й наш екземпляр має далеке західноєвропейське коріння. А вже з часом, спираючись на територіальну приналежність, ці мотиви пристосовувалися під місцеві декоративні й геральдичні традиції, згодом поширившись на сусідні території.

Разом із цим відзначимо, що на Полтавщині фактично відомі лише поодинокі фрагментовані знахідки подібних зображень на кахлях XVII–XVIII ст., тому городищенська знахідка виступає доволі цінним джерелом як з історії козацької доби Полтавщини, так і, можливо, української геральдики.

Джерела та література

1. **Rita Rakonczay** «The stove of the archbishop» Figural stove tiles from the Castle of Csábrág (Cabrad')/Hungarian Archaeology Vol. 9 (2020), Issue 2, pp. 38-48. doi: <https://doi.org/10.36338/ha.2020.2.1>.
2. **Виногородская Л. И.** Материалы по керамическому производству XVII–XVIII вв. на Полтавщине. Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар (квітень, 1990 р.): тези доп. Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. С. 182-186.
3. **Гречило А.** Українська міська геральдика. Київ; Львів, 1998. 192 с.
4. **Івашків Г. М.** Кахлі. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / [редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуков-ський, М. Г. Железняк та ін.]; НАН України; НТШ. К.: Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2012.
5. **Коваленко О. В.** Гончарство Полтави XVIII століття. Опішне, 2018. 447 с. (Академічна серія «Українські керамологічні студії». Вип. 6).
6. **Колупасва А.** Українські кахлі XIV - початку XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть. Львів: Ін-т народозн. НАН України, 2006. 384 с.
7. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и её заселение: исследование и материалы. Издание ПУАК. Полтава: типогр. Т-ва Печатного Дела, 1914. 239 с.
8. **Приймак В. В.** Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 році. НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 174. 43 арк.
9. **Прохненко І., Жиленко М., Мойжес В.** Замки Закарпаття від Боржави до Тиси (оборонні споруди на Соляному Шляху). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. 160 с.
10. **Рахно К.** Відгомін антропологічних міфів на європейській кераміці. Український керамологічний журнал. Опішне, 2004. № 1. С. 97-101.

11. **Сухобоков О. В.** Отчет о работах Левобережной Славяно-Русской экспедиции в 1977–1978 годах. НА ІА НАН України. Ф. е. Спр. 1979/26. 43 арк.

Ю. В. Деркач, В. В. Філонченко

Спроба інтерпретації барокової кахлі з рідкісним релігійно-геральдичним сюжетом

Публікація присвячена реконструкції зображення та інтерпретації барокових кахель з козацького містечка Многа-Городище на Полтавщині. Здійснено порівняльний аналіз подібних зразків кахлів із України та західноєвропейських країн. Зроблена спроба ідентифікації антропоморфного зображення та ймовірного територіально-сюжетного походження кахлі.

Ключові слова: кахлі, антропоморфні та геральдичні зображення, Многа, Городище, гончарство.

Yu. V. Derkach, V. V. Filonchenko

An Attempt to Interpret of Images at Baroque Tile with a Rare Religious and Heraldic Plot

The subject of the article is interpretation of the images on the fragments of baroque tiles found in Mnoha-Horodyshche Poltava Region. The findings are described in details and their comparative analysis with the similar samples found in Ukraine and Western Europe countries is made. The authors are trying to identify the anthropomorphic image and the tile's possible territorial origin as well as the origin of the plot.

Keywords: tiles, tiles with anthropomorphic images, tiles with religious and heraldic subjects at tiles, Mnoha, Horodyshche, pottery.

А. В. Юрченко, В. В. Шерстюк

(м. Полтава)

Знахідка Лукишинського скарбу в періодичних виданнях 1942 р.

Про висвітлення знахідки Лукишинського скарбу в періодичних виданнях 1942 р.

Ключові слова: Лукишинський скарб, Римська імперія, черняхівська культура, денарій, періодика, Головач, Лукищина.

Важливим джерелом історико-археологічних знань виступають періодичні видання. Оскільки саме періодика розкривала та висвітлювала різноманітні аспекти та теми суспільного, наукового життя в певну історичну епоху. Не стала винятком і археологічна тематика, що знаходила широке відображення на сторінках періодичних видань. Цінність такої інформації полягає у деталізації подій та фактів певного археологічного факту чи явища.

Однією з провідних археологічних тем, що цікавили періодичні видання – була тематика знахідок скарбів. Висвітлення одного з таких, Лукишинського, знайденого на Полтавщині у 1942 р., широко згадується на шпальтах періодичних видань окупованої України [див., напр.: 6, с. 95].

Коротко про сам скарб в історіографії. Перші публікації матеріалів цього скарбу здійснив В. В. Кропоткін [9], а згодом найбільш повна публікація знахідки наводиться у статті В. П. Глущенко 1989 р. [5].

Коротка інформація про знахідку. Навесні при оранці в ямі, що була вимита весняними водами, на лівому березі Ворскли, на південь від с. Лукищина в ур. «Біля Спінжаря» дітьми Іваном Черкаським та Федором Сабадашем знайдено вкриті окислами монети та уламки горщика. До Полтавського музею доставлені 953 римських монети і 12 стінок розбитого лискованого горщика.

Г. О. Сидоренко ознайомилася з умовами знахідки, що нібито сталася «поблизу черняхівського поселення». У 1989 р. в музеї переховувалося 938 монет [5, с. 19].

Знахідка скарбу не залишилася поза увагою в тогочасних періодичних виданнях, незважаючи на військові дії Другої світової війни. Основним інформаційним ресурсом для нашого дослідження став сайт «Архів української періодики онлайн» [2].

Одна з перших публікацій у ЗМІ з'явилася у газеті «Голос Полтавщини» від 26 червня 1942 року. В цілому, це й зрозуміло: ця газета друкувалася в Полтаві й була одним з небагатьох головних періодичних видань міста того часу. Зважаючи на те, що саме ця новина була в газеті своєю «прем'єрою», і на близькість розміщення Полтави до «джерела новин», зазначена публікація є найбільш повною, і, здається, найточнішою.

Сабодаш та Черкаський тут називаються селянами села Головачі, а не дітьми, згадується «лощинка, що була вимита водою в урочищі біля Спінжарки». Наприкінці травня того року горщик був розбитий плугом, і уламки посудини, і 808 монет селяни зібрали та самі принесли «цими днями» (газета вийшла 26 червня) до Полтавського краєзнавчого музею [27].

Не останню роль грає й таке повідомлення: «Німецький археолог, професор Єнського університету, доктор Нейман (шеф усіх музеїв Лівобережної України), який знаходився тоді в Полтаві, дуже зацікавився цією знахідкою. Він послав прохання до районного бургомістра про організацію збирання всіх монет для передачі їх Полтавському музею за справедливую плату». [1]

Інформація досить довго поширювалася навіть у межах області. Так, наступна замітка про цю знахідку датована аж 15 серпня. У кременчуцькій «Дніпровій хвилі» міститься майже тотожний, ледь скорочений і трохи перероблений запис [29]. Незабаром поспів і Миргород [28]. Тут також фігурують 808 монет, а місце знаходження описується вже як «поле в с. Головачі».

Відразу ж після цього новина розноситься спочатку у столичній пресі [20], потім – на Дніпропетровщині [15] та Криворіжжі [14], трішки згодом – на Павлоградщині [32].

Досить швидко новина крокує від Центральної України до Західної. За місяць публікацію про скарб з Головача бачимо у Луцьку [23], на Старокостянтинівщині [22], Любомлі (19).

На вересень припадає пік публікацій: про скарб інформують газети Уманщини [25] Прилуччини [31], Кам'янець-Подільщині

[24], Сарненщини [13], у Коростишеві [18], Крем'янці [17] та у Львові [1].

Найпізніше інформація про зазначену новину надійшла на землі Східної України: на Донеччині [7], у Костянтинограді [26] та Ворошиловграді (сучасний Луганськ) [21] вона з'являлася упродовж усієї осені. Натомість, редактори місцевих газет «компенсували» це тим, що тричі за квартал повідомляли про неї [30; 8; 16; 22]

Із наведених джерел ми можемо зробити аналіз як про темпи та межі поширення подібної інформації, так і знайти окремі деталі щодо самого скарбу та місця його виявлення. Навіть в умовах війни й окупації – така археологічна подія стала досить знаковою і викликала зацікавлення у тогочасній періодиці.

Так, можемо побачити непересічний інтерес до цієї знахідки у середовищі газетярів, що пояснюється як і «культивуванням готичної історії» німецької окупаційної влади, так і підвищенням інтересу до стародавньої історії у період 1941-1943 рр. на землях, з яких було вигнано радянську владу.

Також можна простежити зменшення об'єму представленої інформації для читачів з часом та з відстанню від регіону знахідки. Найбільш повно, як і найраніше, про знахідку повідомило місцеве видання, потім – найближча округа, згодом – столиця та Дніпропетровщина, а потім і вся Центральна та Західна Україна. Лише за 3-5 місяців новину, причому по 2-3-4 рази, перепублікували східноукраїнські видання. Можливо, така «оперативність» пов'язана все ж таки з близькістю регіону до зони бойових дій.

Щодо змісту інформації, то майже всі видання послуговувалися першоджерелом, як помітно, яким була публікація у «Голосі Полтавщини». Жодних самостійних вставок, лише скорочення змісту. Саме на основі цих даних ми, спираючись на першоджерело, можемо спробувати зафіксувати ймовірне місце знахідки скарбу: на південь від с. Лукишине, в с. Головач.

Таким чином, назва цього скарбу як «Лукишинський», імовірно, не повністю відповідає дійсності та ситуації його знаходження, але з огляду на те, що дане місце, відоме як «урочище біля Спінжаря», на разі не локалізоване навіть місцевими краєзнавцями (дякуємо Дмитру Кравченку за консультацію), необхідність у перегляді назви відсутня. До слова, прив'язку «в с. Голо-

вачі (Лукищина)» дає майже очевидець тих подій М. І. Гавриленко [4, с. 13].

Цікавим виглядає і той факт, що нібито основну частину скарбу (808 монет) селяни самі! принесли до музею. А вже загальна кількість 953, що потім була зафіксована в музейних даних, з'явилася як результат відрядження Галини Сидоренко до Головача, та її «роботи з місцевим населенням», частина якого забрала, як бачимо, близько півтори сотні монет собі до «колекції».

А вже починаючи зі статті М. І. Гавриленка 1945 р. зустрічається цифра у «понад 1000 монет» [5, с. 13], яка потім перекочувала і до праць М. Ю. Брайчевського [3, с. 161] та В. В. Кропоткіна [9, с. 72]

Можливо, причиною цього був той факт, що сам скарб повернувся до Музею з німецьких фондів лише 1948 року [12, с. 65–68], і кількість монет давалася М. І. Гавриленком «приблизно», а, можливо, музейник, разом з Г. О. Сидоренко (яка власне привезла монети до музею) припускали, що далеко не всі нумізматичні складові скарбу вдалося зібрати у «хазяйновитих» місцевих мешканців.

У подальшому в наукових та оглядових публікаціях вряди годи згадувався цей скарб, але схоже, з огляду на його «цікаву» історію мандрівок до Європи, чи на інші обставини, він не отримував належного повного висвітлення аж до 1980-х рр. На сьогоднішній день скарб експонується у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

Ще в повній першій публікації зазначається що скарб нібито було виявлено «поблизу черняхівського поселення» [5, с. 19], про його знаходження вже «на західній межі поселення другої – третьої чвертей I тис. н. е.» пише О. Б. Супруненко [напр.: 11, с. 7]. Також зустрічаємо «прив'язку» місця знахідки скарбу до пам'ятки місцевого значення «Лукищине I» серед паспортної документації 1980-х рр. Але проведені інвентаризаційні дослідження цього поселення (на яке, до слова, було виготовлено оновлену облікову документацію, [10, с. 22], вказують на відсутність тут матеріалів другої чверті I тис. н. е.

Таким чином, локалізація місця розташування/знахідки «Лукищинського скарбу» та його приналежність до того чи іншого синхронного об'єкту (на разі не виявленого) – є справою майбутніх досліджень.

Отже, проаналізувавши представлені згадки про Лукишинський скарб у періодичних виданнях 1942 року, відзначимо наступне. Навіть в умовах війни та окупації – така археологічна подія стала досить знаковою та викликала зацікавлення у тогочасній періодиці. Інформативність вказаних матеріалів є досить значною, особливо перших видань, що вийшли після виявлення скарбу. Інформація в газетах дозволяє встановити кількісний та якісний склад скарбу, прив'язку до історичної епохи. Також у повідомленнях простежується особливе зацікавлення до знахідки з боку німецьких вчених та окупаційної влади.

Періодичні видання є важливим інформативним джерелом про археологічні дослідження та різноманітні артефакти. Тому використання їх у наукових дослідженнях має вагоме значення та становить раціональний інтерес.

Джерела та література

1. Археологічна знахідка. Львівські вісті. 1942. № 211. 18 вересня. С. 2.
2. Архів української періодики онлайн. URL: <https://libraria.ua/>
3. **Брайчевський М.Ю.** Римська монета на Україні. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 244 с.
4. **Гавриленко М.І.** До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею. ПАЗ: зб. наук. пр. ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. Полтава: Полтав. літератор, 1993. Число перше. С. 9-16.
5. **Глушенко В.П.** Клад Римських динариєв из с. Лукищина. Нумизматика и эпиграфика. Т. 15. 1989. С. 19-52.
6. **Грінченко В.Г.** Археологічна тематика на сторінках україномовної преси часів нацистської окупації. Zaporizhzhia Historical Review. 2021. Vol. 5 (57). С. 93-101.
7. Интересная находка. Донецкий вестник. 1942. № 72. 06 вересня. С. 4 .
8. Клад. Донецкий вестник. 1942. № 84. 16 жовтня. С. 3.
9. **Кропоткин В.В.** Клады римских монет на территории СССР САИ. М., 1961. Вып. Г 4-4. С. 72 № 796.
10. Різномасове поселення Лукищина I (неоліт, епоха ранньої та пізньої/фінальної бронзи, скіфський час, ранньослов'янський час, роменська культура, XIX-XX століття). Облікова картка на пам'ятку археології. [Автори – В.В. Шерстюк, К.М. Мироненко, О.Б. Супруненко]. Полтава 2022: НА ЦОДПА. Фонд облікової документації. Полтавський р-н. Терешківська ТГ. Спр. 2. Ф. о/д № 9. 22 арк.
11. **Супруненко О.Б.** Галина Олексіївна Сидоренко (1918–1984). Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018 = Antiquities of the Dniper Left Bank Regions – 2018 : збірник наукових праць. Пам'яті

Г. О. Сидоренко (1918-1984). К. : ЦП НАН України і УТОПІК, «Дивосвіт», 2018. С. 3-25.

12. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць. НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА. Полтава: Археологія, 1998. 157 с.
13. Цікава археологічна знахідка. Голос Сарненщини. 1942. № 52. 6 вересня. С. 3.
14. Цікава археологічна знахідка. Дзвін. 1942. № 130. 29 серпня. С. 4.
15. Цікава археологічна знахідка. Дніпропетровська газета. 1942. № 190. 29 серпня. С. 5.
16. Цікава археологічна знахідка. Донецкий вестник. 1942. № 103. 22 грудня С. 4.
17. Цікава археологічна знахідка. Кремянецький вісник. 1942. № 78. 27 вересня. С. 4.
18. Цікава археологічна знахідка. Коростишівські вісті. 1942. № 13. 12 вересня. С. 2.
19. Цікава археологічна знахідка. Наші вісті. 1942. № 33. 30 серпня. С. 4.
20. Цікава археологічна знахідка. Нове українське слово. 1942. № 197. 26 серпня. С. 4.
21. Цікава археологічна знахідка. Нове життя. 1942. № 33. 1 листопада. С. 4.
22. Цікава археологічна знахідка. Нове життя. 1942. № 45. 29 листопада. С. 4. 21.
23. Цікава археологічна знахідка. Український голос. 1942. № 35. 27 серпня. С. 3.
24. Цікава археологічна знахідка. Подолянин. 1942. № 75. 13 вересня. С. 4.
25. Цікава археологічна знахідка. Уманський голос. 1942. № 72. 6 вересня. С. 3.
26. Цінна археологічна знахідка. Костянтиноградські нові вісті. 1942. № 34. 14 жовтня. С. 2.
27. Цінна археологічна знахідка поблизу Полтави. Голос Полтавщини. 1942. № 58. 26 червня. С. 3.
28. Цінні археологічні розкопки біля Полтави. Відродження. 1942. № 89. 23 серпня. С. 4.
29. Цінні археологічні розкопки біля Полтави. Дніпрова хвиля. 1942. № 51. 15 серпня. С. 4.
30. Цінні археологічні розкопки біля Полтави. Донецька газета. 1942. № 53. 11 жовтня. С. 4.
31. Цінні археологічні розкопки біля Полтави. Вісті Прилуччини. 1942. № 105. 9 вересня. С. 1.
32. Цінні археологічні розкопки біля Полтави. Павлоградська газета. 1942. № 44. 19 вересня. 1942. С. 3.

А. В. Юрченко, В. В. Шерстюк

Знахідка Лукишинського скарбу в періодичних виданнях 1942 р.

Стаття присвячена аналізу відображення знахідок Лукишинського скарбу в періодичних виданнях 1942 р. Навіть в умовах війни та окупації така археологічна подія стала знаковою та викликала зацікавлення у тогочасній періодиці. Інформація з газет дозволяє уточнити кількісний та якісний склад скарбу, прив'язку знахідки до території. Також у повідомленнях простежується особливе зацікавлення до знахідки з боку німецьких учених та окупаційної влади.

Ключові слова: Лукишинський скарб, Римська імперія, черняхівська культура, денарій, періодика, Головач, Лукищина.

A. V. Yurchenko, V. V. Sherstiuk

The Discovery of the Lukyshchyna Treasure in the Periodicals of 1942.

The article is devoted to the analysis of the Lukyshchyna treasure in the periodicals of 1942. Even in the conditions of war and occupation, such an archaeological event became a landmark and aroused interest in periodicals of that time. The information in the newspapers allows us to establish the quantitative and qualitative composition of the treasure, the link to the territory. The reports also show a special interest in the find on the part of German scientists and the occupation authorities.

Keywords: Lukishchyna treasure, Roman Empire, Chernyakhov culture, denarius, periodicals, Golovach, Lukyshchyna.

До питання про датування археологічних комплексів за одонтологічними матеріалами

У статті піднімаються проблеми вивчення датування археологічних комплексів за одонтологічними матеріалами.

Ключові слова: еволюція людини, стоматологія, одонтологія, археологічний комплекс.

На сьогодні інтерес наукового загалу привертають питання зародження й розвитку антропологічних студій, та також використання їх наслідків у археологічних дослідженнях. Вагомою у цьому контексті є роль всесвітньо відомого українського антрополога, дослідника, популяризатора українських культурологічних студій, полтавця за своїм корінням Хведора Вовка. На кін. XIX – поч. XX ст. роботи нашого земляка представляли собою якісні дослідження, проведені згідно останнього слова науки, котрі справили вплив на майбутнє покоління українських учених і розвиток та вдосконалення вітчизняної антропології взагалі. У контексті антропологічної проблематики та наукових студій Хведора Вовка цікавим буде розглянути питання можливості датування археологічних комплексів за одонтологічними матеріалами.

Серед методів, що дозволяють встановити час функціонування історичної чи археологічної пам'ятки, на сьогодні майже відсутні методи медичного аналізу. Натомість патологія здатна багато в чому пролити світло на походження антропологічних матеріалів, а разом із тим і певних історико-археологічних комплексів, в яких виявлені скелетовані останки, зокрема, одонтологічні органи. Однією з патологій, що може бути джерелом такої інформації, є карієс [22, с. 121–125]. Оскільки досить часто у процесі розкопок вияв-

ляються безінвентарні поодинокі поховання (наприклад – випростані), що за своїм виглядом можуть бути віднесені до широкого кола археологічних культур останніх п'яти-трьох тисяч років. Їх датування таким чином максимально ускладнюється. А досліджуваний нами спосіб може бути дієвим рішенням та одним із методів уточнення хронологічного діапазону комплексів.

Під карієсом розуміють патологічний процес, що виникає після прорізування зубів за активної участі мікроорганізмів, що проявляється зміною кольору, демінералізацією та деструкцією твердих тканин зубів. Механізм його розвитку одноманітний, проте існує безліч варіацій, залежно від розташування на зубах, глибини, інтенсивності враження [24, с. 203; 46, с. 68–69; 47, с. 230].

У наш час наукою встановлено, що, розпочавшись із часів формування людської спільноти, карієс зубів прогресує разом із її розвитком [11, с. 18–19; 26, с. 119–124; 37, с. 6; 21, с. 117–125]. Зі вступом цивілізації у період свого економічного й наукового прогресу інтенсивність карієсу досягла небувалих величин [26, с. 119–124]. Ураження твердих тканин зубів є причиною ускладнень карієсу запального характеру – пульпіту та періодонтиту [16, с. 5–7; 39, с. 3]. Для пояснення причин виникнення карієсу зубів запропоновано понад 400 теорій [46, с. 68]. Ці обставини роблять актуальним розгляд еволюції та пояснення каріозного процесу в нерозривній єдності з історією його носія – людини, що може дати відомості як археологічного, так і медико-біологічного характеру. Стоматологією накопичуються нові факти, що вказують на зв'язок каріозної поразки з обставинами, що раніше не враховувалися. Різноманітність гіпотез і даних, котрі надходять, роблять актуальним перегляд або інтерпретацію аналізованої патології з нових позицій – для знаходження найбільш об'єктивного її трактування.

Чимало джерел вказують, що факторами карієсу є різні види подразників [6, с. 113; 8, с. 13; 12, с. 16–18; 13, с. 18–20; 15, с. 32; 17, с. 5–6; 26, с. 119–124; 27, с. 68–72; 28, с. 25–27; 29, с. 14; 31, с. 242; 41, с. 15–20; 42, с. 62–65; 43, с. 439; 45, с. 55–59, 103–112, 132–143; 46, с. 68–69; 50, с. 3–12; 52, с. 19]. Оpubліковані роботи підтверджують зв'язок між каріозним процесом та імунокомпетентними клітинами [23, с. 50–52;

53, с. 36–38]. Майже 100% поширеність карієсу в даний час [30, с. 120, 125–129], а також спрямованість розвитку людства в бік активної зміни умов проживання [5, с. 41–47; 18, с. 29–32] дозволяють провести аналогію цього захворювання з імунними процесами, виробленими еволюцією в результаті взаємодії організму із зовнішнім середовищем. Об'єктами дослідження у нашій роботі виступають тверді тканини зуба, неспецифічні та специфічні реакції організму та відносини між ними.

У світлі вирішення обговорюваної проблеми пояснення аналогії каріозного процесу з імунними процесами слід, передусім, коротко зупинитися на характеристиці твердих тканин зуба (і кістки).

Поняття зуба нерозривно пов'язані із дентином. Багато гістологів вважають дентин різновидом кістки, а саме найдавнішим і найконсервативнішим її видом, що зберіг свою характерну будову протягом десятків мільйонів років філогенезу хребетних [9, с. 192–201; 40, с. 160–161]. Твердим тканинам дентального органу властива своєрідна система мікроциркуляції у вигляді каналів і просторів в емалі та дентині [7, с. 7–8, 17–20; 32, с. 29–33].

Стоматологічними дослідженнями було встановлено, що внутрішня будова зубів є надто складною і передбачає виконання функції, пов'язаної з циркуляцією в них рідини [10, с. 44–45; 49, с. 22–27]. У 1912 р. Von Veust, а згодом – І. А. Бегельман (1913), Fish (1926, 1933, 1937), Bodecker (1923, 1929, 1937) і Lefkovitz (1943), на підставі проведених дослідів, дійшли висновку, що дентинні каналці є своєрідними лімфатичними судинами, якими кисень, антитіла надходять до дентину, а продукти його метаболізму – виводяться назовні [38, с. 91–96]. Пояснюють цю обставину впливом цілісного організму через пульпу за допомогою зубного ліквору на мінеральні структури одонтологічного органу [33, с. 15–30].

Роботами багатьох авторів доведено тісний зв'язок між кістковою й імунною системами [14, с. 94–98; 36, с. 15–18; 44, с. 57–59]. Обидві системи об'єднані кровотворним кістковим мозком – єдиним джерелом імунокомпетентних та остеотропних клітин. Кістка безперервно перебудовується, в ній постійно і мозаїчно співіснують мікроскопічні ділянки, в яких відбувається руйнування тканини, та ділянки, що знову утворюються [40, с. 71]. Ці процеси відбуваються від-

разу в трьох вимірах (в глибину, ширину та висоту), тобто кісткова система здатна до високошвидкісної структурної реорганізації. Зуби також вирішують цю проблему, але значно повільніше і примітивніше [32, с. 29–33; 54, р. 9459–9462].

Забезпечують кісткові перебудови макрофаги, що знаходяться у всіх органах і тканинах, утворюючи єдину гістіомакрофагальну систему – фагоцитуючих мононуклеарів. Ці клітини мають найрізноманітніші назви – гістіоцити шкіри, купферівські клітини печінки, остеокласти у кістковій тканині, макрофаги альвеол легень, плеври, очеревини, вільні та фіксовані макрофаги селезінки і лімфатичних вузлів [20, с. 18].

Повертаючись до пояснення взаємозв'язку карієсу з імунними процесами, слід звернути увагу на такий еволюційний механізм, як запалення. Цей захисно-приспосувальний механізм був набутий живими організмами і розвивався як реакція на різні впливи зовнішнього середовища, що склалися спочатку з вельми примітивних актів, а в подальшому – при філогенезі тварин, поступово ускладнюючись, – відповідно до зміни навколишнього середовища та умов існування [1, с. 207].

Запалення – реакція тканин та органів на будь-яке подразнення. Причини запалення можуть бути найрізноманітнішими (проникнення мікробів в організм, механічне пошкодження, висока чи низька температура, хімічні речовини тощо). Незважаючи на те, що перелічені фактори різко відрізняються за своєю якісною характеристикою, перебіг запальної реакції більш-менш одноманітний.

І. І. Мечников доводив, що в основі запалення – захисна реакція. Вона не дає можливості поширитись факторам, що викликають запалення, на весь організм. Особливо яскраво це простежується на прикладі інфекційного запалення, яке походить від хвороботворних мікробів. У всіх випадках запалення починається з комплексу судинних реакцій, а саме збоку мікроциркуляції ділянки тканин, яка була пошкоджена або куди потрапили мікроорганізми. Таким чином, під запаленням розуміють реакцію живої тканини на пошкодження, що характеризується комплексом змін у системі мікроциркуляції крові та сполучної тканини [51, с. 49].

Подальшим продовженням еволюції імунних реакцій у теплокровних з'явилися різні стани зміни реактивності орга-

нізму, зокрема, у людини, – підвищення чутливості до впливів подразників (алергія, аутоалергія). Більше того, алергію вважають найбільш тонкою формою специфічного реагування високодиференційованого організму, а саме цивілізованого, позбавленого епідемій, не обтяженого важкими інфекціями людини, яка живе в достатку і добре харчується. Існують захворювання, в яких алергія вже бере участь як обов'язковий компонент патогенезу – туберкульоз, ревматизм та інші. Тому деякі дослідники (Arthus M., Paris, 1921) дотримуються погляду на алергію, як на стадію розвитку імунітету [3, с. 5, 7, 22].

У патології розгляд запального процесу та алергічної реакції завжди пов'язаний з активною участю в ньому клітин імунної системи [35, с. 158–175; 34, с. 215–231]. У карієсології також є публікації, що підтверджують зв'язок між каріозним процесом й імунокомпетентними клітинами. Лише трактуються ці зв'язки по-різному. Одні дослідники вважають, що лейкоцити, а саме нейтрофільні гранулоцити ротової рідини виділяють ферменти, що лізують зовні органічну матрицю твердотканних структур зуба [53, 36–38]. Інші вважають, що органічний матрикс розпадається внаслідок відсутності трофіки з боку одонтобластів, пошкоджених лімфоцитами або макрофагами в результаті імунної реакції на набуті аутоантигени емалі, що тягне за собою демінералізацію твердих тканин [23, с. 50–52].

Слід зазначити, що у поняттях «здоров'я» і «хвороба» проявляється загальний філософський закон діалектики – єдності та боротьби протилежностей [48, с. 109; 19, с. 156–158]. Хвороба є способом існування організму в ненормальних умовах завдяки наявності пристосувальних механізмів, у тому числі і вищевказаних [4, с. 15–16].

При подібному підході трактування запального механізму та алергічної реакції показує свою двоякість (дуалістичність) – в результаті еволюціонування організмів особин певного виду в умовах навколишнього середовища, що змінилися, захисний компонент з переважанням проліферації може відійти на другий план і почне домінувати пристосувальний, з превалюванням альтерації. А це вже може означати, що імунна система, подібним чином впливає на тканини й органи, ушкодженням викликаючи в них зміни, внаслідок чого

організм може «добудувати» необхідні елементи або «перебудувати» вже наявні для адекватного функціонування екологічної ситуації.

Інтерполяція всього вищезгаданого логічно підводить нас до того, що каріозний процес може бути представлений як імунний (зокрема, аналог запального та/або алергічного), проте має свої особливості внаслідок патріархальності виникнення зубів у філогенезі тваринного світу та існуючої у зв'язку з цим специфіки будови їх тканин. До появи нових поглядів те, що у захисно-приспосувальному дуалізмі карієсу нині переважає пристосувальна компонента вищеописаного плану.

Відстеження шляху, пройденого карієсом в еволюції виду *Homo sapiens*, у свою чергу, може допомогти вирішити проблему більш точного визначення місця та часу історичного (і, звичайно, суто хронологічного) існування антропологічного матеріалу, здобутого під час археологічних досліджень. А також надає можливість вибрати надалі напрямок дослідження – вивчення зв'язку карієсу та його ускладнень запального характеру, що не виключено, призведе до пояснення безлічі нюансів морфологічної будови організму.

Так, наприклад, у населення пониззя Псла епох енеоліту – пізнього середньовіччя (за даними розкопок 2003–2010 рр.) карієсу в мідний вік не виявлено взагалі (немає і слідів етіологічних факторів, що викликають цю патологію – зубних мінералізованих відкладень). За епохи бронзи виявлено карієс тільки у людей похилого віку, в основному в прикореневій зоні зубів; у ранній залізний вік з переважанням карієсу людей похилого віку зустрічаються вже окремі випадки ускладнень цієї патології (запалення навкол зубних тканин), а в епоху середньовіччя та пізнього середньовіччя настає деяке омолодження карієсу, із переважанням (де причиною є ускладнення карієсу), й існують всі відомі сучасній науці форми цієї хвороби (проте, не в такій розмаїтості) [22, с. 121–125].

За результатами роботи з одонтологічними матеріалами, що належать різночасному населенню м. Полтави XVII – XVIII ст., слід розділяти карієс: 1) похилого віку – наприклад, прикореневий карієс та/або цемент кореня (як наслідок природного старіння організму, домінуючий за епохи пізнього середньовіччя); 2) відносно молодий вид карієсу, з різноманітним клінічним перебігом – наприклад, ускладнення

карієсу, поява всіх класів за Блеком (наслідок, споживання очищеного цукру, який почав побутовати за фіналу козацької епохи, що очевидно стало корисним придбанням окремих видів мікроорганізмів порожнини рота); 3) поєднаний (цей вид карієсу починає з'являтися в ранньому залізному віці, разом із поміченими явищами редукції зубної системи, як причина дії аліментарного – харчового фактору та природного старіння організму).

Таким чином, можемо підсумувати, що аналіз розвитку карієсу на зубах може бути хронологічним маркером для датування антропологічних археологічних матеріалів, навіть за відсутності інших супутніх хрономаркерів: вцілілого комплексу поховання, супутнього інвентарю, не встановлення положення тіла та контексту знахідки тощо. Поглиблення і розширення можливостей використання методу датування археологічних комплексів за одонтологічними матеріалами є перспективним напрямком майбутніх наукових досліджень.

Література

1. **Абрикосов А. И.** Основы общей патологической анатомии. М., Л.: Гос. изд-во биол. и мед. лит-ры (Биомедгиз), 1936. 404 с.
2. **Аврунин А. С.** Старение костной ткани. Теоретическое обоснование новых путей оптимизации процесса механотрансдукции. Морфология. М., 2005. № 5. С. 19-28.
3. **Адо А. А.** Общая аллергология: руководство для врачей. М.: Медицина, 1970. 544 с.
4. **Атаман А. В.** Патологическая физиология в вопросах и ответах: учеб. пособие. К.: Вища школа, 2000. 608 с.
5. **Баландин Р.** Геологическая эпоха, в которую мы живём. Наука и жизнь. М., 1983. № 1. С. 41-47.
6. Биохимия органов ротовой полости: учеб. метод. пособие для студентов стомат. фак-тов. Сост. Л. М. Тарасенко, Р.А. Юхновец, В. К. Григоренко и др. Полтава: УМСА, 1990. 119 с.
7. **Боровский Е. В.** Биология полости рта. М.: Медицина, 1991. 304 с.
8. **Бушан М.** Каріес зубів, його лікування і профілактика з застосуванням вакуум-електрофореза. Кишенев: Картя Молдовеняскэ, 1975. 207 с.
9. **Виллер И. Б.** Эволюция зубов и взаимоотношение дентина и кости, образующих зубы и покровные окостенения позвоночных. География кариеса зубов: Труды VI расширенного пленума Всесоюзного общества стоматологов. М.: Медицина, 1966. С. 192-201.

10. **Гамзаев Б. М.** К моделированию движения зубного ликвора. Новое в стоматологии. 2004. № 1. С. 44-45.
11. **Гамзаев Б. М.** Неизученные аспекты патогенеза кариеса зубов. Новое в стоматологии. 2007. № 1. С. 18-19.
12. **Гарус Я. Н.** Зависимость интенсивности кариеса от дозы воздействия профессионального ионизирующего фактора. Рос. стоматологический журнал. 2006. № 3. С. 16-18.
13. **Гарус Я. Н.** Сравнительные показатели интенсивности кариеса зубов у персонала атомной станции в зависимости от дозы ионизирующего воздействия (на примере Смоленской АЭС). Стоматология. 2006. № 3. С. 18-20.
14. **Делевский Ю. П.** Особенности иммунологического статуса при различных формах hipr-spine синдрома. Ортоп. травмат. и протезир. 1999. № 4. С. 94-98.
15. **Деньга О. В.** Адаптогенні профілактика та лікування основних стоматологічних захворювань у дітей: Автореф. дис. ... д-ра мед. наук: спец. 14. 00. 21 «Стоматологія». Нац. мед. унів-т ім. О. О. Богомольця. К., 2001. 32 с.
16. Детская терапевтическая стоматология: учебное пособие. Балаклея: ИИК «Балаклеяшина», 2002. 420 с.
17. **Донский Г. И.** Применение близнецового метода для определения генетической предрасположенности к кариесу. Вісник стоматології. 2001. № 3. С. 5-6.
18. **Заварзин Г.** Микромир и глобальные процессы. Наука и жизнь. 1987. № 10. С. 29-32.
19. **Зайцев А. В.** Возможная роль патсостояний в механизмах эволюционных преобразований биологических форм. Вісник Української медичної стоматологічної академії. 2010. Вип. 2 (30). С. 156-158.
20. **Зернов Н. Г.** Кроветворение у ребенка. М.: Знание, 1981. 96 с.
21. **Каськова Л. Ф.** Результаты антропо-одонтологического анализа костных останков XVII—XVIII вв. из археологических раскопок на Николаевской горке в 2007 г. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. С. 117-125.
22. **Каськова Л. Ф.** Население низовьев Псла эпох энеолита — позднего средневековья по данным одонтологической палеопатологии. Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р). Київ; Полтава, 2010. 140 с.
23. **Костиленко Ю.** Структура тератомного зуба. Дент Арт. 2008. № 3. С. 50-52.
24. **Курякина Н. В.** Терапевтическая стоматология детского возраста. М: Мед. книга; Ниж. Новгород: Изд-во НГМА, 2001. 744 с.
25. **Лебедев К. А.** Образ распознающие рецепторы и их регуляторная роль в иммунных реакциях организма и контроле микробного биоценоза в ротовой полости. Стоматолог. 2007. № 2. С. 46-51.

26. **Левицкий А. П.** Современные представления об этиологии и патогенезе кариеса зубов. Вісник стоматології. 2002. № 4. С. 119-124.
27. **Леонтьев В. К.** Эволюция представлений о причинах возникновения кариеса зубов. Стоматология. 2000. № 1. С. 68-72.
28. **Лукиных Л. М.** Кариес зубов (этиология, клиника, лечение, профилактика). 2-е изд. Ниж. Новгород: Изд-во НГМА, 1998. 186 с.
29. **Лукиных Л. М.** Профилактика кариеса зубов и болезней пародонта. М.: Мед. книга, 2003. 196 с.
30. **Новик И. О.** Болезни зубов и слизистой оболочки полости рта у детей. М.: Медицина, 1971. 456 с.
31. **Овруцкий Г. Д.** Клиника терапевтической стоматологии. Казань, 1991. 242 с.
32. **Окушко В. Р.** Зуб в качестве реликта наружного скелета. Новое в стоматологии. 2002. № 6. С. 29-33.
33. **Окушко В. Р.** Клиническая физиология эмали зуба. К.: Здоров'я, 1984. 64 с.
34. Патологічна фізіологія: підручник [за ред. М. Н. Зайка, Ю. В. Биця]. К.: Вища школа, 1995. 615 с.
35. Патологическая физиология [под ред. А. Д. Адо и Л. М. Ишимовой]. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Медицина, 1980. 520 с.
36. **Подрушняк И. П.** Ультраструктура минерального компонента и прочность костной ткани позвонков у людей различного возраста. Ортоп., травмат. 1983. № 8. С. 15-18.
37. **Рыбаков А. И.** Профилактика кариеса зубов. М.: Медицина, 1976. 224 с.
38. **Рыбаков А. И.** Роль общих и местных факторов в этиологии кариеса зубов. Стоматология. 1978. № 2. С. 91-96.
39. **Рыбаков А. И.** Эпидемиология стоматологических заболеваний и пути их профилактики. М.: Медицина, 1973. 320 с.
40. **Румянцев А. В.** Опыт исследования эволюции хрящевой и костной тканей. М.: Изд. АН СССР, 1958. 376 с.
41. **Севбитов А. В.** Факторы индивидуальной радиочувствительности в заболеваемости кариесом населения радиационно-загрязненных регионов. Стоматология. 2005. № 2. С. 15-20.
42. **Синицын Р. Г.** Динамика прорезывания и сохранности молочных зубов у детей дошкольного возраста. Терапевтическая стоматология: респ. межвед. сб. Вып. 7. К.: Здоров'я, 1972. С. 62-65.
43. Справочник по стоматологии [под ред. А. И. Рыбакова]. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Медицина, 1993. 576 с.
44. **Степанюк С. С.** Динаміка локальних імунних реакцій при експериментальному остеопорозі. Ортопед., травматол. 2000. № 2. С. 57-59.
45. Стоматологічна профілактика у дітей: навч. посібник. К.: ІСДО, 1993. 192 с.

46. Стоматология: учебн. для мед. вузов и последиплом. подгот. Специалистов / [под ред. В. А. Козлова]. СПб.: СпецЛит, 2003. 478 с.
47. Терапевтична стоматологія: підручник для студ. стомат. фак-тів вищих мед. навч. закладів IV рівня акред.: у двох томах / [за ред. проф. А. К. Ніколішина]. Полтава: Дивосвіт, 2005. Т. I. 392 с.
48. Философский словарь / [под ред. А. Фролова]. 4-е изд. М.: Политиздат, 1981. 445 с.
49. **Хадирбегішвілі О.** Парадоксы современной кариесологии. Стоматолог. 2003. № 5. С. 22-27.
50. **Цепов Л. М.** Микрофлора полости рта и ее роль в развитии воспалительных генерализованных заболеваний пародонта. Пародонтология. 2007. № 4 (45). С. 3-12.
51. **Чернух А. М.** Микроциркуляция в здоровом и больном организме. М.: Знание, 1974. 64 с.
52. **Шаповалов Г. І.** Комплексна профілактика захворювань твердих тканин зубів у дітей, які підпадали під дію радіації в зв'язку з аварією на ЧАЕС: Автореф. дис. ... канд. мед. наук: спец. 14. 00. 21 «Стоматологія». Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця. К., 2000. 19 с.
53. **Gabrivsek J.** Кариес: всегда ли виноваты бактерии. Стоматолог. 1999. № 5. С. 36-38.
54. **Lin H. Y.** Expression cloning of ade-nylat cyclase-coupled coupling receptor. Science. 1991. V.245. P. 9459-9462.

А. В. Артем'єв, М. В. Коваленко, Г. О. Акжитова

До питання про датування археологічних комплексів за одонтологічними матеріалами

У статті розкриваються ключові аспекти використання методів встановлення часу функціонування історичної чи археологічної пам'ятки, особлива увага приділяється методам медичного аналізу. На прикладі історіографічної бази автори розкривають роль і значення одонтологічного матеріалу у питаннях датування археологічних комплексів. Аналізуються археологічні дані, що належать різночасовому населенню Полтавщини на предмет використання одонтологічного матеріалу. Дослідники визначають, що аналіз розвитку карієсу на зубах може бути хронологічним маркером для датування археологічного матеріалу, навіть за відсутності інших супутніх хрономаркерів.

Ключові слова: еволюція людини, стоматологія, одонтологія, археологічний комплекс.

A. V. Artemiev, M. V. Kovalenko, H. O. Akzhytova

**To the Issue of Dating Archaeological Complexes Based on
Odontological Material**

The article reveals the key aspects of the use of methods for determining the time of operation of a historical or archaeological monument, special attention is paid to the methods of medical analysis. Using the example of a thorough historiographical base, the authors reveal the role and significance of odontological material in the dating of archaeological complexes. Archaeological data belonging to the population of Poltava at various times are analyzed for odontological material. The researchers determine that the analysis of dental caries development can be a chronological marker for dating anthropological archaeological material, even in the absence of other accompanying chronomarkers.

Keywords: human evolution, stomatology, odontology,
archaeological complex.

Олексій Артемович Шинкаренко (03.11.1938 – 21.12.2019) — дослідник історії Слобожанщини: доля та сторінки діяльності

Про життєвий шлях і діяльність Олексія Артемовича Шинкаренка — відомого українського краєзнавця, дослідника історії та культурної спадщини Слобожанщини, музейника, педагога, талановитого популяризатора науки.

Ключові слова: Шинкаренко О. А., Коломак, Коломацька середня школа, Харківський державний університет імені О. М. Горького, могильник Скоробір, Коломацький шкільний історико-краєзнавчий музей, Голодомор 1932–1933 рр., Іван Мазепа, Орден «За заслуги» III ступеня, Грамота та пам'ятна медаль «Гетьман Іван Мазепа».

О. А. Шинкаренко народився у стародавньому містечку Коломак на Харківщині 3 листопада 1938 р. у селянській родині Артема Степановича та Мотрони Петрівни Шинкаренків. На майбутнього краєзнавця чекала тяжка доля свідка й учасника найтрагічніших подій української історії, які збіглися з роками його дитинства та юності. У кінці 30-х років ХХ ст. українці пережили страшні наслідки політичних помилок компартійного режиму — знищення українського селянства через примусову колективізацію, масовий грабжницький терор у селі й викликаний ними штучний Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. У передвоєнні роки у Коломаку, як і по всій Слобожанщині, панували нищівний голод, занепад і свавілля радянської влади. Багатодітна сім'я Шинкаренків дивом пережила ці роки завдяки тому, що не вважалася селянською. На той час Артем Степанович працював трактористом на місцевому цукрозаводі і навіть, як представник робітничого класу, отримував невеличкий продуктивний

пайок. Тим не менш, пролетарський статус не врятував Шинкаренків від так званого «розкуркулювання» – незаконної повної конфіскації майна. За спогадами М. П. Шинкаренка, штурмовики винесли з небагатої хати геть усе, навіть познімали рушники з образів.

У 1941 р., з початком воєнних дій на території України, Артем Степанович пішов на фронт. Мотрона Петрівна разом із трьома малолітніми синами залишалася у Коломаку. З листопада 1941 по серпень 1943 рр. селище знаходилося у зоні важких і тривалих боїв за Харків. Фронт проходив через Коломак чотири рази. Невелика хата Шинкаренків постійно була зайнята військовими. Мотрона Петрівна змушена була майже 2 роки тулитися з дітьми у льоху.

Важкі духовні рани дитинства нагадували про себе Олексію Артемовичу протягом усього життя. Вже у зрілих роках він писав у вірші «Расстрелянное детство» про пережите ним воєнне лихоліття:

«Время мимо и годы мимо,
только иней тронул виски
Годы те страшные зримо
снова стали близки.

Не судите нас строго, люди,
что мы часто бываем грустны.
Мы другими уже не будем,
потому, что мы дети войны.

У 1947 р. Олексій пішов у перший клас Коломацької середньої школи. За спогадами рідних, навчання давалося йому легко, цікавився переважно історією, багато читав. Однак на нього чекали нові життєві випробовування. У 1947 р. після тривалої посухи на зруйнованій війною Слобожанщині знову наступив жорстокий голод. Становище було настільки критичним, що батько Олексія змушений був відвезти двох старших синів на Правобережжя, і на одному із залізничних вокзалів віддати незнайомим людям, які погодилися взяти хлопців на деякий час до своєї родини. Додому брати повернулися лише у 1951 р. Олексій, який залишався вдома з батьками, тяжко хворів, тож навчання продовжував заочно й закінчив 9 класів у 1956 р.

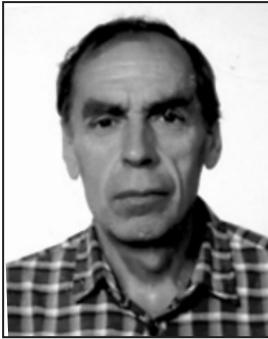

Рис. 1. О. А. Шинкаренко. 1996 р.

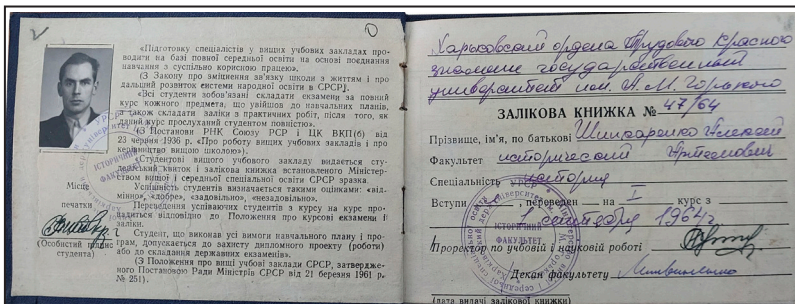

Рис. 2. Залікова книжка студента I курсу історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького. 1964 р.

Того ж року він пішов працювати робітником на місцевий цукровий завод. У 1957 р., хоча мав слабе здоров'я, був мобілізований до лав радянської армії. Службу проходив у складних кліматичних умовах степового Поволжя, де важко працював на будівництві ракетних шахт. Після демобілізації у січні 1961 р. Олександр продовжив працювати та змінив кілька робітничих професій, але мріяв про вищу освіту й знаходив час для здобуття середньої освіти у вечірньому класі робочої молоді Коломацької середньої школи. Вирішальним у житті О. А. Шинкаренко став 1964-й рік, коли він вступив до історичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького [1] (рис. 2). За спогадами Л. М. Нерівного, його однокурсника, студента Шинкаренко відрізняли не тільки дослідницькі здібності, а й надзвичайна працелюбність, відповідальність й велике бажання

вчитися. Він захоплювався історією стародавнього світу, археологією, джерелознавством, пізніше – воєнною історією, брав активну участь у роботі студентського наукового товариства й гуртка історії стародавнього світу. Становленню майбутнього історика та формуванню його наукових інтересів, безумовно, сприяли талановиті викладачі, в яких йому пощастило навчатися, професори А. П. Ковалевський, К. Е. Гриневич, С. І. Сідельников, Б. А. Шрамко.

Після закінчення I-го курсу влітку 1965 р. Олексій уперше взяв участь у наукових археологічних розкопках під час проходження студентської польової практики під керівництвом професора Б. А. Шрамка (рис. 3). Загін студентів-практикантів, у складі якого працював О. Шинкаренко, проводив дослідження некрополя Більського городища в урочищі Скоробір. Розкопки курганів були дуже цікавими, однак надзвичайно трудомісткими. За спогадами В. П. Андрієнка, керівника загону, Олексій працював з великим ентузіазмом, зацікавленістю й вправністю. На той час польовий побут археологів був доволі скромний. Жили у старих армійських наметах, спали на солом'яних матрацах, готували їжу переважно на відкритому вогнищі. Для Олексія то були звичні з дитинства умови існування. Він став незамінним вправним помічником В. П. Андрієнка, як на розкопці, так і в організації побуту експедиції (рис. 4; 5). Саме з того часу археологія стала невід'ємною частиною краєзнавчих інтересів майбутнього історика (рис. 6).

Науковим керівником його дипломної роботи за темою «Питання держави у скіфів» був Б. А. Шрамко (рис. 7), якого Олексій Артемович вважав наставником і другом протягом всього свого життя.

Після закінчення університету (1969 р.) О. А. Шинкаренко був направлений на роботу учителем історії до середньої школи в м. Шумську Тернопільської області. Звідти розпочалася його педагогічна біографія. У 1973 р. вже з сім'єю він назавжди повернувся на малу батьківщину, де майже 30 років поспіль викладав історію, суспільствознавство та правознавство у рідній Коломацькій школі. Ті роки були найбільш плідними у його педагогічній діяльності та краєзнавчій роботі з відтворення історії Коломаччини від стародавніх часів до сучасності. Метою своїх пошукових студій він ува-

Рис. 3. О. А. Шинкаренко під час археологічної практики.
Могильник Скоробір. 1965 р.

Рис. 4. О. А. Шинкаренко на розкопках курганів Скоробору. 1965 р.

жав об'єктивний аналіз подій минулого та встановлення історичної правди.

О. А. Шинкаренко добре знав праці не тільки істориків дорядянських часів, а й сучасних йому так званих «дослідників» періоду будівництва розвинутого соціалізму. Саме тому перевагу віддавав роботі з першоджерелами. А з відкриттям вільного доступу до місцевих та обласних архівів знаходив можливість вивчати їх фонди за темами, що його цікавили. Працювати з матеріалами архівів навчав своїх учнів, повторюючи: «Документи ніколи не забувають».

Широта історичної ерудиції О. А. Шинкаренка знайшла відображення у створенні ним шкільного історико-краєзнавчого музею, відкритого у 1976 р. Це був дійсно народний музей. Представлені в його експозиціях автентичні археологічні, етнографічні артефакти, документи, фотографії, спогади односельців і т. п. були зібрані учнями Олексія Артемовича й особисто ним під час багаторічних археологічних

Рис. 5. О. А. Шинкаренко (другий праворуч на задньому плані) на розкопках могильника Skorobir. 1965 р.

Рис. 6. О. А. Шинкаренко із учнями на розкопках Коломацького городища скіфського часу. 1976 р.

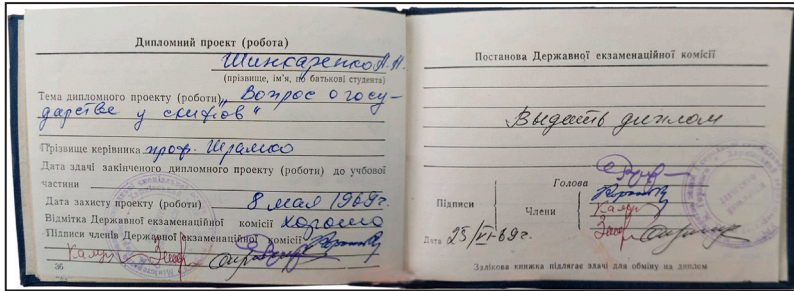

Рис. 7. Сторінка залікової книжки О. А. Шинкаренка. 1969 р.

розвідок, піших походів та велосипедних подорожей історичними місцями Коломака й навколишніх сіл. З роками музей перетворився на важливий осередок краєзнавства в районі, найкращий заклад серед шкільних музеїв Харківщини, включений до екскурсійних об'єктів обласного рівня. За роки роботи музей відвідали сотні учнів, учителів, небайдужих до рідної історії пересічних українців та краєзнавців, музеєзнавців і науковців Слобожанщини (рис. 8).

Пошуковою краєзнавчою роботою, вивченням історії України О. А. Шинкаренко займався до останніх років свого життя. Талановитий популяризатор історії Коломачини про свої знахідки й відкриття розповідав на сторінках місцевої преси. При цьому автор спирався на відповідну наукову літературу, враховував останні напрацювання дослідників, документальні та архівні дані, свідчення очевидців. Були у дослідницькій творчості Олексія Артемовича теми, до яких він звертався неодноразово. Насамперед, це події Другої світової війни на Слобожанщині, які він знав досконало. Статті з воєнної тематики написані настільки переконливо та детально, ніби автор був безпосереднім учасником бойових дій. Саме таке враження складається у читачів серії статей, опублікованих у газеті «Коломацький край» протягом 2011–2016 рр.: «На захід від Харкова (Чутівський рубіж)» [6], «На захід від Харкова – Коломацький рубіж (Смертельний поєдинок двох 76-х дивізій)» [7], «На захід від Харкова – серпень 1943 року» [8], «Танковий бій за Коломак. 31 серпня – 1 вересня 1943 р.» [10].

Рис. 8. О. А. Шинкаренко проводить заняття з юними екскурсоводами в історико-краєзнавчому музеї Коломацької ЗОШ I–III ст. 2-га пол. 70-х рр. XX ст.

У 80-ті роки XX ст. О. А. Шинкаренко почав поглиблено вивчати проблеми Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Він був одним із перших дослідників тих подій на Слобожанщині і, зокрема, у Коломаку. На основі зібраних архівних даних, численних свідчень коломчан, у тому числі членів сім'ї Шинкаренків старшого покоління, краєзнавець переконливо довів, що жахіття Голодомору були наслідками злочинної сталінської політики. За висновками Олексія Артемовича, у Коломаку від руйнівної колективізації, яка продовжувалась по 1934 р. включно, постраждало більше 2000 заможних сімей. Фактично, місцеве селянство було фізично знищено.

За значний особистий внесок у соціально-економічний, культурний розвиток Української держави, як дослідник Голодомору в Україні у 1932–1933 рр., Указом Президента України № 715 від 20 серпня 2007 р. Олексій Артемович Шинкаренко був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня [2].

Одночасно з кінця 90-х рр. XX ст. Олексій Артемович зацікавився гетьманським періодом історії Коломака, як важливої частини історії України і Слобожанщини. Він

Рис. 9. Пам'ятник
Гетьману Івану Мазепі
в смт Коломак.

опублікував у пресі низьку нових цікавих матеріалів за загальною темою «Гетьмани в Коломаку» [5; 9; 11]. Особливу увагу історик присвятив подіям 1687 р. Він доводив, що Козацька рада і обрання Івана Степановича Мазепи Гетьманом України відбулася у Коломаку 25 липня 1687 р. [12; 13]. Олексій Артемович був також ініціатором й активним учасником спорудження пам'ятника Гетьману Івану Мазепі в Коломаку (рис. 9). Результати своїх краєзнавчих студій він доповів на Міжнародній науковій конференції «Гетьман Мазепа. Історична постать у контексті процесів української державності», що відбулася у Харкові у червні 2017 р. на честь 330-річчя обрання Івана Мазепи Гетьманом України. За це дослідження О. А. Шинкаренко був нагороджений Грамотою та пам'ятною медаллю «Гетьман Іван Мазепа».

У результаті своєї дослідницької діяльності краєзнавець підготував більше 20 доповідей, з якими виступав на краєзнавчих конференціях різного рівня [3].

Зазвичай, чемний та навіть сором'язливий, Олексій Артемович був принциповим та безкомпромісним у громадському житті, відстоюванні своїх професійних і моральних переконань. Не випадково односельці двічі обирали його депутатом Коломацької районної ради (1993–1995, 2006–2008 рр.).

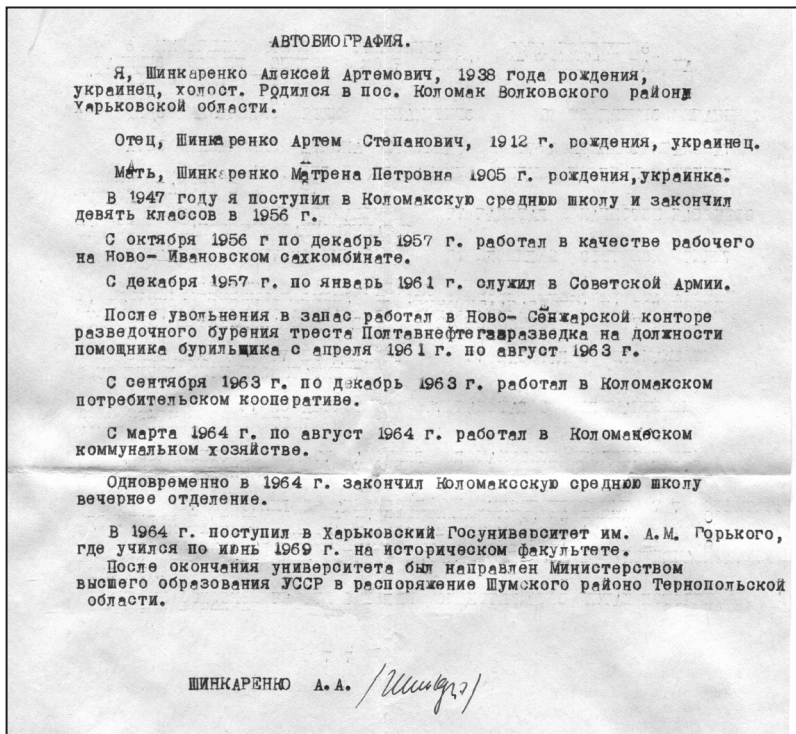

Рис. 10. Автобіографія О. А. Шинкаренко (лист від 17. 10. 1969 р. до Б. А. Шрамко) (з особистого архіву Б. А. Шрамко).

Неможливо уявити сучасний Коломак без герба і прапору, якими пишаються його мешканці. Автором символіки Коломака саме й є Олексій Артемович Шинкаренко [4].

Сьогодні стародавній Коломак добре відоме в країні місце, де відбувалися доленосні події історії України. Заново відкрив їх для нас Олексій Артемович Шинкаренко – історик, краєзнавець, Українець (рис. 1).

Будемо пам'ятати його заповіт: «... не дамо потонути у безодні забуття нашої історії і збережемо її для наших нащадків».

Література та джерела

1. Архів Центру документації ХНУ імені В. Н. Каразіна. Спр. 3479.
2. **Бондар Н.** Нагорода-земляку. Коломацький край. смт Коломак. 2007. 8 грудня. № 49 (3322).
3. Краеведи Харьковщины: биографический справочник [сост. В. О. Соловійов и др.]. Харьков: Мачулин, 2011. С. 150.
4. **Шинкаренко О.** Герб та прапор смт Коломак. Коломацький край. 1999. 31 грудня.
5. **Шинкаренко О.** Гетьмани в Коломаку. Сторінки історії. Коломацький край. смт Коломак. 2005. 25 червня. № 26 (3197).
6. **Шинкаренко О. А.** На захід від Харкова (Чутівський рубіж). Коломацький край. смт Коломак. 2011. 1 жовтня. № 40 (3519).
7. **Шинкаренко О. А.** На захід від Харкова – Коломацький рубіж (Смертельний поєдинок двох 76-х дивізій). Коломацький край. смт Коломак. 2011. 15 жовтня; 12 і 26 листопада. №№ 42(3521); 46 (3525); 48 (3527).
8. **Шинкаренко О.** На захід від Харкова – серпень 1943 року. Коломацький край. смт Коломак. 2014. 18 і 24 жовтня, 1 листопада. №№ 42 (3678), 43 (3679), 44 (3680).
9. **Шинкаренко О.** Коломацькі петиції (чолобитні) 1723 р. – спроба відновити автономію України. Коломацький край. смт Коломак. 2016. 23 січня. № 4 (3744).
10. **Шинкаренко О.** Танковий бій за Коломак. 31 серпня – 1 вересня 1943 р. Коломацький край. смт Коломак. 2016. 7, 14 і 28 травня. №№ 19 (3759), 20 (3760), 22 (3762).
11. **Шинкаренко О.** Любов, політика та зрада. Коломацький фатум Василя Кочубея та Івана Іскри. Коломацький край. смт Коломак. 2016. 12 і 26 листопада; 3 грудня. №№ 46 (3786); 48 (3788); 49 (3789).
12. **Шинкаренко О.** Поле Коломацької ради 1687 року. Коломацький край. смт Коломак. 2017. 29 квітня; 6 і 20 травня. №№ 17 (3610); 18 (3811); 20 (3813).
13. **Шинкаренко О.** Чому доленосна для України Козацька Рада відбулася в Коломаці 25 липня 1687 року. Коломацький край. смт Коломак. 2017. 26 серпня. № 34 (3827).

В. Є. Радзівська

Олексій Артемович Шинкаренко (03.11.1938 – 21.12.2019) — дослідник історії Слобожанщини: доля та сторінки діяльності

Про життєвий шлях і діяльність Олексія Артемовича Шинкаренка – відомого українського краєзнавця, дослідника історії та культурної спадщини Слобожанщини, музейника, педагога, талановитого популяризатора науки. О. А. Шинкаренко — засновник історико-краєзнавчого музею в с. Коломак, автор численних краєзнавчих праць з історії Коломачини, зокрема, циклу статей про Гетьманський період історії Коло-

мака, Голодомор в Україні 1932–1933 рр., події Другої світової війни та ін. Розробник міської символіки та ініціатор відкриття пам'ятника гетьману Івану Мазепі в Коломаку.

Ключові слова: Шинкаренко О. А., Коломак, Коломацька середня школа, Харківський державний університет імені О. М. Горького, могильник Скоробір, Коломацький шкільний історико-краєзнавчий музей, Голодомор 1932–1933 рр., Іван Мазепа, Орден «За заслуги» III ступеня, Грамота та пам'ятна медаль «Гетьман Іван Мазепа».

V. Ye. Radzievska

Oleksii Artemovych Shynkarenko is a Researcher of the History of Slobozhanshchyna: Pages of Fate and Activity (03.11.1938 - 21.12.2019)

About the life path and activities of Oleksii Artemovych Shynkarenko – a famous Ukrainian local historian, researcher of the history and cultural heritage of Slobozhanshchyna, museum curator, teacher, talented popularizer of science. O. A. Shynkarenko is the founder of the historical and local history museum in Kolomak Village, the author of numerous local history works on the history of Kolomak District, in particular, a series of articles - about the Hetman period of the history of Kolomak, the problem of the Holodomor in Ukraine in 1932–1933, the events of the Second World War, etc. The developer of the state symbols of Kolomak. The initiator of the opening of the monument to Hetman Ivan Mazepa in Kolomak.

Keywords: O. A. Shynkarenko, Kolomak village, Kolomak secondary school, The O. M. Horvychi Kharkiv State University, the Skorobir cemetery, the Kolomak School Museum of Local History, the Second World War, the Holodomor of 1932-33, Ivan Mazepa, the Order "For Merit" of the 3rd degree, the certificate and commemorative medal "Hetman Ivan Mazepa".

І. С. Мельникова, Ю. В. Деркач, І. О. Курницька
(м. Полтава)

Фотовиставка «За давнім горизонтом: археологія Полтавщини сьогодні» (м. Полтава, серпень 2022 р.)

Про фотовиставку і захід, присвячені професійному святу археологів України, організовані та проведені в умовах воєнного стану.

Ключові слова: Україна, фотографії, День археолога, дослідження, розкопки, артефакти, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава.

Археологія має величезне соціально-культурне значення, надає можливість зазирнути у далеке минуле, реконструювати його за численними артефактами, отриманими під час польових досліджень, відкриває світ пращурів, що належить до підгрунтя нашого сьогодення.

Полтавські археологи завжди були і залишаються серед тих, хто першими відкривають світу таємниці минулого, дивуючи своїми знахідками і відкриттями.

15 серпня минулого буремного для України 2022 року в Полтаві відкрилася фотовиставка із дещо романтичною назвою «За Давнім Горизонтом». Вона була приурочена до Дня археолога (15 серпня) і експонувалася з 12 до 31 серпня 2022 р. на 2-му поверсі Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

Виставка готувалася та презентувалася у складний і трагічний для нашої Держави час, коли 24 лютого розпочалося повномасштабне вторгнення сусідів – підступної і паскудної держави (рф-фії) на територію суверенної України. Мину-

Рис. 1. Моніторингові обстеження кол. Гребінківського району. 2019 р. Науково-дослідний експозиційний відділ археології та науково-дослідний відділ фондів ПКМ ВК.

лий 2022-й став роком героїчної боротьби народу вільної країни проти навали рашистів.

Ідея створити виставку світлин, в сюжетах яких закарбовано різнопланову роботу археологів на сучасному етапі проведення археологічних досліджень в області, виникла у співробітників науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі — ПКМ ВК) напередодні сакрального для українських археологів професійного свята — Дня археолога. У 2022-му воно стало чомусь особливим, дуже несхожим на попередні і надто очікуваним. Можливо тому, що до нашої Батьківщини прийшла страшна Війна і багато колег-археологів пішли на фронт, добровільно вступивши до лав ЗСУ, територіальної оборони, Національної Гвардії України, ДСНС України, спецпідрозділів і навчальних центрів, де вони захищають нашу землю, Батьківщину, наші родини і відносний спокій міст та сіл в тилу. Науковці, що залишаються вдома, на своїх робочих місцях, продовжують працювати, вивчати і творити, відкривати і досліджувати, розкопувати та охороняти, рухаючись вперед.

Тож про виставку. У 2022 р. знайшовся і привід для її створення — невеличкий ювілей — 15 років від дня офіційного запровадження в Україні професійного свята — Дня археолога. Це свято закріплене відповідним указом Президента України за № 694/2008 від 6 серпня 2008 р. [1].

Своїм бажанням розгорнути виставку і провести захід, привітавши таким чином археологів-полтавців із професійним святом саме 15 серпня, науковці музею поділилися з колегами із Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради (далі «ЦОДПА»), запросивши їх до співпраці. Виникла потреба, не зважаючи на умови воєнного стану, зібрати колег, істориків, однодумців і просто небайдужих до археології людей в якомусь порівняно затишному і гарному залі (на жаль, не в стінах перлини нашого міста — Полтавського краєзнавчого музею), обмінятися думками, здобутками, відкриттями і результатами досліджень останніх років, ідеями й планами на майбутнє — після нашої Перемоги.

Місце для зустрічі і виставки знайшлося у Полтавській обласній універсальній науковій бібліотеці імені І. П. Котляревського (далі — ПОУНБ), за що ми щиро вдячні адміністрації і співробітникам закладу та гуманітарного хабу в її стінах.

Рис. 2. Моніторингові обстеження кол. Машівського і Хорольського районів. 2018 р. Науково-дослідний експозиційний відділ археології та науково-дослідний відділ фондів ПКМ ВК.

Рис. 3. Відкриття фотовиставки «За Давнім Горизонтом: археологія Полтавщини сьогодні» в Полтавській обласній універсальній науковій бібліотеці імені І. П. Котляревського.
15 серпня 2022 р.

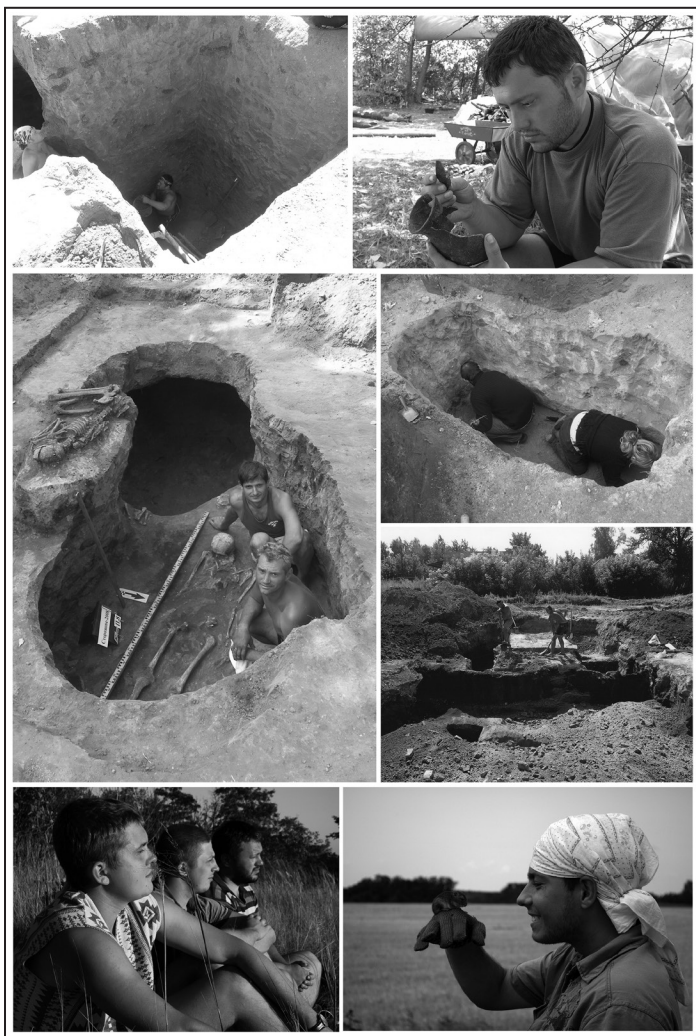

Рис. 4. 1–2) «Подорож до центру землі у пошуках катакомбника». Розкопки кургану Сторожівського могильника; 3) «Зустріч біля катакомбного поховання»; 4) «Обличчям до обличчя». Розкопки спільної експедиції ПКМ ВК та ПНПУ ім. В. Г. Короленка. 2014, 2008 і 2007 рр.; 5) Зруйнований склеп Михайла Бороховича XVII–XVIII ст., с. Лютенька. Розкопки спільної експедиції ПКМ ВК та ПНПУ ім. В. Г. Короленка. 2010 р.; 6) «Класики»; 7) «Зустріч двох землерийок». Розкопки кургану Сторожівського могильника. Розкопки спільної експедиції ПКМ ВК та ПНПУ ім. В. Г. Короленка. 2011 р.

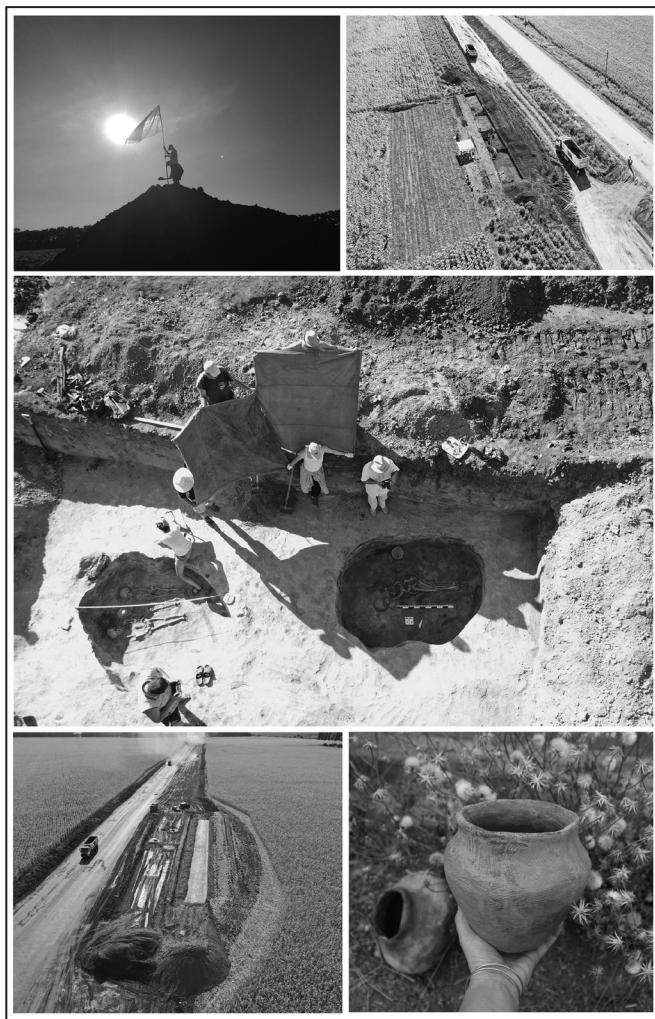

Рис. 5. 1) Правильний початок ранку на розкопі; 2) Дослідження кургану з висоти пташиного лету; 3) Фотофіксація досліджених поховань за допомогою квадрокоптеру, с. Потічок, Решетилівщина. 2020 р.; 4) Осінньо-польові археологічні роботи. Розчистка траншей за допомогою техніки, с. Пасічники, Решетилівщина. 2020 р.; 5) Зразки посуду інгульської катакомбної культури, сс. Потічок та Хоружі, Решетилівщина, 2020 р. Експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» та ЦОДПА.

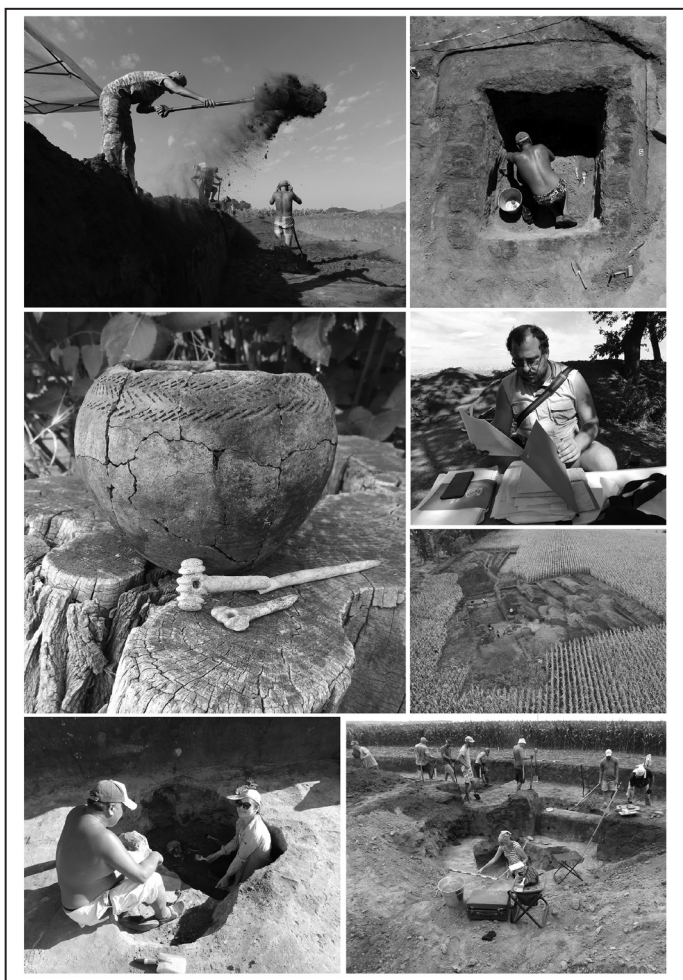

Рис. 6. 1) Ручна праця, яку не в змозі замінити техніка; 2) «Бронза» — і епоха, і колір засмаги, яку отримує дослідник під час розчистки поховань цієї епохи; 3) Відреставровані горщик і молоточкоподібні булавки ямної культури; 4) Мультифункціональність — головна риса начальника експедиції; 5) Осінь на розкопі. Вибірка останніх траншей; 6) Розчистка поховання — кропітка, проте приємна робота; 7) Сродна праця для кожного з учасників експедиції. с. Хоружі. Решетилівщина. 2020 рік. Експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» та ЦОДПА.

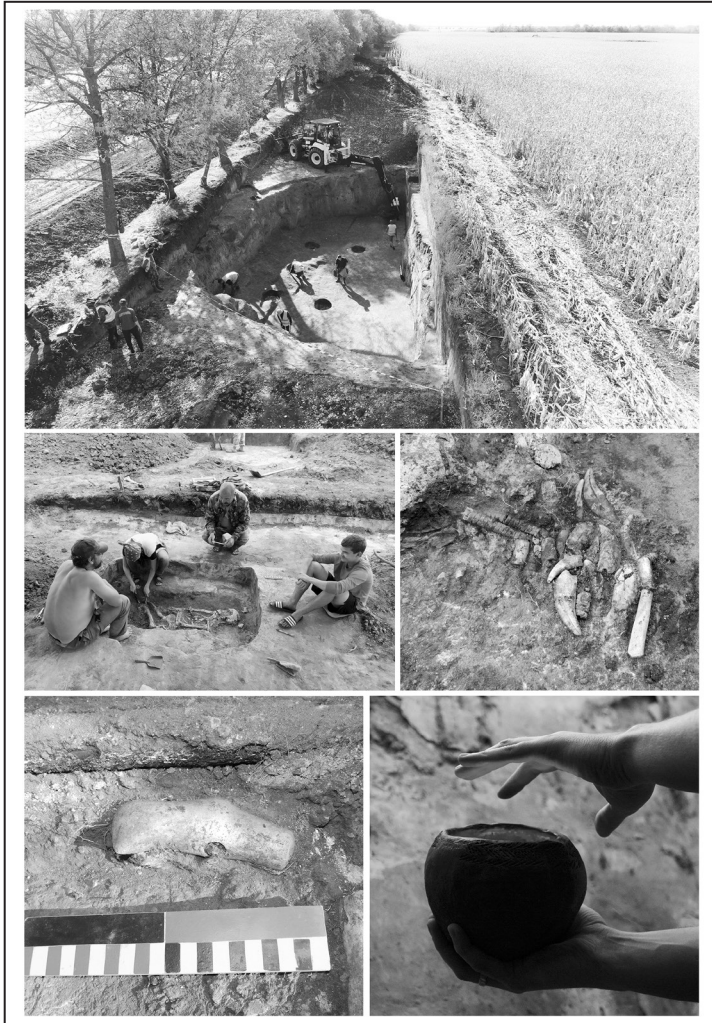

Рис. 7. 1) Дослідження останця селітроварного майдану, с. Коломацьке, Полтавський район, 2019 р.; 2) Розчистка поховання, с. Новифедорівка, 2019 р.; 3) Безцінні артефакти – розвал кістяного намиста з родового поховання, с. Новифедорівка, 2019 р.; 4) Кам'яна сокира, с. Новифедорівка, 2019 р.; 5) Археомістика – «оживлення» ямного горщика. Знахідка з с. Хоружі, Решетилівщина, 2020 р. Експедиції Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» та ЦОДПА.

Рис. 8. Афіша фотовиставки.

На захід і відкриття виставки завітали запрошені – науковці, музейники, педагоги, тимчасово переселені громадяни, небайдужі пенсіонери і всі, хто цікавиться історією та археологією Полтавщини.

На відкритті виставки присутніх привітала зі святом завідувачка відділу соціокультурної діяльності ПОУНБ імені І. П. Котляревського Анастасія Горбаньова. З вітальним словом до гостей звернулася завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу археології ПКМ ВК Ірина Мельникова, поздоровивши друзів-археологів і гостей заходу із професійним святом, побажала усім міцного здоров'я, нових і цікавих відкриттів, наснаги у роботі, знахідок цікавих артефактів, які б здивували суспільство і додали нові факти з історії України. Вона наголосила на тому, що музейна археологія – це різновид науково-дослідної діяльності музеїв, що передбачає проведення експедиційних археологічних досліджень за активної участі музейних співробітників, лабораторно-камеральне опрацювання здобутих матеріалів, введення їх до наукового обігу, використання в експозиційній і культурно-освітній діяльності.

До привітання також долучилися: заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України Володимир Мокляк; директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради В'ячеслав Шерстюк та професорка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету (далі ПНПУ) імені В. Г. Короленка, докторка історичних наук, заслужена працівниця освіти України Людмила Бабенко, яка вручила подяки від ректорату ПНПУ імені В. Г. Короленка колективу ПКМ ВК і комунальному закладу «ЦОДПА» Полтавської обласної ради, за багаторічну співпрацю у справі підготовки студентів університету – майбутніх істориків й археологів, за збереження історико-культурної спадщини і виховання глибокої поваги до історичного минулого нашого народу.

Співпраця в рамках створення виставки співробітників відділу археології ПКМ ВК та науковців ЦОДПА дала змогу підкреслити унікальність польових досліджень та зосередити увагу відвідувачів на фрагментарно позначених, проте доволі яскравих моментах копіткої, а іноді й просто ювелірної роботи археологів.

Фотоматеріали були об'єднані та подані окремими блоками: робота археологів ЦОДПА у складі експедиції Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» (м. Львів); археологічні дослідження науковців ПКМ ВК і ПНПУ ім. В. Г. Короленка на Сторожівському курганному могильнику III–IV ст. (2008–2013 рр.), на місці кол. Свято-Успенської церкви в с. Лютенька (2009–2010 рр.), сотенного містечка XVII – поч. XVIII ст. у с. Балаклія (2016–2017 рр.); обстеження і розкопки музейниками ПКМ ВК поселень, курганів, майданів (2002, 2005, 2006, 2008 рр.), проведення моніторингових обстежень пам'яток останніх років (2018–2021 рр.) співробітниками Полтавського краєзнавчого музею з метою підготовки «Зводу пам'яток історії та культури: Полтавська область».

ЦОДПА репрезентував добірку світлин, як відносно нових, так і більш давніх, із партнерських експедицій, проведених спільно з Науково-дослідним центром «Рятівна археологічна служба» (м. Львів), з яким заклад тісно співпрацює з 2010 року. Ці рятівні дослідження у межах будівництва та реконструкції автодоріг дали вагомі результати, зафіксувавши та зберігши для нащадків старожитності за понад чотири тисячоліття історії Полтавщини, що потрапляли до ділянок із незворотніми ландшафтними перетвореннями та під полотном автотрас. Тільки завдяки діяльності археологів цей безцінний пласт знань та артефактів про наших прашурів збережеться. Тож місяці польових робіт, десятки досліджених курганів, поховань, ділянок поселень дозволили отримати значні об'єми наукової інформації, зібрати представницьку колекцію знахідок, що вже поповнила фонди Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Поважне місце на виставці зайняли світлини з польових досліджень співробітників відділу археології музею в 2007–2009 рр. у складі Спільної археологічної експедиції разом із науковцями Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Зокрема, біля с. Сторожове Чутівського району було досліджено 12 курганів, що відносяться до різних епох. Серед вивчених комплексів можна відзначити половецьке жіноче поховання з багатим інвентарем та кілька пізньосарматських захоронень, котрі є досить рідкісними для території Полтавщини. Матеріали цих розкопок зберігаються у колекції ПКМ ВК.

Іншим спільним проектом із педагогічним університетом стало вивчення залишків церкви Успіння Пресвятої Богородиці в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області, в ході якого 2009 р. було досліджено склеп гадяцької полковниці Олени Борохович.

На виставці кількома блоками презентувалися результати моніторингових обстежень пам'яток археології області останніх років, виконаних співробітниками ПКМ ВК у рамках підготовки проекту «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область».

Кожна виставка починається з афіші – це загальновідома аксіома. Від того, якою вона буде, як буде виглядати і який зміст буде нести, залежить успіх будь-якого виставкового проекту. Наша виставка розпочиналася креативною і змістовною афішею, макет якої розробила одна із авторок – Юлія Деркач – наукова співробітниця науково-дослідного сектору інформаційного забезпечення відділу охорони пам'яток археології та інформаційного забезпечення ЦОДПА.

Дизайнерське оформлення виставки, виконане архітектором і дизайнером Тетяною Менчинською – завідувачкою відділу реставрації ПКМ ВК, зробило її перегляд зручним та приємним для гостей заходу і численних відвідувачів.

Варто відзначити й якість друку самих світлин. Це також мало велике значення для їх споглядання і сприймання взагалі. Останні були якісно роздруковані палітурником ПКМ ВК Олександром Бацею на особистому кольоровому принтері.

Наприкінці заходу відбулася своєрідна екскурсія по експозиції, проведена спільно науковцями ПКМ ВК і ЦОДПА.

Джерела

1. Указ Президента України № 694/2008 від 6 серпня 2008 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/6942008-7809>.

І. С. Мельникова, Ю. В. Деркач, І. О. Курницька

Фотовиставка «За давнім горизонтом: археологія Полтавщини сьогодні» (м. Полтава, серпень 2022 р.)

Звіт про фотовиставку та захід, присвячені професійному святу археологів України, організовані й проведені в умовах воєнного стану.

Ключові слова: Україна, фотографії, День археолога, дослідження, розкопки, артефакти, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава.

I. S. Melnykova, Yu. V. Derkach, I. O. Kurnytska

Photo-exhibition «Beyond the Far Horizon: Archeology of Poltava Region Nowadays» (Poltava, August 2022).

Report about photo-exhibition and the event dedicated to the professional day of archeologists of Ukraine which were organized and took place during the martial law.

Keywords: Ukraine, photographs, Day of an Archeologist, research, excavations, artifacts, The Vasyl Krychevs Poltava Local Lore Museum named after Vasyl Krychevskiy, Center for the Protection and Research of the Archeological Monuments of Poltava Region Council, Poltava.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ
АЗ ПКМ – Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АК – археологічна культура
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН УРСР – Академія Наук Української радянської соціалістичної республіки
АО – Археологические открытия, М.
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АИУ – Археологические исследования на Украине, Киев
ВАН УРСР – Вісник Академії Наук Української РСР, Київ
ВАК – Высшая аттестационная комиссия, М.
ВД – Видавничий дім
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ГО – Громадська організація, громадське об'єднання
ДІКЗ – Державний історико-культурний заповідник
ДКіТ ПОДА – Департамент культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
ЗП – Зоря Полтавщини, Полтава
ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии наук, СПб.
ИАК – Известия Археологической комиссии, Пг.
ІА АН УРСР – Інститут археології Академії Наук УРСР, Київ
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України, Київ
ІЕС – історико-етнографічна спільність
ІКЗ – Історико-культурний заповідник
ІКО – історико-культурна область
КЗ – Комунальний заклад
КМ – Краєзнавчий музей
КМУ – Кабінет Міністрів України, Київ
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, М.
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Л., М.
ЛКМ – Лубенський краєзнавчий музей імені Г. Я. Стеллецького, Лубни
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, М., Л.
НА ІМК РАН – Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук, СПб.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Київ
НА ПКМВК – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Полтава
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава
НАНУ – Національна академія наук України, Київ

НДЛ – Науково-дослідна лабораторія
НБУ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ
НТШ – Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Львів, Нью-Йорк
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДПУ – Полтавський державний педагогічний університет імені
В. Г. Короленка, Полтава
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського,
Полтава
ПНТК – Полтавське наукове товариство краєзнавців, Полтава
ПУАК – Полтавська учена архивна комісія, Полтава
ПОО – Полтавська обласна організація, Полтава
ПОППО – Полтавський обласний Інститут післядипломної педаго-
гічної освіти імені М. В. Остроградського, Полтава
ПЦП – Праці Центру пам'яткознавства Національної академії наук
України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та куль-
тури, Київ
РА – Российская археология, М.
РАФ – Робочий архів фондів
РВВ – Редакційно-видавничий відділ
РДА – Районна державна адміністрація
РГАДА – Российский государственный архив древних актов, М.
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив,
СПб.
СА – Советская археология, М.
САИ – Свод археологических источников, М., Л.
СЭ – Советская этнография, М.
ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю
УЕ – Українська Енциклопедія, Київ
УІЖ – Український історичний журнал, Київ
УКФ – Український культурний фонд, Київ
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної
адміністрації, Полтава
УООПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и
культуры, Киев
УТОПИК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури,
Київ
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, Київ
УЦ – Умовний центр
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади, Київ
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Полтавської обласної ради, Полтава
ЦП НАНУ і УТОПИК – Центр пам'яткознавства Національної академії
наук України і Українського Товариства охорони пам'яток істо-
рії та культури, Київ.

НАШІ АВТОРИ

Акжитова Ганна Олександрівна — кандидатка медичних наук, помічниця кафедри дитячої терапевтичної стоматології Полтавського державного медичного Університету.

Артем'єв Андрій Владиславович — кандидат медичних наук, асистент кафедри терапевтичної стоматології Полтавського державного медичного університету, старший науковий співробітник КЗ «Центр охорони та дослідження пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Величко Євгенія Олександрівна — старший науковий співробітник Скарбниці Національного музею історії України (м. Київ).

Галян Галина Іванівна — старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Гейко Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, директор Мачухівського краєзнавчого музею Полтавського району, старший науковий співробітник КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Головко Ігор Васильович — викладач історії Пирятинського ліцею.

Деркач Юлія Василівна — наукова співробітниця КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Коваленко Михайло Володимирович — завідувачий відділом КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Коверко (Куркова) Альона Володимирівна — старша наукова співробітниця КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Коротя Олексій Володимирович — заступник директора з науково-експозиційної діяльності Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради.

Кулатова Ірина Миколаївна — провідна наукова співробітниця КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Курницька Ірина Олександрівна — молодша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Кухарська Олена Миколаївна — керівниця секції археології Київської обласної організації Малої академії наук України.

Мельникова Ірина Сергіївна — завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Моргун Наталія Анатоліївна — кандидатка медичних наук, помічниця кафедри дитячої терапевтичної стоматології Полтавського державного медичного Університету.

Осадчий Євген Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу ядерно-фізичних досліджень Інституту прикладної фізики НАН України.

Полідович Юрій Богданович — кандидат історичних наук, завідувач відділу Скарбниці Національного музею історії України.

Приймак Віктор Володимирович — провідний науковий співробітник Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради.

Пустовіт Тарас Павлович — заступник директора Державного архіву Полтавської області з наукової роботи, заслужений працівник культури України.

Радзівська Віра Євгенівна — співробітниця Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Рейда Роман Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

Сальніков Віталій Олександрович — старший науковий співробітник КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Сапегін Сергій Васильович — викладач історії Полтавського ліцею імені А. С. Макаренка, заслужений учитель України, нині — військослужбовець Збройних сил України.

Супруненко Олександр Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України.

Філонченко Володимир Володимирович — молодший науковий співробітник КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович — директор КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради, нині — військослужбовець Збройних сил України.

Юрченко Алла Вікторівна — молодша наукова співробітниця КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

ЗМІСТ

Гаян Г. І. (м. <i>Полтава</i>) Полтавець Хведір Вовк та його вплив на розвиток музейництва.....	5
Гейко А. В. (с. <i>Мачухи Полтавського р-ну</i>) Архівні матеріали Федора Вовка з українського гончарства.....	18
Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б. (м. <i>Полтава</i>) Про візит Хведора Вовка до приміщення Українського клубу в Полтаві.....	26
Сальніков В. О. (м. <i>Полтава</i>) Василь Ломиковський – збирач чи дослідник української старовини?	40
Полідович Ю. Б., Величко Є. О. (м. <i>Київ</i>) Коштовні прикраси гори-ту з Першого Вовківецького кургану (1897 р.).....	51
Головко І. В. (м. <i>Пирятин</i>) Нові археологічні відкриття на батьківщині Ф. К. Вовка.....	68
Кухарська О. М. (м. <i>Київ</i>) Пам'яті Михайла Петровича Кучери (до 100-річчя з дня народження).....	74
Супруненко О. Б. (м. <i>Полтава</i>) М. П. Кучера і мої перші розвідки.....	86
Шерстюк В. В., Головко І. В., Коверко А. В. (мм. <i>Полтава, Пирятин</i>) Археологічна розвідка Іллі Самойловського по р. Удай у 1927 році	96
Шерстюк В. В. (м. <i>Полтава</i>) Катакомбні комплекси поховань Гребінківського кургану (за матеріалами розкопок 2007 р.).....	118
Артем'єв А. В., Шерстюк В. В., Моргун Н. А., Акжитова Г. О., Коваленко М. В. (м. <i>Полтава</i>) Одонтологічний аналіз людського зуба зі складу намиста з поховання шаманки катакомбної спільноти (розкопки 2007 р. у м. Гребінка на Полтавщині)	144
Осадчий Є. М., Коротя О. В. (м. <i>Суми, смт Котельва</i>) Етапи картографування Басівського городища.....	166
Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В. (м. <i>Київ, сс. Мачухи та Ковалівка Полтавського району</i>) Тілопальне поховання в урні на Шишацькому могильнику.....	176
Осадчий Є. М., Приймак В. В. (м. <i>Суми</i>) Пам'ятки біля с. Волинцеве: дискусійні аспекти	184
Супруненко О. Б., Головко І. В., Кулатова І. М. (мм, <i>Полтава, Пирятин</i>) Городище і селище літописного «міста» Полкостень ...	195

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (м. Полтава) Дослідження «змійового» валу поблизу с. В'язівка на Лубенщині	210
Деркач Ю. В., Філонченко В. В. (м. Полтава) Спроба інтерпретації барокової кахлі з рідкісним релігійно-геральдичним сюжетом ..	226
Юрченко А. В., Шерстюк В. В. (м. Полтава) Знахідка Лукишинського скарбу в періодичних виданнях 1942 р.	234
Артем'єв А. В., Коваленко М. В., Акжитова Г. О. (м. Полтава) До питання про датування археологічних комплексів за одонтологічними матеріалами	241
Радзієвська В. Є. (м. Харків) Олексій Артемович Шинкаренко (03.11.1938 – 21.12.2019) — дослідник історії Слобожанщини: доля та сторінки діяльності.....	252
Мельникова І. С., Деркач Ю. В., Курницька І. О. (м. Полтава) Фотовиставка «За давнім горизонтом: археологія Полтавщини сьогодні» (м. Полтава, серпень 2022 р.)	264
Список скорочень	278
Наші автори	280

Наукове видання

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я
2022**

Збірник наукових праць

На обкладинці:

- 1 с. – Разок намиста з підвіскою із зуба людини з поховання у кургані в м. Гребінка на Полтавщині. Зуб, кістка. Донецька катакомбна культура. Розкопки В. В. Шерстюка, 2007. ПКМ ВК.*
- 4 с. – Бляшки—прикраси гориту з 1-го Вовківцеького кургану в Посуллі. Золото. Скіфський час. IV ст. до н. е. Розкопки С. А. Мазараті, 1897. Скарбниця НМІУ.*

Оригінал-макет підготовлений у
КЗ «Центр охорони та досліджень
пам'яток археології» Полтавської обласної ради

Відповідальний за випуск – **В. В. Шерстюк.**

Відп. та наук. редактор – **О. Б. Супруненко.**

Коректура – авторська.

Комп'ютерний набір – авторський.

Дизайн обкладинки – **Ю. В. Деркач.**

Технічний редактор та комп'ютерна верстка – **А. В. Куркова.**

Переклад на англійську мову – **Н. Г. Кондратенко.**

Здано в набір 18.04.2023 р. Підписано до друку 23.08.2023 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 16,2. Ум. друк. арк. 17,5.
Наклад 120 прим. 1-й запуск – 50 прим. Вид. № 294.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59,
Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

До статті *Гейка А. В.* «Архівні матеріали Федора Вовка з українського гончарства».

Рис. 1. «Вороток» для підйому накопанної глини. Кол. Слов'яносербський повіт Катеринославської губернії.

До статті *Полідовича Ю. Б., Величко Є. О.* «Коштовні прикраси гориту з Першого Вовківцевого кургану (1897 р.)»

Рис. 1. 1 – 1-й Вовківцевий курган (1897) (фото Д. В. Клочка);
2, 3 – Мелітопольський курган (фото Д. В. Клочка);
4 – курган Чортюк (за А. Ю. Алексєєвим, 2012).

До статті Полідовича Ю. Б., Величко Є. О. «**Костювні прикраси гориту з Першого Вовківецького кургану (1897 р.)**».

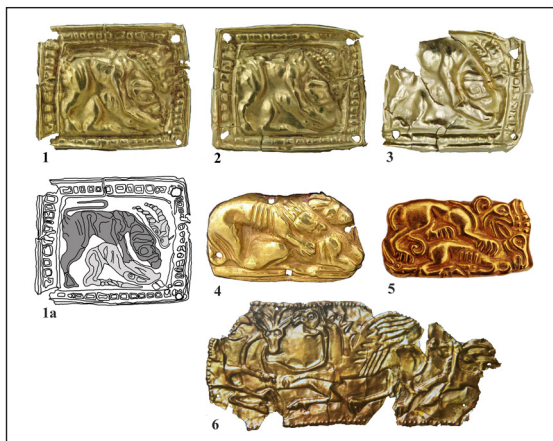

Рис. 2. 1-3 – 1-й Вовківецький курган (1897) (фото Д. В. Клочка, промальовка авторів); 4 – курган 5, с. Архангельська Слобода (фото Д. В. Клочка); 5 – поховання 2, 1-й Філіпівський курган; 6 – 1-й Ульський курган (за Е. В. Переводчиковою, 2015).

Рис. 3. 1 – 1-й Вовківецький курган (1897) (фото Д. В. Клочка); 2 – курган 4, с. Новосілка (за Г. О. Грїбковою, 2012); 3 – Перша Завадська Могила (фото Д. В. Клочка); 4 – курган 6, с. Басівка (за Е. Reeder, 1999).

До статті *Шерстюка В. В.* «Катакомбні комплекси поховань
Гребінківського кургану
(за матеріалами розкопок 2007 р.)».

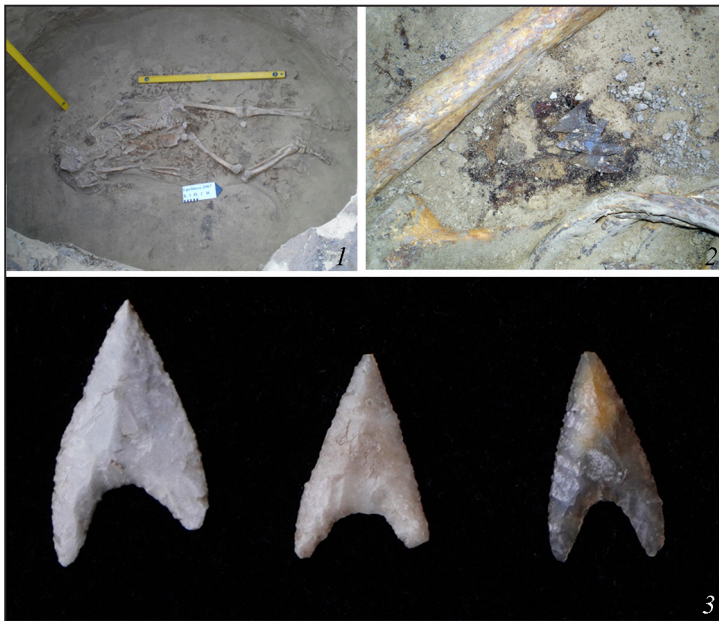

Рис. 11. Поховання 2. Загальний план (1), рештки мішечку з наконечниками стріл (2) та самі наконечники з кременю (3).

Рис. 12. Поховання 3. Загальний (1) та детальний вигляд (2).

До статті *Шерстюк В. В.* «Катакомбні комплекси поховань
Гребінківського кургану
(за матеріалами розкопок 2007 р.)».

Рис. 13. Поховання 3. Знахідки. 1 – реставрований горщик, 2 – сліди використання горщика як курильниці, 3 – кістяне «писало».

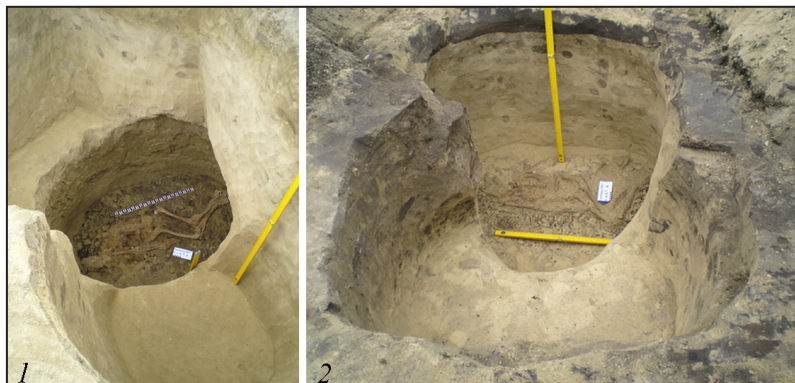

Рис. 14. Поховання 5 (1) та 6 (2).

До статті *Артем'єва А. В., Шерстюка В. В., Моргун Н. А., Акжитової Г. О., Коваленка М. В.* «Одентологічний аналіз людського зуба зі складу намиста з поховання шаманки катакомбної спільноти (розкопки 2007 р. у м. Гребінка на Полтавщині)».

Рис. 1. Підвіска із зуба людини зі складу інвентарю шаманського поховання Гребінківського кургану.

До статті *Артем'єва А. В., Шерстюка В. В., Моргун Н. А., Акжитової Г. О., Коваленка М. В.* «Одентологічний аналіз людського зуба зі складу намиста з поховання шаманки катакомбної спільноти (розкопки 2007 р. у м. Гребінка на Полтавщині)».

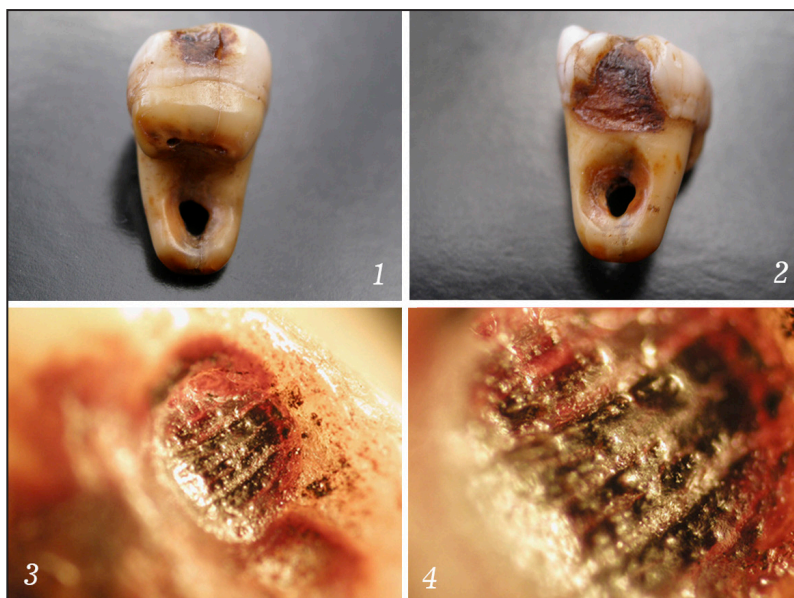

Рис. 2. Підвіска із зуба людини зі складу інвентарю шаманського поховання Гребінківського кургану. Види з різних сторін з ділянками, враженими карієсом (1-2), сліди лікування чи шліфування (борозденки) на вражених ділянках (3). Збільшення в 250 разів (4).

До статті *Осадчого Є. М., Короті О. В.* «Етапи картографування Басівського городища».

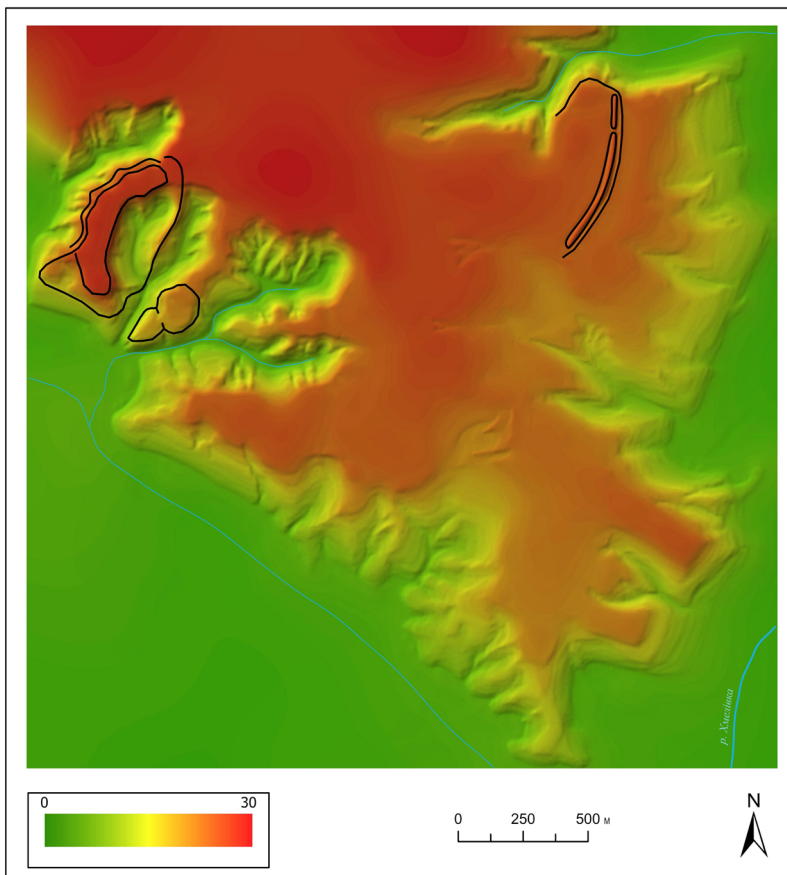

Рис. 1. Цифрова модель рельєфу місцевості навколо Басівського городища.

До статті *Осадчого Є. М., Короті О. В.* «Етапи картографування Басівського городища».

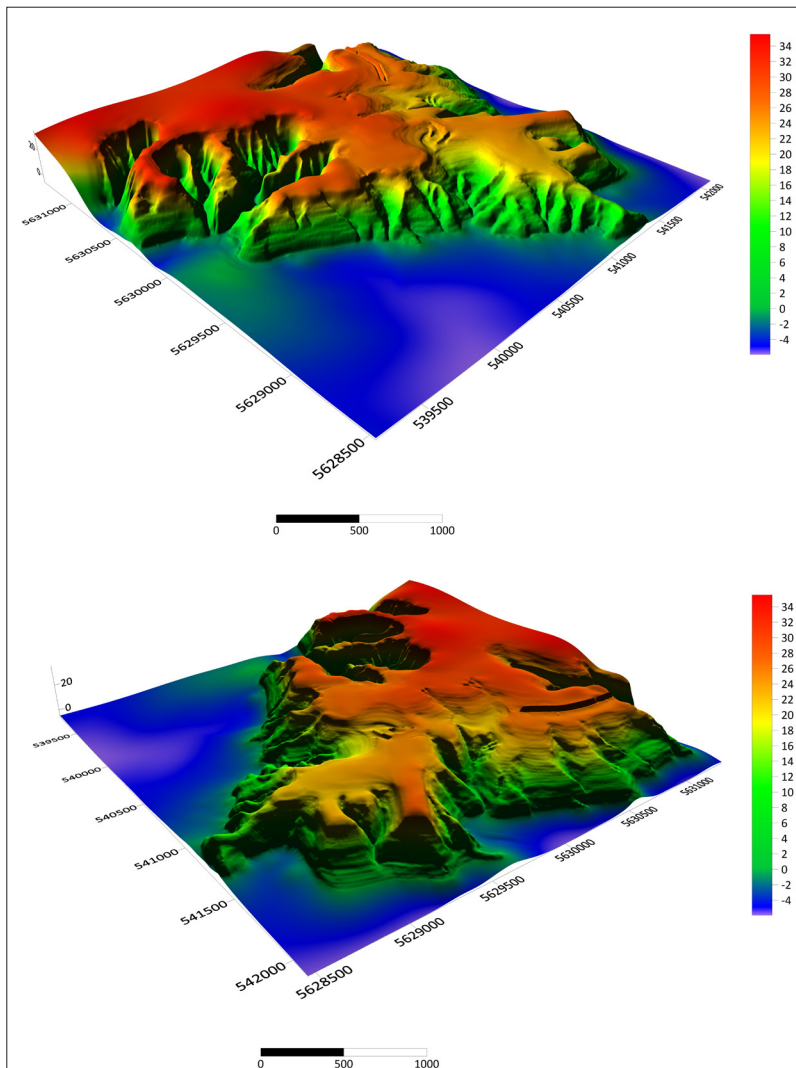

Рис. 2. Тривимірна модель місцевості навколо Басівського городища. А – вигляд з південного заходу, б – вигляд з північного сходу.

До статті Супруненко О. Б., Головка І. В., Кулатової І. М.
 «Городище і селище літописного «міста» Полкостень».

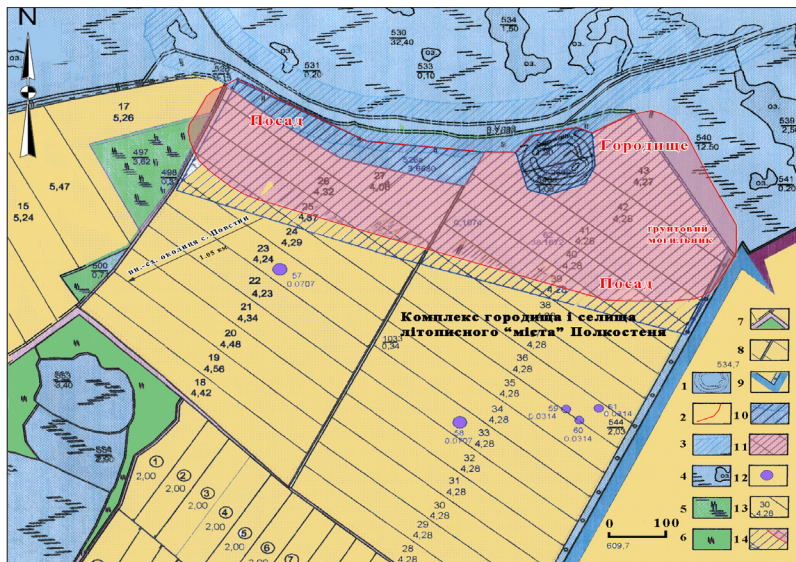

Рис. 2. Городище і селище літописного Полкостеня. План із земельними ділянками державної, комунальної і приватної форм власності.

Умовні позначення: 1 – укріплення городища; 2 – межі комплексу; 3 – водозахисна смуга р. Удаю; 4 – заболочена заплава; 5 – ділянки заболочених лук; 6 – задерновані ділянки; 7 – дороги з твердим покриттям; 8 – польові дороги та межі паїв; 9 – межі районів; 10 – землі державної власності; 11 – розпайовані ділянки; 12 – кургани; 13 – площі угідь; 14 – охоронна зона.

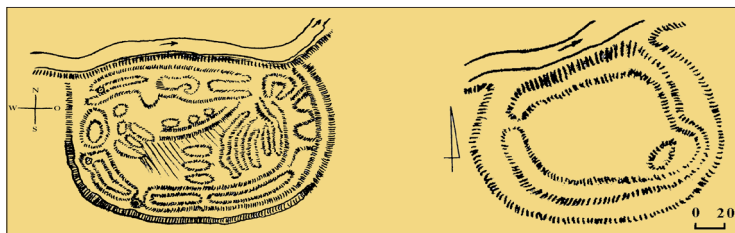

Рис. 3. Городище Полкостеня. Окомірний план
 В. Г. Ляскоронського, 1901 р.

Рис. 4. Укріплення Полкостеня. За Ю. Ю. Моргуновим, 1980 р.

До статті Супруненко О. Б., Головка І. В., Кулатової І. М.
«Городище і селище літописного «міста» Полкостень».

Рис. 5. Комплекс городища і селища літописного Полкостеня на космічному фотознімку. Програма «Google Earth».

Рис. 6. Городище літописного Полкостеня. Фото з території селища.
З південного заходу.

Рис. 7. Городище літописного Полкостеня. Вид з лівого берега р.
Удаю. З півночі – північного заходу.

До статті *Супруненко О. Б., Головка І. В., Кулатової І. М.*
«Городище і селище літописного «міста» Полкостень».

Рис. 8. Городище Полкостеня. Укріплення з напільного боку. *З півдня.*

Рис. 9. Вали і майданчик городища. *Із заходу – південного заходу.*

Рис. 10. Селище літописного Полкостеня. *Північно-західна частина.*
Зі сходу.

До статті Деркач Ю. В., Філонченка В. В. «Спроба інтерпретації
барокової кахлі з рідкісним релігійно-геральдичним
сюжетом».

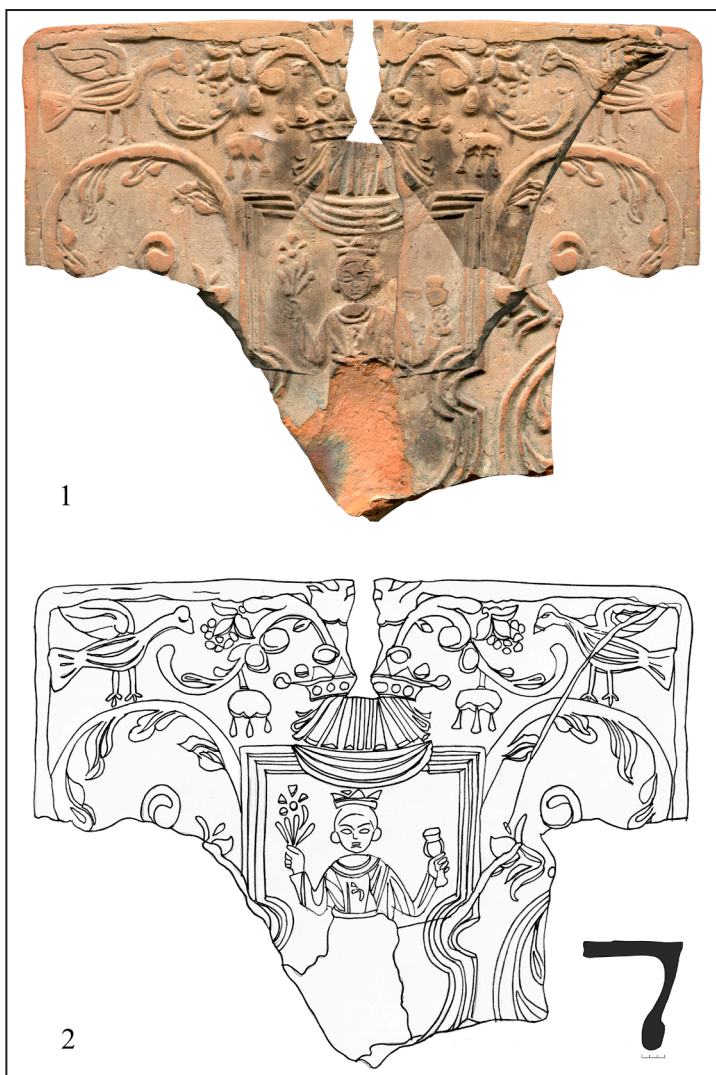

Рис. 1. Зображення на кахлі з с. Городище: 1 – фотореконструкція;
2 – промальовка.

До статті Деркач Ю. В., Філонченка В. В. «Спроба інтерпретації барокової кахлі з рідкісним релігійно-геральдичним сюжетом».

Рис. 2. Кахля з с. Городище і схожі сюжети: 1 – уламок кахлі з с. Свиридівки, 2 – кахля із зображенням Марії Магдалини, Чабрадський замок (Словаччина); 3 – центральна частина кахлі, знайденої в с. Городищі; 4 – герб на міській печатці сотенного містечка Баришівки; 5 – сучасний герб м. Баришівки.

До статті Мельникової І. С., Деркач Ю. В., Курницької І. О.
«Фотовиставка «За давнім горизонтом: археологія
Полтавщини сьогодні».

Рис. 3. Відкриття фотовиставки «За Давнім Горизонтом: археологія Полтавщини сьогодні» в Полтавській обласній універсальній науковій бібліотеці імені І. П. Котляревського. 15 серпня 2022 р.

До статті Мельникової І. С., Деркач Ю. В., Курницької І. О.
«Фотовиставка «За давнім горизонтом: археологія
Полтавщини сьогодні».

Рис. 5. 1) Правильний початок ранку на розкопці; 2) Дослідження кургану з висоти пташиного лету; 3) Фотофіксація досліджених поховань за допомогою квадрокоптеру, с. Потічок, Решетилівщина. 2020 р.; 4) Осінньо-польові археологічні роботи. Розчистка траншей за допомогою техніки, с. Пасічники, Решетилівщина. 2020 р.; 5) Зразки посуду інгульської катакомбної культури, сс. Потічок та Хоружі, Решетилівщина, 2020 р. Експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» та ЦОДПА.

До статті Мельникової І. С., Деркач Ю. В., Курницької І. О.
«Фотовиставка «За давнім горизонтом: археологія
Полтавщини сьогодні».

Рис. 6. 1) Ручна праця, яку не в змозі замінити техніка; 2) «Бронза» — і епоха, і колір засмаги, яку отримує дослідник під час розчистки поховань цієї епохи; 3) Відреставровані горщик і молоточкоподібні булавки ямної культури; 4) Мультифункціональність – головна риса начальника експедиції; 5) Осінь на розкопі. Вибірка останніх траншей; 6) Розчистка поховання – кропітка, проте приємна робота; 7) Сродна праця для кожного з учасників експедиції. с. Хоружі. Решетилівщина. 2020 рік. Експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» та ЦОДПА.

**ANTIQUITIES
OF THE DNIEPER LEFT BANK REGION**

